

**Центр
досліджень
визвольного
руху**

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 9

науковий збірник

Львів — 2007

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; Роман Грицьків (відповідальний редактор); проф., д-р іст. наук Ярослав Дашкевич; Руслан Забілий; акад. НАН України Ярослав Ісаєвич; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; Михайло Романюк; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; Андрій Сова.

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2007. — Збірник 9. — 320 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

На обкладинці: *Повстанець Сукатий. Бережанщина (Тернопільська область).*

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**

ЗМІСТ

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Олександр Іщук, Наталія Ніколасва

Життя, діяльність та загибель референта пропаганди карпатського крайового проводу ОУН Михайла Дяченка — 'Марка Боєслава' в світлі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України 5

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920—1939 РР.

Богдан Галайко

Ситуація на польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. крізь призму діяльності польської Прикордонної охорони..... 45

Микола Посівнич

Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929—1939 рр..... 61

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН

Олександр Сич

Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання Холодної війни (1945—1950-ті рр.)..... 79

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Микола Слободянюк

Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні115

Володимир В'ятрович

До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х—1950-х рр.....125

Тетяна Антонова

Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА138

<i>Дмитро Ткач</i>	
Мотивація вступу до лав УПА: до постановки проблеми	147
<i>Андрій Сова</i>	
Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.....	157

СИМВОЛІКА

<i>Микола Чмир</i>	
Однострій та знаки розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) 1918—1919 рр.....	181
<i>Віталій Манзуренко</i>	
Лицарі Срібного хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів	248

ІСТОРИОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Роман Грицьків</i>	
Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської народної республіки)	280
<i>Руслан Забілій</i>	
Історія на замовлення? (Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. — 423 с.).....	300
<i>Василь Горинь</i>	
Нові сторінки життєпису поета-упівця. Василенко Петро («Волош» — «Гетьманець» — «Полтавець»). Мої повстанські марші. Від Полтави до Ярослава, від Дніпра по Сян. Спогади, вірші, пісні / Упоряд. М. Петренко. — Львів: Ліга-Прес, 2006. — 142 с.: фото.	309
Відомості про авторів	316

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

ОЛЕКСАНДР ІЩУК, НАТАЛІЯ НІКОЛАЄВА

ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗАГИБЕЛЬ РЕФЕРЕНТА ПРОПАГАНДИ КАРПАТСЬКОГО КРАЙОВОГО ПРОВІДУ ОУН МИХАЙЛА ДЯЧЕНКА — ‘МАРКА БОЄСЛАВА’ В СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Пропоновану статтю присвячено долі одного з найвідоміших підпільних поетів, керівника референтури пропаганди Карпатського крайового провуду ОУН Михайла Дяченка — ‘Марка Боєслава’.

Українські дослідники вже досить тривалий час вивчають біографію М. Дяченка. Найновіше дослідження про поета підготував І. Гушак. Воно було видане у Львові 2003 р.¹, в ньому розглянуто життєвий шлях М. Дяченка, його діяльність у підпіллі протягом 1944—1952 рр., а також уміщено деякі його вірші.

Кандидат філологічних наук П. Дрогомирецький підготував передмову до книжки вибраних віршів М. Дяченка, опублікованої 1995 р. Він проаналізував основні напрями творчості поета й детально висвітлив його біографію².

Окремі статті про творчість М. Дяченка з’являлись у періодичних виданнях. Зокрема, 1999 р. в журналі «Дзвін» було вміщено працю І. Роздольської³, а 2002 р в часописі «Визвольний шлях» опубліковано статтю М. Климишина⁴.

¹ Гушак І. Марко Боєслав — сурмач УПА (Серія «Подвижники національної ідеї»). — Львів, 2002. — 88 с.

² Дрогомирецький П. «Бо не рабом співав я думи вірно...» // Михайло Дяченко (Марко Боєслав). Я все віддав тобі, Україно (вибране). — Івано-Франківськ, 1995. — С. 3—14.

³ Роздольська І. На шляху державницького змагу: (Михайло Дяченко-Гомін-Марко Боєслав) // Дзвін. — 1999. — № 3-4. — С. 129—135.

⁴ Климишин М. Михайло Дяченко — Марко Боєслав — поет УПА // Визвольний шлях. — 2002. — Кн. 8. — С. 93—99.

Твори М. Дяченка неодноразово публікували за кордоном. Так, 1951 р. вийшла книжка «Непокірні слова», яка вмістила всі знані підпільні збірки поета. У 1960 р. в Туріні було надруковано книжку вибраних поезій М. Дяченка італійською мовою «Сором за боягузливе покоління», які переклав Сильвестр Татух; передмову до видання написав італійський літературознавець Армандо Капрі, який подав ґрунтовний науковий аналіз творчості українського поета. У 1968 р. в Торонто товариство колишніх вояків УПА в Америці, Канаді, Європі видало антологію української поезії «Слово і зброя» (упорядник Леонід Полтава). В ній повністю передруковано збірки М. Дяченка, опубліковані 1951 р., а також уміщено коротку біографічну довідку про поета⁵.

М. Дяченко народився 25 березня 1910 р. в с. Боднарів Станіславського повіту (тепер — Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) в селянській родині Марії та Василя Дяченків. Він був четвертою і останньою дитиною.

Уже від раннього дитинства М. Дяченка очікували серйозні випробування. Коли Михайлові було два роки, померла його мати, а до десяти років він залишився круглим сиротою, коли батько, колишній фронтовий санітар австрійської армії, помер від тифу. Відтоді ним опікувався його брат Микола, студент-філософ, а згодом — слухач Української сільськогосподарської академії в Подєбрадах, що біля Праги. За братової підтримки Михайло вступив на навчання до Станіславської гімназії. Там він став учасником літературного гуртка й «Пласту», відкривши в собі поетичні та спортивні здібності⁶.

Микола Дяченко мав значний вплив на становлення Михайла як поета, він першим зауваживши його літературний хист.

У 1930 р. М. Дяченко закінчив навчання в гімназії та вступив на правничий факультет Львівського університету. Невдовзі він втягнувся в активну громадську діяльність і згодом став членом ОУН. 1932 р. він потрапив у поле зору польської поліції.

Громадсько-культурне та освітнє життя села Боднарів в передвоєнні роки багато чим завдячувало подвижницькій роботі братів

⁵ Дрогомирецький П. «Бо не рабом співав я думи вірно...». — С. 14.

⁶ Там само. — С. 3–4.

Дяченків. У 1930-х рр. Михайло був членом товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», очолював місцеве спортивно-патріотичне товариство «Сокил», яке неодноразово здобувало перемоги на спортивних змаганнях у Станіславському повіті та у Львові. 18 червня 1939 р. М. Дяченко виступав на змаганнях сільських команд у Львові й посів друге місце в бігу на 100 м⁷.

У передвоєнний період М. Дяченко видав поетичні збірки «Іскри» (1936), «Юні дні» (1938) та «Село» (1939), прозову брошуру «Земля плаче», низка віршів з'явилась у різних періодичних виданнях Галичини. Реакція критики була різною: від палкого схвалення до повного несприйняття⁸.

У ті роки найближчим другом М. Дяченка був його гімназійний однокласник Василь Чижевський з с. Бабина-Зарічного, з яким вони багато спілкувалися. Також він товаришував з учасником «Просвіти» с. Вістова Іваном Смольським; між українськими громадськими організаціями двох сіл налагодилися тісні контакти. Окрім того, М. Дяченко багато подорожував з фотоапаратом у руках, ознайомлювався з культурно-просвітницькою роботою українських сільських осередків Станіславщини.

27 травня 1937 р. мешканці с. Боднарів, які симпатизували полякам, вчинили напад на М. Дяченка, сильно побивши його. Інформацію про цю подію подали станіславські та львівські газети, в результаті чого посол польського сейму Біляк приїхав до Боднарова, щоб з'ясувати її причини. Однак 17 червня 1937 р., невдовзі після від'їзду посла, місцева влада провела обшук у будинку Дяченків, і, заарештувавши Михайла, відправила його до станіславської в'язниці, де він пробув до вересня 1937 р.

Після виходу М. Дяченка з в'язниці польська поліція встановила за ним постійний нагляд. Проте він і надалі брав активну участь у громадському житті рідного села⁹.

Від жовтня 1938 р. М. Дяченко навчався на вищих торговельних курсах у Львові, здобуваючи економічну освіту. Навесні 1939 р. він був вдруге заарештований і просидів у станіславській в'язниці до вересня 1939 р. 18 вересня, перед вступом до Станіслава Червоної

⁷ Дрогомирецький П. «Бо не рабом співав я думи вірно...» — С. 4–5.

⁸ Там само. — С. 5.

⁹ Гушак І. Марко Бослав — сурмач УПА. — С. 13–14.

армії, М. Дяченко втік із покинутої поляками напризволяще тюрми в рідне село, звідки, забравши найнеобхідніші речі, подався на Холмщину, рятуючись від переслідувань.

Перебуваючи на Холмщині з вересня 1939 по листопад 1941 р., поет проводив активну громадсько-просвітницьку роботу в селах Брус, Волоська Воля (Волосковоля) та містечку Влодава, де викладав історію України та рідну мову, організував драматичний гурток. У 1941 р. у Празі було опубліковано його чергову поетичну збірку «Вони прийдуть». Окрім того, він періодично бував у Кракові, де в той час базувався Провід ОУН¹⁰.

23 листопада 1941 р. М. Дяченко одружився з Марією Савчук. Саме в квартирі її батька він мешкав у с. Волоська Воля. Доля Марії склалася трагічно: через переслідування чоловіка вона змушена була переховуватись та поневірятись по чужих людях. Згодом М. Савчук виїхала на Волинь, мешкала в с. Мочулянки, а потім — у м. Дубному, одружилася вдруге. У 1952 р. її викликали на допит до місцевого відділу МГБ, під час якого повідомили про загибель Михайла Дяченка¹¹.

Наприкінці листопада 1941 р. М. Дяченко, на доручення проводу ОУН, повернувся до Галичини. У 1941—1944 рр. він з родиною перебував переважно в своєму рідному селі, керував діяльністю місцевої «Просвіти».

У 1944 р. М. Дяченко з родиною, побоюючись можливих переслідувань з боку НКВД, намагався емігрувати за кордон, але не встиг. З осені 1944 р. поет перебував на нелегальному становищі, його подальша доля була повністю пов'язана з діяльністю в ОУН та УПА.

У 1944—1947 рр. М. Дяченко входив до референтури пропаганди Станіславівського обласного, а згодом — Карпатського крайового проводів ОУН та редактором друкованих видань цього проводу. За його активної участі готувався до друку журнал «Чорний ліс» та інші підпільні видання ОУН, у яких він регулярно публікував статті та вірші.

На думку упорядників 3 і 4 томів «Літопису Української Повстанської Армії», де були опубліковані видання Карпатського крайового та Станіславівського окружного проводів ОУН, авторський

¹⁰ Дрогомирецький П. «Бо не рабом співав я думи вірно...» — С. 8.

¹¹ Гушак І. Марко Босслав — сурмач УПА. — С. 19, 52–53.

внесок Михайла Дяченка до журналу «Чорний ліс» був настільки великим, що, до певної міри, задавав тон усьому журналові¹².

За свою літературну, журналістську, пропагандистську діяльність М. Дяченко Постановою Української Головної Визвольної Ради від 28 серпня 1948 р. був нагороджений Срібним хрестом заслуги.

Від 1950 р. і до своєї смерті М. Дяченко обіймав посаду референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН.

Протягом 1944—1952 рр. М. Дяченко написав чимало віршованих та прозових творів, які великими накладками друкували в підпільних типографіях ОУН; підпільники та симпатички розповсюджували їх серед населення. Зокрема, було видано 11 збірників віршів: «В хоробрий шлях», «Вітчизна кличе», «Месники», «Непокірні слова», «Три пісні», «На столі, на сіні», «Протест», «Народу», «З днів боротьби», «Хай слава звенить», «Слово і сталь» — та понад 40 статей, поем і оповідань на різноманітні теми.

У підпіллі ОУН М. Дяченко використовував псевда 'М. Б.', 'Гомін', 'Славобор', 'Б-С2', 'Б-333' та літературний псевдонім 'Марко Босслав'.

Дотепер у науковій літературі були відсутні подробиці загибелі повстанського поета. П. Дрогомирецький та І. Гушак, згадуючи про цю подію, що відбулася в лютому 1952 р., спиралися на відомості, які їм вдалось отримати від ветеранів ОУН і УПА та місцевих мешканців.

Точну інформацію про загибель Михайла Дяченка вдалось розшукати в матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

22 лютого 1952 р. в урочищі Хубена біля с. Дзвиняч Станіславівської (нині — Івано-Франківської) області під час планової чекістсько-військової операції з розшуку учасників українського підпілля одна з військових груп Управління МГБ у Станіславівській області вийшла на бункер з відкритим люком, з якого підпільники вели спостереження за місцевістю. Підпільники пізно помітили військовослужбовців, які підходили до бункера, і, не маючи можливості втекти, відкрили вогонь та поранили одного з солдатів. Бункер одразу ж був оточений та блокований з усіх боків. Підпільники

¹² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1978. — Т. 3: Чорний ліс. Видання команди Станіславівського тактичного відтинку УПА, 1947–1950. — Кн. 1: 1947–1948; Там само. — Торонто, 1979. — Т. 4: Чорний ліс. Видання команди Станіславівського тактичного відтинку УПА, 1947–1950. — Кн. 2: 1948–1950.

викинули кілька гранат, спалили та порвали чимало документів, а потім, не бажаючи здаватися живими, застрелились¹³.

Із бункера було витягнуто трупи семи вбитих підпільників ОУН, у одному з них був упізнаний відомий поет Михайло Дяченко — 'Марко Боеслав'.

За даними МГБ УРСР, 22 лютого 1952 р. в бункері разом з М. Дяченком загинули:

— керівник Солотвинського районного проводу ОУН Онуфряк Онуфрій Васильович — 'Орест' ('Деркач'), 1927 р. народження, уродженець с. Зелене Надвірнянського району Станіславівської області, підпільник від 1944 р.

— Янишевський Михайло Іванович — 'Вихор' ('Яструб', 'Мисько'), 1927 р. народження, уродженець с. Жураки Солотвинського району Станіславівської області, підпільник від 1944 р.

— Драгомерецький Михайло Федорович — 'Захар', 1930 р. народження, уродженець с. Боднарів Калуського району Станіславівської області, учасник охорони М. Дяченка.

— Фесюк Михайло Петрович — 'Чумак', 1928 р. народження, уродженець с. Жураки Солотвинського району Станіславівської області, підпільник від 1949 р.

— Свидрук Марта Іванівна — 'Марійка', 1928 р. народження, уродженка м. Надвірної Станіславівської області, сестра члена СБ Солотвинського районного проводу ОУН Свидрука Мирона Івановича — 'Вільшенка', убитого 19 лютого 1952 р.

— 'Сміливий', уродженець с. Підпечери Станіславівського району Станіславівської області, охоронець М. Дяченка.

У підпільників було вилучено 11 стволів зброї, 564 набої, 2 радіоприймачі, організаційні документи та інше майно.

Дослідник Іван Гуцак у своїй книжці про М. Дяченка висловив здогад, що той зимував разом зі ще сімома підпільниками на ім'я Михайло¹⁴. Як видно зі звіту МГБ, насправді у криївці перебувало чотири Михайли.

У бункері М. Дяченка було виявлено чимало підпільних документів: книжок, брошур, статей, інструкцій, листівок, особистих

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 2. — Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 108.

¹⁴ Гуцак І. Марко Боеслав — сурмач УПА. — С. 50–51.

записів, газет тощо. Серед них особливе зацікавлення, на нашу думку, викликають його організаційні записи та щоденник. На жаль, їхніх оригіналів виявити не вдалося. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається лише переклад уцілених фрагментів російською мовою, зроблений для відправлення до Москви керівникам МГБ СРСР. Імовірно, тексти сильно постраждали під час чекістсько-військової операції, оскільки в перекладі бракує чимало слів, які позначені трьома крапками¹⁵.

Організаційні записи М. Дяченка охоплюють події з весни по осінь 1951 р. В них відображено його організаційну роботу як керівника пропаганди Карпатського проводу ОУН та діяльність інших учасників підпілля на території Станіславівської області.

Варто детальніше проаналізувати основні теми, яких торкнувся у своїх записах М. Дяченко.

Перша частина його нотаток стосується перебування в бункері взимку 1951 р. Автор змальовує відносини підпільників, характеризує їхній побут під землею, наводить подробиці тривалої зимівлі. Чи не найцікавішим є його аналіз результатів зимової роботи, яку виконали співробітники референтури пропаганди, перебуваючи в бункері.

Через те що бункер розміщувався в Карпатах, де зима тривала довго, підпільники покинули його лише 4 травня. Поновились активні підпільні контакти. М. Дяченко як референт пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН намагався встановити постійний зв'язок з усіма округами, переговорити з керівниками підпілля про виконану за зиму роботу та подальші перспективи.

М. Дяченко висловив у записах занепокоєння значними втратами серед керівництва підпілля ОУН. Чи не найбільше він переймався тим, що не прийшов на домовлені зустрічі провідник Карпатського крайового проводу ОУН Степан Слободян — 'Єфрем'. З'ясувати його долю М. Дяченко вже не мав можливості. У примітках до записів, які зробили співробітники МГБ в ході перекладу, зазначено, що зустрічі з провідником Карпатського крайового проводу ОУН С. Слободяном — 'Єфремом' не відбулися через те, що він був убитий у бункері біля с. Бережниця Івано-Франківської області ще 18 листопада 1950 р. під час чекістсько-військової операції.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 152–164, 192–206.

Особливої уваги заслуговує та частина записів М. Дяченка, яка стосується його зустрічей з референтом СБ Карпатського крайового проводу ОУН, колишнім командиром Воєнної округи «Говерля» Миколою Твердохлібом — 'Громом'. Станом на 1951 р. більшість членів цього проводу загинула. М. Твердохліб відзначався особливою конспіративністю, він переховувався в гірських районах Станіславщини і, можливо, саме завдяки своїй пильності так довго залишався серед живих, незважаючи на те, що його від 1944 р. безперервно розшукувало обласне управління держбезпеки. М. Дяченко в нотатках зазначив, що разом із М. Твердохлібом вони встигли обговорити стан справ на території Станіславщини, узгодити плани подальшої підпільної роботи та нових зустрічей.

Однак їм не судилося більше зустрітися через загибель М. Дяченка. Що ж до М. Твердохліба, то він ще три роки переховувався у важкодоступних гірських районах Карпат із дружиною та бойовиками, проте це не врятувало його від смерті. 17 травня 1954 р. його бункер виявили та оточили співробітники Управління КГБ у Станіславській області, і він разом з дружиною покінчили життя самогубством.

М. Дяченко не оминає нагоди змалювати побут підпільників на постої в лісі, заходи безпеки, що допомагали уникати зустрічей з оперативними групами МГБ.

Особливу увагу автор записів приділив моральному стану підпільників. В тексті знаходимо чимало подробиць зі щоденного життя, пов'язаних із масовими облавами, виселенням, переслідуванням близьких людей тощо. Проте М. Дяченко вважав, що, незважаючи на дуже важкі умови, значна кількість учасників українського підпілля до кінця вірила в можливість здобути незалежність України і намагалася сумлінно виконувати свої обов'язки.

Органічно у текст розповіді вплетені особисті переживання М. Дяченка з приводу долі українського національно-визвольного руху, зокрема, після розгрому підпільників у «Чорному лісі» та успішної операції МГБ із захоплення керівників ОУН у 1951 р.

Чи не найцікавішими в щоденнику є враження М. Дяченка від навчання, яке він проводив улітку 1951 р. На той час у Карпатах зібралася доволі велика група підпільників — 25 осіб. Не зважаючи на брак харчів, вони протягом п'яти днів спілкувалися та обмінювались досвідом. Після закінчення навчання всі вони розійшлися по

різних територіях. Згодом заарештований МГБ керівник Станіславського надрайонного проводу ОУН Дмитро Найдич — 'Шварно' на допитах розповів, що на цих зборах розглядали три основні питання: про кадри, про фінанси та про проведення агітації. Крім того, він сказав, що М. Дяченко — 'Гомін' заборонив членам ОУН без дозволу вищих проводів вчиняти терористичні акти проти представників радянської влади та активу, пояснюючи це тим, що через такі дії лише посилюються операції МГБ проти ОУН.

М. Дяченко, як і більшість підпільників, був упевнений, що, незважаючи на розгром структур ОУН органами держбезпеки УРСР, тривалий спротив радянському тоталітарному режимові не був даремним. Свої нотатки про організаційну роботу він закінчив таким записом: «1951 рік — це ще одна велика перемога великої ідеї».

Другий документ — щоденник М. Дяченка — охоплює події з 27 листопада 1951 по 22 січня 1952 р. В ньому розповідається про останню зимівлю М. Дяченка та членів Солотвинського районного проводу ОУН у бункері «Чорна печера» в урочищі Хубена біля с. Дзвиняч.

Варто детальніше проаналізувати основні теми, яких торкнувся М. Дяченко.

Однією з головних тематичних ліній щоденника є роздуми про перспективи війни між країнами Заходу та СРСР. М. Дяченко вважав, що справжню свободу український народ може здобути лише у збройній боротьбі. З огляду ж на розгром основних сил підпілля, надія на продовження збройної боротьби українського народу була пов'язана лише з початком нової війни. М. Дяченко вважав, що західні країни рано чи пізно вимушені будуть оголосити війну СРСР через комуністичну загрозу. Судячи зі щоденника, його особиста позиція полягала в тому, що відтягування війни між західними країнами та СРСР не йде на користь інтересам ОУН і поневоленого українського народу.

У бункері М. Дяченко мав змогу слухати багато радіопередач. Почувши передвиборну програму одного з кандидатів у президенти США, він іронічно висловив у щоденнику недовіру його сподіванням на мирну перемогу над комуністичним СРСР — хай навіть і через 100 років. Проте, як показали подальші події, американський дипломат виявився почасти правим — СРСР розвалився 1991 р., тобто через 40 років після написання щоденника.

Чимало місця в щоденнику займають особисті враження М. Дяченка від чекістсько-військових операцій МГБ. Він сильно переживав через загибель багатьох учасників підпілля та численні арешти серед українського населення. М. Дяченко висловив думку, що великі втрати ОУН були зумовлені серйозним ставленням радянської влади до підпілля, страхом перед правотою його ідеологічних засад, зокрема, перед ідеєю створення самостійної української держави.

Також М. Дяченко намагався оцінити роботу підпілля ОУН у 1944—1952 рр. Імовірно, він усвідомлював, що його життя може невдовзі обірватись, адже шансів перемогти потужну репресивно-каральну машину МГБ у підпілля ОУН уже не було, а тому задумувався над результатами боротьби українських націоналістів за самостійність України, чесно визнаючи, що йому, як безпосередньому учасникові подій, важко дати їм об'єктивну оцінку, і сподіваючись, що це зроблять майбутні історики.

Однак свою думку про події тих буремних років М. Дяченко все ж виклав. Вона зводиться до того, що, незважаючи на важку ситуацію та низку помилок Проводу й членів ОУН, загалом була виконана гігантська, передусім національно-виховна робота, і окремі недогляди не можуть її перекреслити.

Цікавим є міркування М. Дяченка про подальшу долю його щоденника. Він сумнівався, чи хто-небудь в СРСР прочитає колись його записи та думки, але помилився в цьому передбаченні. Уцілілі уривки щоденника уважно вивчили оперативники, а їхній переклад відправили і до Києва, і до Москви — до високих посадовців МГБ УРСР та МГБ СРСР, які керували боротьбою з українським національно-визвольним рухом.

У щоденнику М. Дяченка міститься чимало інформації про побут підпільників ОУН узимку в підземному схроні. Перед очима читача постають різні життєві ситуації, як-от: зимовий потоп у бункері, щоденне приготування їжі, щоденне навчання, переслуховування радіопередач, перебіг хвороби, побут однієї жінки в товаристві шести чоловіків тощо. Яскраво автор висвітлив перепади настрою підпільників. З одного боку, він свідчить, наскільки важко було жити всімох у замкнутому приміщенні, постійно перебуваючи під загрозою облав, а з іншого — констатує, що навіть у найважчих

ситуаціях українські повстанці не втрачали почуття гумору. В кінці щоденника, описуючи події січня 1952 р., М. Дяченко з притаманною йому дотепністю зрозумував ставлення до зимівлі кожного з мешканців бункера «Чорна печера».

Не забув автор занотувати і свої особисті відчуття, враження та думки, починаючи від туги за близькими та рідними і закінчуючи розмірковуванням про те, що ж корисного може зробити він узимку в бункері.

Наведені нижче організаційні записи та щоденник М. Дяченка друкуються відповідно до оригіналу, практично без виправлень, окрім необхідних для розуміння змісту. Сподіваємось, що ці документи доповнять біографію М. Дяченка — одного з чільних керівників українського національно-визвольного руху та відомого підпільного автора.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Організаційні записи М. Дяченка за 1951 р.

Перевод с украинского.
1951 год.

Новый 1951 год застал меня в бункере в Карпатах. Там размещалась референтура пропаганды Краевого «провода», руководителем которой был я. Кроме меня было в нем 9 человек — «УЛАС» (убит 7.10.1951 года) — мой заместитель и сотрудник изданий Краевого отдела пропаганды, «ХРИСТЯ» — его жена, «ЯРИНА» — машинистка и боевики — «ОРЕСТ», «ТИХИЙ», «ГОРЛИС», «МАРТЫН», «СМЕЛЫЙ» и «ЗАХАР». Хотя жизнь в бункере тяжелая, но мы сумели эти тяжелые обстоятельства использовать для работы. Прежде всего мы провели довольно серьезную учебу с боевиками. Преподавателями были: я, «УЛАС» и «ХРИСТЯ». Остальное время использовал я для своих литературных произведений, популярных и пропагандистских брошюр, инструкций, образцов напоминающих писем, листовок и проекта специальной пропагандистской учебы. Вот названия этих произведений:

«Слово и сталь», сборник поэзий.

«Роман» — поэма.

«Из пут дурмана», драма.

«Наталка» — брошюра.

«Почему чувство малоценности» — статья.

«К психологии украинской толпы» — статья.

«Революционная борьба и крестьянство» — статья.

«Конспект специальной пропагандистской учёбы».

«Программа специальной пропагандистской учёбы».

«Указания по воспитательной работе кадров ОУН».

«Образцы напоминающих писем».

«К истребкам» — листовка.

«УЛАС» написал драму «Мстители идут», брошюру «Четвертый указ», два образца напоминающих писем, большую листовку «К русскому народу», «Инструкцию о работе окружной референтуры пропаганды» и отработал сборник синонимов.

Кроме этого я с «УЛАСОМ» отработал очередные издания краевого отдела пропаганды «На змину» № 9...

Все работали... «ЯРИНА» переписывала отработанный материал. «ХРИСТЯ» составляла новые мелодии, а по вечерам учила хлопцев петь. Хоть, как это может показаться странным, но даже в таких условиях сумели мы отметить три национальных праздника — «22 января», «Крут» и годовщину Шевченко. Программа этих праздников в наших условиях довольно богатая. Была сказана речь, декламации и хоровое пение.

Работа была самым лучшим нашим развлечением. Немного развлечения нам приносило и радио. Хорошего настроения хватало всегда, хотя надо признаться, блохи нас сильно допекали. Но и здесь было немало юмора. Ловля блох дала бы не одному карикатуристу много хорошего материала в его карикатурные папки.

Зима, хоть и была легкой, но затяжной. Каждый из нас так рвался к солнцу, а тут тебе, как на смех все сыпал снежок. Это портило нам немного настроение, потому что наше помещение совсем опустошалось. Правда, еще был небольшой запас овсяной крупы, но она так закислась, что нам аж лицо сводило, приходилось есть кашу кислую, как уксусная эссенция. Вот так день за днем притянулась Пасха. Но мы встретили ее очень печально. По два маленьких пряничка уже из протухлой муки и по кусочку твердого, как

волосский орех, мяса. Вот и все пасхальные деликатесы. Но это бы еще ничего. Революционеру голод, как родной брат. Наше праздничное настроение испортило отсутствие двух стрелцов. За несколько дней перед этим они пошли в село за продуктами и до сего дня не возвратились. Мы уже не считали их в живых. После полдня я выслал разведку, чтобы узнать о судьбе боевиков. Какая была радость, когда после захода солнца мы застали обоих друзей в бункере, к тому же еще с корзинами праздничных лакомств. Но этим лакомились недолго. Пропала «ЯРИНА», которая хлопцев приняла за большевиков. Хлопцы крикнули ей, что это мы, но ее уже и след пропал. Все праздники хлопцы искали «ЯРИНУ» и только после праздников нашли ее в селе.

4 мая мы оставили бункер. Был тихий весенний день. Солнце будто бы смеялось в небесах. Не так легко описать, что творилось тогда в нашей душе, когда нам после нескольких месяцев сырой подземельной тьмы засветило дорогое солнышко. Наши измученные легкие сапели как кузнечные меха. Нагруженные тяжестью мы тянулись вверх, искали летнего постоя. С большим трудом мы вылезли на высокую полонину. Можно ли словами нарисовать красоту. Художники, одолжите красок, ибо у меня не хватает слов. Солнце, солнце и зеленая свежая травка на полонине синее, как океан небо. Для кого ты, красота божья. Хоть бы насладиться тобой. Нельзя. Заметит московский хищник или его люди, а тогда целые орды перевернут каждый кустик. Перероют каждую пядь земли. Надо было быстро исчезать от человеческого ехидного глаза. Мы расположились в лесу. Снова нет солнца. Но уже свежего воздуха достаточно. Это был только временный наш постоя.

Сегодня связь. Ах, как хотелось встретиться с кем-либо после долгой зимы. Беру двух хлопцев и ухожу с ними на связь. Дорога опасна. За каждым кустиком, на каждой тропинке можно было наскочить на большевистскую засаду. Быстрые повстанческие глаза и уши ловили каждый самый тихий шорох и самое малейшее движение. Но мысль работала...

Интересно, какие новости. Все ли счастливо перезимовали. В природе так весело, а тут столько всяких неприятностей. Жестокая смерть ждет на каждом шагу.

На пункт связи дошли благополучно. Ожидать пришлось недолго. Условным стуком сообщили о себе связные. С ними пришли: майор

«СОКОЛ» — руководитель пропаганды Станиславского окружного «провода», надрайонный референт пропаганды «ЕВГЕН». Уже издали по лицу майора «СОКОЛА» видно, что он переживает что-то печальное, да, знаю. Прошлой осенью погиб его единственный любимый сын Зенко. Хотя это жестокая революционная действительность и каждый революционер стойко ее переносит, но отцовское чувство сильнее всякой жестокости. Его не удастся ни задавить, ни скрыть. От радости, что нам при такой жестокой большевистской действительности удалось встретиться, мы трижды поцеловались. Мы обменялись несколькими словами и майор «СОКОЛ» отозвал меня в сторону.

Я возвращаюсь из Черного леса — начал он взволнованно рассказывать. Там почти все руководители погибли. Окружной проводник «ДУНАЙ», Станиславский надрайонный проводник «ПАВЛО», Тлумачский надрайонный проводник «МАЯК», Станиславский надрайонный референт СБ «ЧИЖ» и «ЗЕНКО» из Тлумачского надрайона, Станиславский надрайонный пропагандист «ГРАНИТ» и «ЧАЙКА» из Тлумачского надрайона. Районные проводники: — Галичский — «МАМАЙ», Станиславский — «НАЗАР», Отынский — «КРАМАРЕНКО», Тисменицкий — «ЧЕРНОТА», районный референт пропаганды «МИРОН» из Станиславского техзвена «ЛЕСОВИК», «ОКСАНА» — Тлумачина, около 50 боевиков нет в живых.

Что творилось в моем сердце, нетрудно отгадать.

Но подавляю страшную боль и быстро беру себя в руки. Забираю майора «СОКОЛА» и «ЕВГЕНА», на свой временный постой, вечером того же дня случайно встретился с окружным референтом СБ Станиславщины «ЖАРОМ» и надрайонным «проводником» Надворнянщины «ХМАРОЙ».

В густых кустарниках загорелся повстанческий костер и зашел искренний разговор почти до полуночи. Хотя не было недостатка в шутках, но перед глазами вставала суровая действительность. Тлумачский надрайон почти не существует, Станиславский надрайон разбит, что надо много усилий, чтобы залатать дырки. Только... район вышел благополучно. За зимний период только в одном Станиславском округе погибло около 100 человек, а что же творится в других округах.

Всю ночь я не мог свести глаза. В голове переворачивалось. Перед глазами вставали новые жертвы террора. Почти всех этих людей я знал. Какие хорошие люди. Сколько было в них горячего патриотизма, безграничной преданности, сколько революционного закала. Кем заменить их. Как тяжело все это переживать, к тому же в такие минуты. Но что же. Каждый революционер готов к тяжчайшим ударам. Для нас ничего не должно быть внезапного...

Я провел совещание с двумя членами Надворнянского надрайонного «провода» — сотником «ХМАРОЙ» — руководителем Надворнянского надрайонного «провода» и надрайонным референтом пропаганды «ЕВГЕНОМ». На совещании присутствовали еще майор «СОКОЛ», работник Краевого отдела пропаганды «БЕРЕСТ» и исполняющий обязанности окружного референта СБ «ЖАР». Три последние только прислушивались и давали свои замечания и советы.

Оба члена надрайонного «провода» сдали отчеты о своей деятельности и подробно изложили о положении на их территории, из отчета сотника «ХМАРЫ» мы узнали о состоянии кадров организации на территории и о действиях врага в зимний период. Хотя враг проводил частые массовые облавы, но успехов на этой территории больших не было...

После отчетов мы определили стиль работы для этого надрайона на летний период. Наиболее я нажимал на организацию технического пропагандистского звена с гутенберговкой. Этому вопросу я посвятил больше всего внимания потому, что все другие звенья в Станиславском округе ликвидированы. Революционное печатное слово не должно замолчать из-за отсутствия техники. Члены надрайонного «провода» обещали, что в июне гутенберговка приступит к работе. Другие пункты плана работы — это проведение в жизнь инструкции за 1950 год. Совещание продолжалось два дня.

После совещания мы ушли с другом «БЕРЕСТОМ» на встречу с сотенным «ЕФРЕМОМ». Дорога была тяжелая и опасная. Везде находились вражеские группы. В любом месте можно было наскочить на большевистскую засаду. Но как-то обошлось без столкновения с большевиками. За дорогу мы сильно устали, а встречи надо было ожидать четыре дня.

В назначенный день мы оказались на месте встречи, куда мы пришли первыми. Каждая минута казалась долгой. После длинного

зимнего перерыва так хотелось встретиться с дорогими друзьями. На встречу кроме сотника «ЕФРЕМА» должны были придти еще другие руководящие люди. Вскоре после нас пришли два повстанца — «ЧЕРНОТА» и «ГРИМ» — связные сотника «ЕФРЕМА», но сотника «ЕФРЕМА» с ними не было. Связные ничего не знали о своем руководителе, так как не зимовали с ним. «ЕФРЕМ» должен был уйти на Калушину. От связных «ЕФРЕМА» мы узнали о больших потерях в Перегинском районе.

Быстро прошел час, но никто больше не приходил. Я начал беспокоиться. Что могло случиться. Вскоре мы услышали, что кто-то идет между деревьями. Пришел командир «ГРОМ» со своими хлопцами. Он сразу оправдал свое небольшое опоздание: «Я ожидал на условленной связи сотника «ЕФРЕМА», но он не пришел». У меня сразу возникла тревожная мысль, вероятно с ним что-то плохое случилось. Сотник «ЕФРЕМ» был очень пунктуален. Поэтому сейчас его отсутствие на связи не обещает мне ничего хорошего.

С командиром «ГРОМОМ» мы обусловили некоторые дела и решили встретиться второй раз на этом же самом месте. Может быть в следующий раз сотник «ЕФРЕМ» придет. После трехчасового совещания мы разошлись.

Опечаленный я возвратился на свой постой. Вот уже второй удар в этом году. Несколько человек, которые должны были придти на совещание, не пришли. Что же случилось с ними. А в голове стучала упрямая мысль — они не живы. Как плохо начинается весенний сезон нашей революционной работы. А какие печальные известия еще придут из других территорий. В таком плохом настроении возвратился я на свой постой.

На постое застал всех живых и здоровых, только чувствовался недостаток продуктов. Проблема питания в Карпатах очень сложная. Карпатские села бедные, а переправить продукты из низинных территорий очень трудно, потому что большевики контролируют все подводы, которые везут какой-либо груз. Часто приходилось проводить дни впроголодь. Работать на постое было трудно, потому что весна была холодная, а огня нельзя было развести, так как мог заметить враг или агент из какой-либо полонины, завербованный зимой. Целыми днями приходилось дрожать от холода. Но даже и в таких условиях быстро шли дни за днями. Снова подошло время встречи с сотником «ЕФРЕМОМ».

Со связными и двумя боевиками я тронулся в путь. Дорога была опасней, чем в предыдущий раз. Большевистские боевики просто роились. Надо было быть очень осторожным, обходить все главные дороги и тропинки, чтобы не встретиться с большевиками. Возле тропинок встречались свежие большевистские следы, окурки и порванные газеты. Хотя большевики маскировали всякие свои следы, но от повстанческого глаза не так легко скрыть. Но бог помог избежать встречи.

На этой встрече сотника «ЕФРЕМА» также не было. Пришел только командир «ГРОМ». Теперь уже убедились, что сотника «ЕФРЕМА» нет в живых. Мы с командиром «ГРОМОМ» наметили себе план работы на ближайшее время. Я должен был как можно скорее установить связь с восточными округами, а он должен был связаться с западными округами и найти связь с руководителями. Так, обсудив важнейшие вопросы, мы разошлись.

В пути на свой постой встретился с майором «СОКОЛОМ», которого мы наметили исполняющим обязанности руководителя пропаганды Станиславского окружного «провода». Поэтому майора «СОКОЛА» я взял на свой постой, чтобы ознакомить его с работой, которую он должен был выполнять.

На своем постое я застал сотника «ХМАРУ». Он ожидал меня...

Началась слякоть и дожди. С утра до вечера приходилось сидеть под палаткой, но и из палатки текло за воротник. Трудности с питанием продолжались. Кроме того большевики начали операции на той территории, где я базировался.

Большевики начали «прощупывать» о моем постое. В селе Быстрица (Рафайловой) постоянно находился какой-то капитан МГБ (а в конце-концов чорт его знает кто прислал эту противную птицу) и допрашивал людей. Я знал, что этот большевистский тип разрабатывает мою группу. Надо было менять постой за постоем и присматриваться, где бы можно найти новые места базирования. Остаться здесь на продолжительное время — было очень рискованно... Когда началась облава большевиков... быстро перебрались в горы и облава не затронула нас.

После облавы сотник «ХМАРА» и «ОРЕСТ» ушли из лагеря в Солотвинщину. «ОРЕСТА» я отпустил от себя и направил исполняющим обязанности Солотвинского районного «проводника». На его место ко мне пришел боевик «ПОТАП».

Пошли снова слякотные монотонные дни, тревожные и неопределенные. Большевистские боевики не переставали лазить по ногам. Каждый день и каждую минуту непрощенные гости могли «навестить» наш постой.

В начале июня я получил записку от сотника «СИРОГО», которая очень обрадовала меня, что сотник «СИРЫЙ»... Я написал записку референту СБ Коломыйского округа другу «КЛИМУ», чтобы он пришел ко мне, а если живой сотник «СИРЫЙ», то он может придти. Я с нетерпением ожидал их. Со Станиславским округом я уже имел связь. Не имел я еще связи с Буковиной. Но и туда выслал записку к окружному проводнику «НЕДОБИТОМУ», чтобы пришел ко мне на встречу. Но он на встречу не пришел. Причины, почему он все лето не приходил на встречу — неизвестны. Возможно, что «НЕДОБИТЫЙ» не получил моих записок, или сильные большевистские операции мешали ему встретиться со мной. Я ждал встречи с окружными, а тем временем перерабатывал пропагандистские инструкции... Ко мне прибыл бывший руководитель Ланчинского районного «провода» «ШВАРНО», который назначен исполняющим обязанности руководителя Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Я ознакомил его со своими делами, которые он должен исполнять.

...Ко мне на встречу пришли организационный референт Станиславского округа «КУРЯВА» и руководитель СБ Надворнянского надрайонного «провода» ОУН «ДОВБУШ».

...Я назначил друга «КУРЯВУ» исполняющим обязанности руководителя Станиславского окружного «провода» ОУН. Сначала он немного морщился, говорил, что этот пост слишком для него труден.

На совещании 22 июня с. г. были объявлены новые назначения по Станиславскому округу. Друг «КУРЯВА» — исполняющий обязанности руководителя Станиславского окружного «провода», «ЖАР» — исполняющий обязанности референта СБ Станиславского округа. Обязанности окружного организационного референта, вместе с тем оставаясь Надворнянским надрайонным проводником, был назначен сотник «ХМАРА».

...Прибыл на встречу руководитель СБ Коломыйского окружного «провода» ОУН д. «КЛИМ»...

Надо было подыскать людей на руководящие посты. Надо было латать на все лады. Надрайонным руководителем Городенковского надрайона назначен «БОЙТУР», который был до сего времени руководителем СБ Коломыйского надрайонного «провода».

Если речь шла о самом окружном «проводе», то он должен был выглядеть следующим образом: Сотник «СИРЫЙ» — исполняющий обязанности окружного «проводника», друг «КЛИМ» референт СБ и одновременно заместитель сотника «СИРОГО», друг «ПЕРЕБЕЙНОС» — референт пропаганды, но только с тем условием, что он станет активным и серьезно возьмется за работу.

В противном случае друга «ПЕРЕБЕЙНОСА» на этом посту должен заменить нынешний «проводник» Коломыйского надрайона друг «ОЛЕГ» («КОШЕВОЙ»). Если же друг «ПЕРЕБЕЙНОС» серьезно отнесется к этой работе на своем посту, тогда друг «КОШЕВОЙ» должен остаться на своем старом посту, но назначался одновременно исполняющим обязанности организационного референта этого округа.

Обсуждение персональных дел стоило многих хлопот. Но что было в наших силах и возможностях — то сделали, много хлопот принесло нам Закарпатье, то есть тот надрайон Закарпатья, который принадлежит к Коломыйскому округу. Надрайонный «провод» Закарпатской территории — «ЖУБР» и «КАРПАТСКИЙ» («Нечай» погиб этой весной), как меня информировали, совершенно запустили организационную работу и допускали такие позорные проступки, которые совершенно пятнят честь украинского националиста. Трудно было проверить дело на месте. Поэтому я дал приказ окружному «проводу» немедленно проверить это дело и виновных притянуть к суровой ответственности, навести порядок и образцовую дисциплину на Закарпатской территории.

Некоторые общие организационные проблемы мы решили совместно, члены проводов обоих округов. Обсудив подробно все вопросы с членами «проводов» Станиславского и Коломыйского округов, 26 июня с. г. я закончил два совещания.

Немедленно после совещания я отпустил людей, чтобы скорее немедленно приступили к работе. Я видел, что каждый из них горел огнем энтузиазма.

Сотник «СИРЫЙ» привел с собой для меня стрельца «ИГОРЯ», которому я дал псевдоним «АРТЕМ». Друг «АРТЕМ» оказался

позже очень честным и образцовым повстанцем. Но долго не пробыл у меня, ибо уже 8 августа с. г. погиб геройской смертью на заставе недалеко от приселка Довжинец (приселок села Быстрица).

У меня на постое еще остался майор «СОКОЛ», с которым я дальше обсуждал вопросы пропаганды.

Должен признаться, что очень радовался, когда видел у революционера такое стремление к работе. Никто не обижался и не отказывался от работы. Каждый давал себе отчет в том, что время и условия требуют от каждого из нас героического труда и жертвования. Видя серьезные лица, я верил, что даже в таких безнадежных условиях мы сумеем работать и бороться за наши самые высокие идеалы — свободу и государство на родной земле.

После совещания я начал очень серьезно обдумывать план перенесения группы. Большевики начали проводить частые облавы в этих лесных массивах, где я базировался. Кроме того, несколько большевистских боевок не вылазило из леса и из села. На всех переходных местах, возле пастбищ и вокруг села они выставляли засады. Не было места, куда бы можно было безопасно перейти. Доставка продуктов на постой была очень затруднена. Каждый раз, когда стрельцы уходили на территорию за продуктами или разрешать другие дела, я ожидал их с тревогой — возвратятся ли они живыми на постой. На постое также в каждую минуту были наготове, ибо в любую минуту можно было ожидать непрошенных «гостей». Сильно чувствовался недостаток продуктов. Надо было жить впроголодь. Такие обстоятельства очень парализовали всякую творческую и организационную работу.

22 июля с. г. выбрались мы, я, друг «БЕРЕСТ» и майор «СОКОЛ» на учебу, запланированную в июне с. г. на совещании. На дорогу у нас ушел весь день. На следующий день пополудни мы уже были на месте занятий.

В этом организационно-пропагандистском ученье должны были принять участие все члены надрайонного провода и районных «проводов» Надворнянского надрайона. Для нынешних условий слишком много руководящих людей собралось в одном месте, но далеко в горах и хорошо законспирированное место, а также наша великая бдительность и осторожность давали нам определенную надежду на безопасность.

Еще в этот день перед вечером я произнес речь перед всеми участниками учебы и боевиками, прибывшими со своими руководителями. Всех нас подпольщиков тогда на месте собралось 25 человек. Своей речью я старался влить в их сердца новую веру в нашу победу. По выражению лиц я видел, что моя речь произвела заметное впечатление на участников подполья.

На следующий день начались нормальные занятия, которые продолжались по 9 часов ежедневно. Я читал по организационным делам, а друг «БЕРЕСТ» и майор «СОКОЛ» по пропагандистским. Учеба длилась 4 дня. На пятый день я провел небольшое расширенное совещание с членами надрайонного провода. На шестой день я проводил индивидуальные беседы по разным организационным, пропагандистским и воспитательным темам с отдельными. Учеба имела большой успех, все присутствующие были очень довольны. В общем учеба была организована хорошо, только плохо было с продуктами. На пятый и шестой день пришлось голодать, потому что не было экономии продуктов в первые дни учебы.

В понедельник 30 июля текущего года пришли к нам на обусловленное место мои связные. Они принесли невеселые вести. Количество большевистских боевок на территории моей базы еще увеличилось. Два моих связные уже несколько дней не могли пробраться на место постоя.

Без приключений мы пришли на место нового постоя. Новый постой находился очень глубоко в горах. Доставка продуктов на этот постой была еще труднее. О зимовке на этих территориях даже нечего было и думать. Я решил разделить членов группы (осередка) и перейти на новые места. Разумеется, что это не было легким делом, но другого выхода не было.

6 августа текущего года ушел от меня майор «СОКОЛ». Через него я договорился о скорой связи с командиром «ГРОМОМ». Проблема питания ставала изо дня в день труднее. Счастье, что в этом году уродились грибы, мы целые дни питаемся только грибами с брынзой, которую заготовили на зиму еще весной.

В июле текущего года нарушилась связь с Коломыйским округом. Я не знал подробности нарушения связи. Только поздно осенью случайно узнал, что оба восточные связные погибли. Никто другой... места связи не знал. На условный запасной пункт связи, о котором

знали сотник «СИРЬЙ» и друг «КЛИМ», никто из Коломыйщины не выходил.

В конце июля нарушилась связь со Станиславским округом. Тогда я также не знал причины нарушения связи с Черным лесом. Об этой причине я узнал только 16-го сентября ночью, т. е. 17 сентября под утром. Но об этом расскажу позже.

8 августа текущего года на западе недалеко от приселка Довжи-нец (приселок села Быстрица) погиб мой боевик, который в июне пришел ко мне из Коломыйщины «АРТЕМ» (раньше «ИГОРЬ»). Он был очень дисциплинирован, трудолюбивый и конспиративный подпольщик.

Обстановка возле меня становилась с каждым разом все хуже. Большевики почти наступали на пятки. Кроме боевок, 20 августа с. г. захали в село Быстрица около 2000 большевиков. Они говорили, что испытывают мины. А в действительности они с помощью магнитных приборов искали повстанческие бункера. Не было другого выхода, надо было, как можно быстрее оставить находящуюся под угрозой территорию Карпат.

21 августа текущего года я вместе со своей группой (осередком) оставил прежнюю базу и вместе с северными связными мы направились на север, дорога была очень опасна и трудная. В нашей группе было двое пожилых людей — «ХРИСТЯ» и «БЕРЕСТ», а у меня больная нога. Кроме того каждый боевик был нагружен довольно тяжелым грузом. Надо было идти очень осторожно и только ночью. Каждый, кто знает горы, понимает, как выглядит ночное путешествие в горах — идешь куда попало. Хорошими дорогами нельзя было идти, ибо в любую минуту можно было встретиться с большевиками. Если бы не повстанческая закалка и выносливость, то не раз бы пришлось плакать. Но твердый повстанец умеет преодолеть все трудности и невзгоды. Также эти трудности мы благополучно преодолели. По дороге я встретился с командиром «ГРОМОМ». Перед зимой мы обсудили все важнейшие организационные вопросы.

Почти месяц времени я потерял, ожидая связи с Черным лесом. Я беспокоился, нервничал, а известий не было. Я выслал нескольких повстанцев, чтобы через гражданских лиц установить связь с Черным лесом. Но они возвратились без результатов.

16 сентября текущего года я вышел уже с меньшей группой на связь. Нескольких людей своей референтуры я прикрепил на зиму к другим группам, зная, что с большим количеством людей я не смогу на новом месте подготовиться к зиме. Поскольку было два места связи, я одних связных послал на старый, а с другими пошел на новое место связи. Но связи надо было еще ожидать. При том неизвестно было на какую связь выйдут связные из верного леса. На самое место связи я не пошел, а выслал трех повстанцев. Сам с несколькими повстанцами пошел в лес на отдых, так как был сильно измучен дорогой.

Через два часа прибежали взволнованные повстанцы и принесли очень печальную новость. В Черном лесу уже нет ни одного повстанца. Большевики вышли на организационную связь с помощью провокаторов из наших рядов «БАЙДЕНКО», «...», «ГРУБОГО», «ИГОРЯ» и других, поймали живыми «КУРЯВУ», «ДОВБУША», «ХМАРУ», «СТЕПАНА», «ДУБА» и других руководящих членов организации, а остальных ликвидировали. Из руководящих членов ОУН погибли: «ЖАР», «ВОРОН», «ОСТАП», «ЗАЯЦ» и «ГРИМ». Об этом сообщил нам «ШВАРНО», который на встрече с моими людьми только что бежал из большевистских рук. Последний рассказал, что большевики хотят любой ценой поймать вас живым, то есть меня. «ШВАРНО» бежал с «ЗУБОМ» в горы, с ним бежали еще три повстанца.

Это известие поразило меня, как громом. В первую минуту я не знал, что со мной делается. Мне казалось, что это какой-то кошмарный сон. Но это была жестокая действительность. Я быстро пришел в себя. Надо было быстро уйти из этого опасного места и на что-то решаться. Мы надеялись, что на следующий день на этих местах будут вести поиски большевики, но их не было.

Возле меня тогда было 16 повстанцев. Я заметил, что это известие произвело на них очень неприятное впечатление. Все они чувствовали себя, как... В двух надрайонах Станиславском и Тлумачском не было уже ни одного человека. Только в Надворнянском надрайоне были еще не нарушены большевистской провокацией два района — Солотвинский и Надворнянский. Правда, о Надворнянском надрайоне мы еще ничего определенного не знали. Я чувствовал, что глаза и надежды всех были обращены на меня.

Но хотя у меня у самого страшно жгло и клокотало в сердце, а мысли в голове бились как сумашедшие, я овладел собой и сказал повстанцам:

Друзья! Страшное известие потрясло всех нас. Враг нанес нашей организации серьезный удар. Но это не должно ни на один миг дезорганизовать нашу повстанческую душу...

На носу была зима, а зимовать было негде. У меня не было и одного человека, с кем бы я мог посоветоваться, что и как делать в этот момент. Везде связи были нарушены и надо было решать самому. В первую очередь надо было сообщить соседним округам, районам и командиру «ГРОМУ» о вражеской провокации. Враг имел в своих руках... предателей-провокаторов и дальше проникал внутрь организации. Рискаю людьми, но благополучно удалось предостеречь соседние округа — Калушский и Коломыйский и соседние районы — Надворнянский, Яремчанский и командира «ГРОМА» о новом коварстве врага.

Проверить «ШВАРНО», как он бежал от большевиков было невозможно, трудно было установить действительно ли «ШВАРНО» бежал или это только какой-то новый трюк МГБ. Удалось только допросить «ШВАРНО». Будущее покажет, искренний ли он или это только легенда.

1951 год — это один из самых тяжелых годов истории организации. Кремлевские варвары применили против украинского революционно-освободительного движения все, что могли. Они бросили полчища внутренних войск МГБ, враг наводнил территорию оперативными боевиками, довел свою агентуру до больших размеров и террором заставил ее действовать, дикими способами терроризировали украинское население, пытались создать прорыв между украинским населением и украинскими революционерами, применяли подлейшее коварство, чтобы добиться своей цели — ликвидировать организацию...

На территории Надворнянского надрайона в сентябре, октябре и ноябре текущего года постоянно проходили огромные облавы. Большевистские боевики не выходили из лесов и сел. Во время одной из облав один большевик ходил по моему бункеру, но бог отвернул его глаза и он бункера не нашел.

17 ноября 1951 года большевики окружили 8 повстанцев, но они героически прорвались через оцепление врага, потеряв на поле славы только одного повстанца кущевского «ГОЛУБА».

1951 год — это еще одна великая победа великой идеи.

Январь 1952 г.

ОПЕРУПОЛН[ОМОЧЕННЫЙ] ОТДЕЛА 2-Н УМГБ
С[ТАНИСЛАВСКОЙ] О[БЛАСТИ]

ЛЕЙТЕНАНТ —

(БЕЗДЕТКО)

СПРАВКА: Перевод произведен из обрывков документа, принадлежавшего руководителю пропаганды Карпатского Краевого «провода» ОУН «ГОМИНУ», ликвидированного 22 февраля 1952 года в бункере, расположенном в лесу урочище Хубены, Солотвинского района.

«ЯРИНА» — ШВЕДЮК Калина — машинистка Краевого «провода» ОУН.

«ХРИСТЯ» — КОГУТ Анна Владимировна — жена ликвидированного в октябре 1951 года зам. руководителя пропаганды Краевого «провода» ОУН «БЕРЕСТА».

«ГОРЛИС» — ОНУФРЯК Иван Васильевич, 1924 года рождения, участник Краевого «провода» ОУН.

«МАРТЫН» — Участник Краевого «провода» ОУН.

«СОКОЛ» — ПЕТЕР Константин Зенонович, руководитель пропаганды Станиславского окружного «провода» ОУН.

«ЕФРЕМ» — СЛОБОДЯН Степан, руководитель Краевого «провода» ОУН, убит 18.11.50 года.

«ПОТАП» — СИНЯК Дмитрий Юрьевич, участник Краевого «провода» ОУН.

«СИРЫЙ» — КУЛИК Иван Дмитриевич, 1919 года рождения, руководитель Коломыйского окружного «провода» ОУН, убит 2 ноября 1951 года.

«КЛИМ» — ТУЧАК Роман Степанович, 1921 года рождения, уроженец Городенковского района, руководитель СБ Коломыйского окружного «провода» ОУН. Находится на нелегальном положении.

«НЕДОБИТЪЙ» — МАТВЕЕВ Николай Юльянович, 1914 года рождения, организационный руководитель Буковинского окружного «провода» ОУН. Находится на нелегальном положении.

«ШВАРНО» — НАЙДИЧ Дмитрий Васильевич, 1921 года рождения, руководитель Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Захвачен 6 августа 1951 года. В сентябре 1951 г. при проведении чекистско-войсковой операции бежал и снова перешел на нелегальное положение. 3 января 1952 года убит.

«БОЙТУР» — руководитель Городенковского надрайонного «провода» ОУН. Убит 21 ноября 1951 года.

«ПЕРЕБЕЙНОС» — ДАНИЛЮК Назар. Руководитель пропаганды Коломыйского окружного «провода» ОУН. Убит 31 октября 1951 года.

«КОШЕВОЙ» — руководитель Коломыйского надрайонного «провода» ОУН, убит 30 сентября 1951 года.

«БАЙДЕНКО» — КОЗАКЕВИЧ Михаил Матвеевич, руководитель пропаганды Станиславского окружного «провода» ОУН. Захвачен живым 10.2.51 года.

«ГРУБЫЙ» — ЯЩУК Иван Николаевич, 1918 года рождения, руководитель СБ Богородчанского районного «провода» ОУН. 24 июля 1951 года был захвачен живым. В сентябре 1951 года при проведении чекистско-войсковой операции бежал и снова перешел на нелегальное положение. 3 января 1952 года убит.

«ИГОРЬ» — ГРИНОВЕЦКИЙ Михаил Андреевич, 1911 года рождения, уроженец Отынийского района, руководитель Отынийского районного «провода» ОУН. Захвачен 15.4.51 года.

«КУРЯВА» — ИВАНИШИН Петр Михайлович, 1923 года рождения, руководитель Станиславского окружного «провода» ОУН. Захвачен 19 августа 1951 года.

«ДОВБУШ» — ГРИНИЩАК Лука Михайлович, 1918 года рождения, руководитель СБ Надворнянского надрайонного «провода» ОУН, захвачен 15 сентября 1951 года. 3 января 1952 года при проведении чекистско-войсковой операции бежал и снова перешел на нелегальное положение.

«ХМАРА» — МЕЛЬНИК Петр Васильевич, организационный руководитель Станиславского окружного «провода» ОУН и руководитель Надворнянского надрайонного «провода». Захвачен 15 августа 1951 года.

«СТЕПАН» — КАПУЩАК Николай Алексеевич, 1919 года рождения, руководитель пропаганды Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Захвачен 30.8.51 года.

«ДУБ» — ВАДЮК Антон Васильевич, руководитель Яремчанского районного «провода» ОУН. Захвачен 15 сентября 1951 года.

«ЧИЖ» — САВЧУК Михаил Дмитриевич, 1923 года рождения, руководитель СБ Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Убит 13.2.51 года.

«ЖАР» — ГАВРИЛЮК Степан Данилович, 1918 года рождения, руководитель СБ Станиславского окружного «провода» ОУН. Убит 19 августа 1951 года.

«ВОРОН» — СЕНЧАК Василий Степанович, 1923 года рождения, руководитель Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Убит 19 августа 1951 года.

«ОСТАП» — МЕЛЬНИЧУК Василий Дмитриевич, 1918 года рождения, следователь СБ Станиславского надрайонного «провода» ОУН. Убит 24.6.51 года.

«ЗАЯЦ» — КНЯГИЦКИЙ Михаил Николаевич, руководитель Ланчинского районного «провода» ОУН, убит 15 августа 1951 года.

«ГРИМ» — ЯКОВИЩАК Михаил, руководитель СБ в Ланчинском районе, убит 15 августа 1951 года.

«ЗУБ» — РОГИВ Дмитрий 1922 года рождения, руководитель пункта связи Краевого «провода» ОУН.

«ГОЛУБЬ» — ПИЛИПЮК Павел Васильевич, 1919 года рождения, руководитель кустовой ОУН в Солотвинском районе. Убит 17 ноября 1951 года.

«ЗЕНКО» — СКРИНТОВИЧ Иван Антонович, 1921 года рождения, руководитель СБ Тлумачского надрайонного «провода» ОУН, убит 20.9.50 года.

ОПЕРУПОЛН[ОМОЧЕННЫЙ] ОТДЕЛА 2-Н УМГБ
С[ТАНИСЛАВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
ЛЕЙТЕНАНТ —

(БЕЗДЕТКО)

29 февраля 1952 г.
гор. Станислав.

Перевод с украинского.

Д Н Е В Н И К

27 ноября 1951 года.

Серый будень в бункере. Единственным событием дня было радио, которое принесли хлопцы сегодня ночью. Но сколько я возле него не провозился, а узнал мало...

Вы торгуетесь, как перекупщики, переливаете из полного в порожнее, а тем временем честные борцы, которые помогли бы Вам задавить мерзкую кремлевскую..., гибнут в неравной борьбе с этой же... Но пусть, выключаю радио. Жаль нервов.

28 ноября 1951 года.

Жизнь в бункере не налажена нормально. Книг для чтения... не могу, ибо нервы рас[шатаны ?]...

...Сегодня возвратились стрельцы. Принесли снова очень печальные вести, что в Яремчанском районе погиб надрайонный референт пропаганды «ЕВГЕН», уроженец села Павловка, Станиславского района. Покойный окончил десятилетку в Станиславе, в ... году вступил в ОУН. Это человек идейный, честный и трудолюбивый. Свою молодую малоопытность на своем посту пополнял серьезностью и трудом. Вот так Надвornyнский надрайон остался без надрайонного «провода». Члены этого «провода» — сотник «ХМАРА» и сотник «ДОВБУШ» из-за подлого большевистского обмана попали живыми в руки большевиков.

К этим печальным новостям я уже привык, но все же очень болезненно поразила весть... о московском нажиме, о жертве за жертвой... везде роют, ищут в лесах каждого украинского повстанца. Кто... останется в живых до весны..., тот подымет новых мстителей и потонет в собственной крови.

2 декабря 1951 года.

Писать дневник тогда, когда человек постоянно в движении, имеет много впечатлений, слышит много новостей... видит все собственными глазами — это легкая работа. Такой дневник... кто-то с

интересом прочтет. Но писать дневник в бункере, когда человек замураван — тяжелое дело. Этот дневник я взялся писать сейчас в такой обстановке, чтобы зафиксировать на бумаге хотя бы мысли, которые беспокоят украинского революционера...

...часа, а сколько времени проходит на размышления в потемках. Перед глазами возникают картины из пережитого прошлого, возникают дорогие образы семьи, односельчан, друзей и знакомых. Увижу ли я их когда-нибудь, поговорю ли я с ними по душам. Очень трудно дожидаться этой радостной минуты и живы ли они все. Не знаю где... сейчас мой дорогой сын... дорогая жена...

«ПРОМИНЬ», «ТИХИЙ»... «ЧУМАК», «СМЕЛЫЙ», «БОГДАН» и «ЗАХАР». Каждый представляет себе, что значит такой группе жить в таком тесном подземном бункере, к тому же плотно закрытому. Кроме того ежедневно варится два раза пища на примусах. Это даже нехорошо с точки зрения безопасности пребывания такой большой группы людей в одном бункере. Каждую минуту враг ходит огромными массами и может обнаружить бункер...

Каждый день три часа выделены на изложение, три часа на учебу, а остальные на чтение книг, приготовление пищи, слушание радио, свободные занятия и сон. Условия для учебы очень трудные. В бункере так душно, особенно когда готовится пища на примусах, что каждый день у нескольких человек болит голова. Но ничего... головы привыкнут, и перестанут болеть. Жаль, что... у Совета Генеральной Ассамблеи Организаций Объединенных Наций отбирают... здорово, думаю... Кому нужны эти бесконечные дискуссии. Что они хорошего насочетовали. Ничего... Значит умнее сделаете, если прекратите пустые разговоры с кремлевскими обманщиками, а хорошо закатите рукава и примитесь за расправу с теми..., которые скрыто и обманом готовят миру уничтожение...

Сталин... таким образом спасать... тиранию... перед... наивность. Уже... тирании...

Что больше всего меня радует — это... украинские дела за границей. Радуюсь каждому их успеху и шагу...

15 декабря 1951 года.

...Налаживаю радио... хотя бы услышать родную песню, но где там. Украинская песня в столице — очень редкое явление. Но зато, если покрутить радио можно услышать: «Говорит Москва»,

трансляция из Москвы, «Говорит Москва» трансляция из Москвы и т. д. Что только нужно Украине. Хочет Украина есть — слово... покормит, хочет... хочет...

16 декабря 1951 года.

Обстоятельства... очень трудные. У большинства болят головы от примусов, негде... спать..., жарко, нельзя дышать... Нет воздуха... Если бы сюда тех дипломатов запахнуть. Знали бы как оттягивать войну.

...Мир не даст свободы поработенному народу. Свободу можно добыть только в борьбе... по-доброму не даст... Настоящую свободу можно добыть только кровью...

17 декабря 1951 года.

Наши силы сильно поредели. Жестокий враг не только что не уменьшил своего нажима на нас, но еще более усилил его. Операции врага против нас дают нам еще больше чувствовать... Мы хорошо знаем... из этого, какие мы сильные для врага, если он столько энергии и средств расходует на то, чтобы избавиться от нас. Видно, что враг перечитал или вернее изучал нашу идеологию, если он боится нас. Он знает, что идеология — это наша правда, а не как их ложь. Наша идея должна помочь, а этого так не хотят московско-большевистские лгуны. Поэтому то они беснуются, вылазят из кожи, чтобы нас как можно скорее уничтожить. Но еще долго им придется этого ждать. Когда нас даже физически не станет, то останется крепкая идея, которая родит новых мстителей. Мы только гордимся тем, что враг точно знает с кем имеет дело и не решается легкомысленно относиться к нам. Наши ряды количественно уменьшились, но качественно возросли.

20 декабря 1951 года.

...заставляют нас днем спать, а ночью работать. Но мои расшатанные нервы не позволяют мне никак спать днем. Малейший стук или храпение будит меня. Светить лампу и работать нельзя днем. Слышен запах керосина, а враг роет, корчует леса, разыскивая бункера повстанцев. Следовательно лежу и обдумываю разные дела, иногда глупые мысли снуются в голове. Иногда голова такая забитая, что умная мысль даже не приходит. Если бы не эта беда,

можно было бы много умных вещей выдумать, потому что времени в бункере достаточно.

Сегодня мою мысль заняли мысли о нашей революционно-освободительной борьбе. Хотя может быть кое-кто из будущих критиков нашей борьбы будет осуждать ее, мол много жертв она потянула за собой. Но этим критикам отвечу кратко: «Свобода — это такое сокровище, что даже величайшие жертвы — не большие». В конце, если бы этих огромных жертв в действительности бы не было из-за самой нашей борьбы, то совершенно верно, что враг выискал бы другое средство, чтобы творить свои дела.

...Сознательное украинское население... знает чего хочет враг... уничтожить до корня... причину к этому... найдет себе даже и тогда, когда наша борьба прекратилась бы... Поэтому как бы не критиковал кто-то, когда-то или сейчас нашу борьбу, все же должен прийти к правильному выводу, что наша революционно-освободительная борьба ведется именно вовремя. Какую пользу принесла украинскому народу за эти несколько лет наша борьба очень хорошо изложил «ГОРНОВЫЙ» в своей брошюре «Итоги успехов нашей революционно-освободительной борьбы». Правда, есть много и недостатков в нашей революционно-освободительной борьбе, но к этому вопросу возвращусь в следующий раз.

21 декабря 1951 года.

Возможно ли это, чтобы человек в жизни не делал ошибок. Нет. Говорит наша народная поговорка, что только тот не делает ошибок, кто ничего не делает. Так обстоит дело с единицей. А если говорить об организации, в которой работает большое количество людей. Разве это возможно, чтобы она не делала ошибок. Также имеет свои ошибки и наша организация украинских националистов. Но за эти ошибки вообще... винить провод организации... какие ошибки провода... оправдывать. Почему... от 1939 года так... шли вперед так, что даже... политики не смогли представить. Не смог... изменений предвидеть и провод и организации. В конце-концов надо... еще, что ошибка является только тогда виной, когда сделана с умыслом.

Если человек сделает какую-то ошибку не желая, действуя только по доброй вере, тогда эта ошибка вообще не является виной.

Когда сравнить какие-то другие наши политические организации или политические партии, сколько они ошибок наделали то об организации украинских националистов можно было бы сказать, что она этих ошибок почти не имеет. А если еще принять во внимание тяжелые обстоятельства, в которых приходилось и приходится действовать, и еще то, что это подпольная организация, то в действительности можно только выразить проводу признательность за его мудрое руководство организацией в трудные времена.

Мне тяжело сегодня утверждать, какие именно ошибки сделал провод организации украинских националистов. Лучше всех эти ошибки когда-нибудь изложит будущий историк. В конце-концов мне, как члену организации, не так легко видеть ее ошибки. Если я затронул эту тему, то только потому, чтобы осветить вопрос. Если были организационные ошибки, то делали их..., а не провод. Провод... ошибку, когда позволял присоединять членов организации в 1941—44 г.г. В организацию пробралось тогда..., которым не место в ОУН. Эти самые... и безидейные люди... компрометировали организацию не раз своими поступками... со стороны провода было слишком слабо... ни за первое, ни за второе нельзя винить провод. Относительно массового приема членов в организацию, то в 1941 году кто мог детально сориентироваться, что политическая обстановка так сильно изменится.

Все руководящие члены организации были настроены на то, что нам скоро придется строить родной государственный аппарат, поэтому нужно будет для работы много рук. В конце-концов каждый из руководящих членов имел тогда надежду, что обстоятельства позволят воспитать этих несоответствующих лиц. Но обстоятельства сложились так для нас плохо, что этих людей не было времени и возможности перевоспитывать, или хотя бы хорошо присмотреться к ним. А среди этих лиц, негде правды деть, было немало и вражеской агентуры. Пока удалось очистить кадры организации от этой бесхарактерной гольтьбы, она сумела осуществить не одно преступное дело, разумеется под маркой организации.

...провод даже быстро при таких тяжелых обстоятельствах очистил ряды организации от... элемента. Что касается... провода над низовыми кадрами... я должен стать в защиту провода. Провод сделал все возможное в этом деле... Они... сквозь густые вражеские облавы и контактировались... кадрами... «Головой стены

не прошибешь». Кто знает большевистские условия, тот хорошо понимает, как тяжело, а очень и невозможно везде и всюду быть. Контролировать ежечасно кадры организации в большевистской действительности — это просто невозможно. Разумеется, даже и это невозможное преодолел провод, но не все в то время когда он хотел или этого требовало дело.

Но если рассмотреть, какую гигантскую работу проделала организация в таких нечеловеческих условиях, то эти ее недостатки померкнут, а то и совсем исчезнут.

22 декабря 1951 года.

Сегодня мои люди возвратились с территории и принесли известие, что на этих днях большевики арестовали в Надворной людей и священников, которые принимали участие в греко-католическом богослужении. Очень старых людей опричники освободили, а всех молодых и священников посадили на три автомашины и куда-то повезли. Украинский народ религиозный и хочет молиться. Он ищет утешения в своем тяжелом горе. Он жалеет за своей церковью, за своими настоящими священниками. Ему чужда эта вера, какую набросили ему... в большевистских церквях... нет хороших священников. ... «священниками», которых прислали большевики, являются... и состоят на службе в МГБ... настоящие энкаведисты... только деморализуют... Люди рассказывают... истории. Одни из них заходят пьяные. Есть случаи, когда большевистские выслужники прямо высмеивают религию. Среди них есть и такие «попы», которые в церквях насилуют женщин, а не исповедают, пристают к хорошим девушкам и молодым женщинам. Об одном таком ставленнике в церкви рассказывали люди, что во время богослужения сказал пономарю: «(нецензурное слово) на кадило, я помашу». Это еще не все преступления, которые допускают большевистское духовенство. Просто не хочется верить, что это правда, но к сожалению это горькая правда. Разумеется, это специальная работа большевистских антирелигиозных агитаторов. Посылая таких мерзких «духовников», хотят безбожники компрометировать христианскую церковь в глазах людей. Люди не могут примириться с такими «духовниками», поэтому ищут настоящих священников, которые еще остались верными своей родной отцовской церкви. Но чистое «ухо» наблюдает за

набожными христианами и за искренними христианскими священниками...

Есть очень много случаев, когда большевистские оперативники из МГБ расстреляли без суда или по-зверски замучили много сознательной украинской молодежи.

25 декабря 1951 года.

...пусть помнит мир, что если бы коммунистам удалось овладеть миром хотя бы на несколько месяцев, тогда бы пропало много завоеваний человечества...

28 декабря 1951 года.

Сегодня я услышал по радио, что в 1952 году в будущих выборах на президента Соединенных Штатов Америки хочет выдвинуть свою кандидатуру... демократ СТАССЕН и республиканский... Когда он станет президентом, то он обещает миру... а именно: он без войны уничтожит всемирный коммунизм. Гав, гав, благодетель СТАССЕН. Вы слишком зарпортовались. Очевидно, когда это слышал, то подмигнул усом и засмеялся... Да и в самом деле почему бы не засмеяться. От этого и лошадь бы засмеялась. На сколько же лет Вы рассчитываете свою жизнь, добродетель СТАССЕН. Очевидно собираетесь еще на 100 лет жизни. Можно. Я от всей души желаю Вам этого. Но помните, что этих ста лет мало, чтобы без войны ликвидировать коммунизм. Да не забывайте господин СТАССЕН еще и того, что за те 100 лет СТ[АЛИН ?]... может Вас повесить. Не уничтожить коммунизм без войны.

Если бы вы, господин СТАССЕН, знали хорошо большевистскую деятельность, то вероятно не выражались бы, как Филипп из конопель со своими словами. Помните, что мирового коммунизма не уничтожите до тех пор, пока не уничтожите оплота коммунизма — Советского Союза. А Советского Союза без войны и без соответственно поставленной пропаганды не разбить. Поэтому советую вам, благодетель СТАССЕН, не обманывайте своих избирателей и не обещайте груш на вербе. Лучше сделаете, если не хотите стать лгуном, если откровенно скажете своим избирателям: «Мы должны уничтожить большевистский коммунизм, но не пустыми словами, а оружием, ибо в противном случае он уничтожит нас и уничтожит всю человеческую культуру».

29 декабря 1951 года.

Всего только два дня отделяют нас от 1952 года. Интересно, что принесет нам 1952 год. Хорошо если бы в новом году прекратились эти глупые разговоры и дискуссии о мире. Какой это мир может быть в мире, если столько народов стонет в большевистском ярме. Мир в мире возможен только тогда, когда все народы будут свободны. А кремлевские... без войны не дадут свободы ни одному народу. Всякие дискуссии на эту тему с большевиками — это потеря времени и бумаги, порча нервов поработанных народов. Правда война несет с собой нищету и муки. Но кажется, жесточайшая война, не допечет так народы Советского Союза, как этот же сам Советский Союз. Поэтому все народы, поработанные, просят бога, чтобы в новом 1952 году дал им свободу, хотя бы ценой величайших жертв на поле боя.

30 декабря 1952 года.

В дневнике обычно излагается о событиях дня. Но о каких событиях писать здесь на несколько метров под землей, куда даже луч солнца не попадает. Летом есть о чем писать, потому что много приходится ходить по территории, встречаться с родными людьми, слышать много новостей, хотя они такие здесь болезненные, что лучше бы их не слышать. Вообще надо сидеть в бункере, ибо следы — это враг партизана. Кремлевские... не упустят ни одного подозрительного следа. Поэтому мой дневник собственно не является дневником, а обычной записью мыслей, которые не дают покоя ни днем, ни ночью. Но может быть когда-нибудь и эти мысли кому-нибудь будут интересны. Но дойдут ли они до чьих-либо рук в Советском Союзе — в этом меня никто не заверит.

31 декабря 1951 года.

Последний день 1951 года. Для украинского революционно-освободительного движения этот год самый трудный из всех предыдущих лет оккупации. В этом году враг сновался с жесточайшей своей дикостью. Против украинских повстанцев были проведены большие операции. Все села постоянно терроризировали большевистские боевики. Доступ повстанцев в села был очень затруднен. На каждом месте ожидали повстанцев большевистские засады. В этом году, как ни в одном перед этим, враг постоянно проводил огромные

облавы в селах, лесах, полях и горах. Особый нажим, разумеется, терроризированный и усиленный, делал враг на агентуру. Увеличенная до больших размеров агентура больше нанесла ударов украинскому революционно-освободительному движению, чем большевистские засады и массовые облавы. Где не было преступной агентуры, там враг не имел успехов.

...На Станиславщине... удалось обманом поймать исполняющего обязанности окружного проводника «КУРЯВУ», членов надрайона Надвирнянщины — сотенного «ХМАРУ» и сотенного «ДОВБУША» и нескольких других руководящих людей. Этим мерзким способом большевикам удалось полностью ликвидировать организацию в Тлумачском и Станиславском надрайонах. Враг прилагал все усилия, чтобы поймать живыми командира «ГРОМА» и меня. Но это ему не удалось. Большевики прилагали все усилия, чтобы нарушить связи организации. Это им частично удавалось. Но руководящие кадры организации быстро налаживали нарушенную связь и перечеркивали планы врага. Пусть идет жестокий 1952 год...

10 января 1952 года.

Уже пятый день я лежу болен. Началось от зуба. Во рту вскочил чиряк больше куриного яйца. Стянуло все мускулы так, что рот раскрыть нельзя. Нельзя ничего есть. Часто бывает высокая температура. Нечем ее измерить. Корчусь от боли, но ничем не могу ее утолить. В бункере тесно, душно, полно пара от готовящейся пищи. Вот в таких условиях приходится болеть почти каждому украинскому революционеру. О врачах даже нет речи. Где их возьмешь, куда их заведешь. Каждый врач боится, потому что МГБ следит за каждым его движением. Но немало и таких врачей, которых использует МГБ, чтобы выследить повстанцев...

11 января 1952 года.

Моя болезнь продолжается дальше. Но терплю...

15 января 1952 года.

После болезни снова взялся за работу. Сегодня начал писать поэму «Мария». Что оно выйдет из этого увидим. Еще зима не прошла, а уже о весне думаю. Живой о живом думает. Как наладить

организационные связи со всеми округами этого края. Как наладить организационную работу. Вот такие мысли уже беспокоят мою голову. Есть над чем подумать. Это уже кончается восьмой год революционно-освободительной борьбы в большевистской действительности. Это не малый отрезок времени. Много старых революционеров погибло, а те, которые остались еще среди живых, не могут преодолеть таких больших трудностей и ослабить большевистский террор...

17 января 1952 года.

Смерть моей любимой маленькой дочурки стоит у меня перед глазами. Родилась моя Иринка (Христина — второе имя) 7 или 8 января 194__ в селе Викторов, Галицкого района. Это уже было при большевистской действительности.

Очень радуюсь всяким успехам нашей украинской эмиграции. Правда, их партийные междуусобицы выводят меня из равновесия, но зато радуюсь их культурным достижениям. Хорошо, что хоть где-то далеко на чужих землях сохранится украинская культура.

21 января 1952 года.

Сегодня в бункере потоп. Вода просочилась и приходится ходить по воде. С потолка течет за воротник. Некуда деваться, приходится накрываться... лезть из бункера. Это кажется неинтересно и о нем писать не стоит... Но это нельзя назвать приятным, когда зимой в подземном бункере течет вода поза обшивкой. Но повстанец твердо ко всяким невзгодам. Нищета, неудобства, голод, холод — это его постоянные товарищи. Поэтому этим не очень беспокоимся. Никто не потерял повстанческого юмора. Планируем, как устранить непрошенного гостя из нашего повстанческого дома. Верим, что это нам удастся. Уменьше справиться с несчастьем — это один из лучших друзей повстанцев.

22 января 1952 года.

Каждая политическая организация сильна и может рассчитывать на успех своей работы и борьбы, если она имеет опору в народных массах. Без этой опоры в народе политическая организация должна рано или поздно капитулировать перед врагом...

Почернеешь от одного страха. Помните, что земляная пещера может стать тебе в любую минуту могилой. Выйти отсюда живым, когда «ВАНЬКА» бросит в середину несколько гранат, почти невозможно. Но не думай, что только от страха потемнело было в глазах. Нет, здесь куда не глянешь везде темно. На потолке черная обивка. Она там должна быть, ибо с потолка льет, как из решета. А это не очень приятно, когда вода течет за ворот. Пол также черный. Воды хватает, но беда в том, что грязной воды после мойки некуда девать. Ну, а когда так обстоит дело с полом, то не лучше и с нашими лицами. Они сейчас также черные, грязи на них хоть руками сгребай. Но мы ничего не делаем. Придет весна, тогда помоемся. Только одна «МАРИЙКА» хлопочет, как бы немного помыться. Понятная вещь, как девушке быть грязной среди кавалеров...

Зато «Черная пещера» как раз подходит другу «МИСЬКУ». Но и его натура предпочитает какой-нибудь чердачек, чем «Черную пещеру». Казалось бы, что счастливей всех в «Черной пещере» чувствует себя друг «ПРОМИНЬ». Он все чепурит ее, маскирует, больше всех заботится о ней. Но у него тоже есть свое «но» — почки. Ах, эти почки. Из-за них лучше бы не сидеть в «Черной пещере».

Еще больше подходил бы к «Черной пещере» друг «ТИХИЙ». Он из нас самый черный. Но друг «ТИХИЙ» предпочитал бы сидеть в Черном лесу над селом Грабовкой, чем в «Черной пещере».

Подруга «МАРИЙКА» может быть и сидела бы в «Черной пещере», но она никак не может понять, как можно в одном бункере есть, спать... Друг «СМЕЛЫЙ»... «Кум Гичка» чувствовал...

Самый младший из нас наиболее чистый... говорит, как сам ВЫШИНСКИЙ на Генеральной Ассамблее Организации Объединенных Наций. Если ему скажешь — не кури, это тебе вредно, то он упрямо доказывает: «Нет, это мне не вредно, потому что я с 10 лет курю». «Черную пещеру» он любил бы, если бы имел хоть какое-нибудь маленькое убежище, в котором можно было бы покурить.

Вот так-то все любят нашу «Черную пещеру», но предпочитали бы в ней не сидеть. Но это только так на полях записок для юмора. В действительности каждый из нас предпочитает «свою хату», чем чужую палату». Если бы только бог помог счастливо в ней

перезимовать, тогда каждый из нас приятно вспомнит нашу «Черную пещеру». Хотя она и черна своим видом, зато в ней дружеская атмосфера...

ПЕРЕВЕЛ: ОПЕРУПОЛНОМ[ОЧЕННЫЙ] ОТДЕЛА 2-Н УМГБ
С[ТАНИСЛАВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
ЛЕЙТЕНАНТ (БЕЗДЕТКО)

СПРАВКА: Перевод произведен из обрывков дневника, принадлежавшего руководителю пропаганды Краевого провода ОУН «ГОМИНУ», ликвидированному при проведении чекистско-войсковой операции в лесном урочище Хубена Солотвинского района, Станиславской области 22 февраля 1952 года.

«ЕВГЕН» — ЗАСЛАВСКИЙ Богдан Семенович, 1928 года рождения — руководитель пропаганды Надворнянского надрайонного «провода» ОУН, убит 6.11.1951 года.

«ХМАРА» — МЕЛЬНИК Петр Васильевич, 1910 года рождения, организационный референт Станиславского окружного «провода» ОУН и руководитель Надворнянского надрайонного «провода» ОУН. Захвачен 15.8.1951 года.

«ДОВБУШ» — ГРИНИШАК Лука Михайлович 1918 года рождения, руководитель Надворнянского надрайонного «провода» ОУН. 15 сентября 1951 года был захвачен живым. 3 января 1952 года при проведении чекистско-войсковой операции бежал и снова перешел на нелегальное положение.

«ПРОМИНЬ» — МАРКОВЕЦКИЙ Юрий Степанович, руководитель кустовой ОУН в Солотвинском районе.

«ТИХИЙ» — по имени Иван, 1923 года рождения, других установочных данных нет. Охранник «ГОМИНА».

«ЧУМАК» — ФИСЮК Михаил Петрович, 1928 года рождения, участник кустовой ОУН в Солотвинском районе. Убит 22.2.52 г.

«СМЕЛЫЙ» — уроженец села Подпечеры, Станиславского района и области, других установочных данных нет. Участник личной охраны «ГОМИНА». Убит 22.2.52 г.

«МАРИЙКА» — СВИДРУК Марта Ивановна, 1928 года рождения, уроженка гор. Надворная, Станиславской области, положение в ОУН не установлено. Убита 22.2.52 года.

«ГРОМ» — ТВЕРДОХЛЕБ Николай Дмитриевич, 1911 года рождения, уроженец с. Петрилов, Тлумачского района, руководитель Карпатского Краевого «провода» ОУН.

«КУРЯВА» — ИВАНИШИН Петр Михайлович, 1923 года рождения, руководитель Станиславского окружного «провода» ОУН. Захвачен живым 19 августа 1951 года.

ОПЕРУПОЛН[ОМОЧЕННЫЙ] ОТДЕЛА 2-Н УМГБ
С[ТАНИСЛАВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
ЛЕЙТЕНАНТ

(БЕЗДЕТКО)

«29» февраля 1952 г.
гор. Станислав.

ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110 (1951). — Спр. 8. — Арк. 152—164.
Копія. Машинопис.

Богдан Галайко

СИТУАЦІЯ НА ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ ПРИКОРДОННІ У 1938 Р. КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРИКОРДОННОЇ ОХОРОНИ

Українські землі після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. опинились у складі держав-сусідів. Зокрема, до Польщі ввійшли Галичина та Волинь, до Чехословаччини — Закарпаття, до Румунії — Північна Буковина. Однак українці, хоч і були поділені кордонами, все ж підтримували між собою зв'язки.

У 1930-х рр. у Європі відбулися значні політичні зміни (встановлення диктаторських режимів, мілітаризація суспільства, територіальні претензії, зростання загрози нової світової війни тощо). Анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил у Європі на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини, а Мюнхенська конференція 29—30 вересня 1938 р. засвідчила початок її розпаду.

Поряд з тим, наприкінці 1930-х рр. зросла напруженість у стосунках Польщі й Чехословаччини. Важливим моментом цієї напруги було відмінне ставлення обох держав до українського питання. Чеська влада була лояльною щодо українців, тоді як польська держава проводила політику сильної руки та асиміляції (обмеження вжитку української мови в урядових установах, нищення українського шкільництва через реалізацію шкільної реформи, дискримінація українців при прийомі на роботу, антиукраїнська осадницька політика, пацифікація, плюндрування українських святинь, забора напередплачувати певні закордонні українські видання, цензура на українські видання в Польщі¹ тощо).

¹ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період // Незалежний культурологічний часопис «І». — Львів, 2003. — № 28. — С. 57—75; Кисзерера М. *Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919-1939* // *Polska — Ukraina: trudne pytania*. Т. 1—2. — Warszawa, 1998. С. 29—47; Центральний державний

В умовах зміни міжнародного становища Польща будувала політику з вигідним для себе розрахунком: зберегти добрі стосунки з традиційними союзниками (Франція та Великобританія), здобути підтримку нових (Угорщина, Румунія, Югославія), не дратувати сильніших сусідів (Німеччина та СРСР) і диктувати умови слабшим (Литва, Чехословаччина)².

У цей час встановлюються дружні взаємини між Польщею і Угорщиною, солідаризуються вони, зокрема, й у ворожому ставленні до української державності. Поряд з Італією Польща активно підтримувала територіальні домагання Угорщини щодо чехословацьких земель. Міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек розглядав окупацію угорськими військами Закарпатської України і встановлення в Карпатах спільного угорсько-польського кордону як перший крок до створення блоку середніх та малих держав під егідою Польщі. Це об'єднання повинно було охопити Польщу, Румунію, Угорщину, Югославію, можливо Італію, — на противагу Німеччині й СРСР³. Варшава боялася впливу на українське населення в Польщі незалежницьких настроїв українців у Чехословаччині⁴. Польське Міністерство закордонних справ тримало курс на викорінення будь-яких домагань українців щодо здобуття своєї держави⁵.

Після Мюнхенської угоди, коли частина чехословацької території була передана Німеччині (Судети), українці зажадали автономії для Закарпаття. 11 жовтня 1938 р. чехословацький прем'єр-міністр генерал Сирови затвердив перший уряд Карпатоукраїнської держави, що утворювала федерацію з Чехією і Словаччиною. Його очолив представник мадярофільської течії Андрій Бродій, який

історичний архів (далі — ЦДА) України у м. Львові. — Ф. 204 (Малопольський окружний інспекторат Прикордонної охорони, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 53; Там само. — Спр. 1101. — Арк. 8.

² Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. — Львів, 1998. — С. 276.

³ Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35–36. — С. 300; Сардачук П., Швагуляк М. Насувалась воєнна гроза. — Ужгород, 1984. — С. 100.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 60.

⁵ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. — Warszawa, 1998. — S. 168.

незабаром був заарештований як угорський агент. На його місце 28 жовтня 1938 р. прийшов представник українофільського табору Августин Волошин.

Угорські територіальні претензії до Чехословаччини частково були задоволені на Віденському арбітражі 2 листопада 1938 р., рішенням якого Угорщині було передано частину Словаччини та Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегово. В результаті столицею автономного Закарпаття, Карпатської України, стало місто Хуст. Уряд Волошина зайнявся державотворчою діяльністю. Відтепер українці у всьому світі покладали великі надії на це українське автономне утворення⁶.

Події у Чехословаччині потребують особливої дослідницької уваги, адже саме тут, незважаючи на специфіку регіону, українцям вдалося досягнути неабияких успіхів у розбудові власної державності. Цікавим аспектом є ставлення українців у Польщі до ситуації в сусідній державі, їхня реакція на процеси, які там відбувалися, а також розвиток подій у прикордонній зоні та заходи польської влади щодо діяльності Організації Українських Націоналістів на теренах Польщі. Ці питання до певної міри висвітлені в українській історіографії⁷, однак практично не досліджені за матеріалами польської Прикордонної охорони. Тож, аналіз саме в такому ракурсі ми й пропонуємо читачеві.

Як відомо, для захисту молодої Карпатської України було створено військову формацію — Організацію народної оборони Карпатська Січ⁸. Під впливом агітації ОУН, «Просвіти», інших українських

⁶ Дробот І. Карпатська Україна і європейський світ: спроба відродження державності. — Київ, 1999. — С. 36.

⁷ Див, напр.: Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 10. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. — Львів, 2000. С. 428–445; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. — Ужгород, 2004. — 432 с.; Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. 428 с.; Сардачук П., Швагуляк М. Насувалась воєнна гроза. — 208 с.; Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. — Львів, 1994. — 288 с.; Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939). — С. 296–321.

⁸ Маркусь В. Карпатська Січ // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 974; Росоха С. Карпатська Січ (1938–1939) // Історія українського війська (1917–1995). — Львів, 1996. — С. 468–481.

організацій до її творення долучалась патріотична молодь, що мешкала в Польщі. Вона переходила кордон і вступала в ряди Січі, активно долучалась до державотворчих процесів⁹. У більшості випадків переходи були добре організованими та вдалими, однак траплялися й невдалі спроби, саме їх ми постараємось висвітлити у цій праці. На підставі свідчень затриманих польською Прикордонною охороною осіб, а також її агентів спробуємо відобразити ситуацію, яка склалася на той час у Чехословаччині та Польщі, й заходи, яких вживали органи влади обох країн.

У 1938 р. з чехословацького боку кордон охороняла Фінансова охорона, підпорядкована Міністерству фінансів. Відтинок кожного прикордонного повіту був підпорядкований інспекторату Фінансової охорони, який складався з мережі розташованих уздовж кордону застав. Поряд з тим, на прикордонні розміщувалися й відділки чеської жандармерії¹⁰.

З польського боку кордон між Польщею та Чехословаччиною охороняли три окружні інспекторати Прикордонної охорони: Сілезький (з центром у м. Катовіце), Західномалопольський (з центром у м. Кракові) і Східномалопольський (з центром у м. Львові). Через військові дії, розширення територіальних меж, непевне міжнародне становище Прикордонна охорона стала відігравати важливу роль у мережі державних структур Другої Речі Посполитої. Прикордонна служба в Польщі перетворилася в результаті низки структурних змін на добре організовану універсальну формацію для охорони західних кордонів держави — Прикордонну охорону (східний кордон Польщі з СРСР, Латвією і Литвою охороняла спеціальна військова структура Корпус охорони прикордоння — КОП). Її основними функціями були охорона кордонів та митна служба. Протягом 1920-х рр. ішов процес розбудови Прикордонної охорони, який завершився 1928 р., коли президент Польщі Ігнацій Мосціцький видав спеціальний закон. Упродовж усього свого існування охорона підпорядковувалась Міністерству фінансів, а її керівним органом була Команда Прикордонної охорони у Варшаві. Структурно вона поділялась на окружні інспекторати, які, своєю чергою,

⁹ Росоха С. Народження держави // *Карпатська Україна в боротьбі*. — Відень, 1939. — С. 5–25.

¹⁰ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 1.

складались із прикордонних інспекторатів, комісаріатів, застав і відділків. Кожен із підрозділів силами особового складу забезпечував охорону відповідного відтинка кордону. Загалом у Прикордонній охороні служило близько 5,5 тис. службовців, які проходили прискіпливий відбір, мали окремі однострій, озброєння та перебували на державному утриманні¹¹.

Відтинок кордону, підконтрольний Східномалопольському окружному інспекторату Прикордонної охорони, розмежовував українські етнічні землі, що були у складі Польщі та Чехословаччини (Галичину і Закарпаття). На 1938 р. йому підлягали три прикордонні інспекторати з центрами у Самборі, Стрию і Коломиї.

Хоча діяльність польської Прикордонної охорони була пов'язана з митними функціями, боротьбою з контрабандою, однак на кінець 1930-х рр., у зв'язку з описаними вище внутрішніми та зовнішніми суспільно-політичними змінами, на перше місце в діяльності Прикордонної охорони вийшли завдання, пов'язані з викриттям фактів нелегального перетину кордону, збором відомостей про події на території сусідніх держав, боротьбою зі шпигунами, формуванням сітки агентів та інформаторів для збору розвідувальних даних.

28 вересня 1938 р. комендант Східномалопольського окружного інспекторату Мар'ян Просолович видав розпорядження, в якому повідомлялось: «[...] у зв'язку з політичною ситуацією, що склалась, підтвердилось проникнення з Польщі до Чехословаччини українців з нашого терену, які за певною інформацією мають організувати в Чехословаччині за допомогою уряду “Український легіон”, що є небезпечним для Польщі у випадку її участі у якихось міжнародних акціях, разом з тим [це] підтримувало б дух українців, що мешкають в Польщі, і [зумовлювало б] використання їх як диверсантів. Можливим є також транспортування зброї з Чехословаччини до Польщі для українських боївків. У зв'язку з цим наказую використовувати усі можливі засоби для збільшення сітки інформаторів і агентів, особливо в місцевих осередках легальних і таємних українських та комуністичних організаціях. Особливу увагу слід звернути на активних українських діячів, чий прізвища повинні бути відділам Прикордонної охорони, беручи до уваги їхнє можливе зникнення для втечі до Чехословаччини. З цією метою слід перевіряти, чи

¹¹ Kula H. M. *Polska Straż Graniczna w latach 1928-1939*. — Warszawa, 1994. — S. 45–90.

ці особи перебувають вдома. За всіма особами, які прибули у прикордоння, належить встановити докладний чи таємний нагляд, виявляючи себе лише у крайніх випадках. Попри мінімальний склад відділів, наказую зміцнити охорону кордону, посилити пильність та поглибити розвідку навіть коштом зменшення зусиль на викриття карно-фінансових злочинів»¹².

На нараді керівників у комісаріаті Лавочне (Стрийського прикордонного інспекторату) 1 жовтня 1938 р. було видано відповідний наказ: розширити інформаційну мережу для отримання відомостей про ситуацію у чехословацькому прикордонні, більше уваги приділити нагляду за українськими політичними діячами, агітаторами, збільшити пильність при охороні кордону¹³. Слід також було негайно повідомляти про усі помічені у прикордонні літаки, їхній рух, розпізнавальні знаки¹⁴.

Відповідно до цього розпорядження, вже у жовтні—листопаді 1938 р. до керівництва Прикордонної охорони почали надходити донесення і від своїх підрозділів, і від установ державної поліції про зникнення різних осіб. Так, у донесенні від 9 листопада 1938 р. інспекторат Прикордонної охорони у Стрию повідомляв своїм комісаріатам і заставам, що 6 листопада 1938 р. покинули своє місце проживання (Сокальський повіт) двоє діячів ОУН: Сильвестр Дешиця (1911 р. н.) та Петро Корій (1912 р. н.), — очевидно, з метою перейти на Підкарпатську Україну і вступити до Українського легіону. Про їхнє затримання слід було негайно повідомити телефоном¹⁵. Слідчий відділ повітової поліції в Дрогобичі 22 жовтня 1938 р. повідомив про зникнення Василя Мороза (1912 р. н., засудженого за участь в ОУН), Євгена Гутовича (1909 р. н., випускника гімназії), Йосипа Городиського (1907 р. н., магістра фармацевтики, який вчився у Празі), котрі прагнули дістатись на Підкарпатську Русь, щоби вступити до Карпатської Січі. Патруль у Стрільках Турківського повіту повідомив, що Є. Гутович і Й. Городиський намагалися зустрітись з особами, підозрюваними у приналежності до ОУН, і були виявлені при перевірці докумен-

¹² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1224. — Арк. 1; Там само. — Спр. 1197. — Арк. 1–6; Там само. — Спр. 1198. — Арк. 8, 37.

¹³ Там само. — Спр. 1174. — Арк. 12; Там само. — Спр. 1279. — Арк. 71.

¹⁴ Там само. — Спр. 1207. — Арк. 36.

¹⁵ Там само. — Спр. 1221. — Арк. 1.

тів¹⁶. А 4 листопада 1938 р. цей же відділ повідомив про зникнення ще шести осіб, членів ОУН, мешканців Борислава, які, за перевірною інформацією, пробрались на Підкарпатську Русь¹⁷.

17 жовтня 1938 р. комендант комісаріату Людвиківка (Стрийський прикордонний інспекторат) доповідав, що «13 жовтня у селі Рожанка Нижня в приміщенні читальні “Просвіта” відбулось зібрання молоді, де обговорювалось питання організації і відправлення до Чехословаччини української молоді, щоб допомогти тамтешнім українцям, які воюють за вільну Україну»¹⁸. А 25 жовтня поліція заарештувала Романа Безушка з Рожанки Нижньої за допомогу в нелегальному переході кордону¹⁹.

За «поширення української пропаганди і антидержавну діяльність» у прикордонні були закриті читальні «Просвіти», відділи товариства «Луг»²⁰. За «поширення тривожних вісток» заарештовувались і штрафувались члени «Просвіти»²¹, а греко-католицькі священики — за антидержавницьку пропаганду²². Затримувались особи за розповсюдження нібито оунівських листівок²³.

Для посилення охорони кордону у жовтні 1938 р. на відтинку прикордоння, підконтрольний Східномалопольському окружному інспекторату Прикордонної охорони, було скеровано 16 взводів КОПу, які були розміщені по 1—2 взводи у кожному комісаріаті²⁴. Також у цей час викликано й службовців Прикордонної охорони, які перебували у відпустці (наприклад 8 службовців у інспектораті Самбір)²⁵. До кордону було направлено додаткові військові частини²⁶. Поряд з тим, далі надходили повідомлення про збільшення напливу українців з середини Галичини у прикордоння.

¹⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1174. — Арк. 12; Там само. — Спр. 1224. — Арк. 5.

¹⁷ Там само. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Спр. 1188. — Арк. 55; Там само. — Спр. 1211. — Арк. 5.

¹⁹ Там само. — Спр. 1170. — Арк. 28; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 15.

²⁰ Там само. — Спр. 1170. — Арк. 56, 59, 63.

²¹ Національна політика. — 1938. — 25 грудня. — Ч. 1А. — С. 11.

²² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 4 зв.

²³ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 13.

²⁴ Там само. — Спр. 216. — Арк. 1; Там само. — Спр. 1206. — Арк. 1.

²⁵ Там само. — Спр. 219. — Арк. 115.

²⁶ Гіряк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. — Нью-Йорк, 1979. — С. 60.

З наказу львівського воєводи у прикордонні було обмежено рух населення, а повітове староство почало видавати для жителів спеціальний дозвіл на тимчасове перебування у прикордонній території, в якому зазначалося мету²⁷. Осіб, котрі не мали такого дозволу, негайно затримували і передавали поліції²⁸. Незважаючи на ці заходи, наплив українців без відповідних документів з середини краю у прикордоння різко збільшився: при затриманні вони стверджували, що подались сюди у пошуках роботи або з туристичною метою²⁹.

Полагодження прикордонних стосунків між Чехословаччиною та Польщею відбулося ще 1925 р., коли обидві сторони підписали конвенцію про врегулювання руху у прикордонні. За її умовами, визначалась прикордонна смуга (завширшки 15 км), переходити кордон дозволялося лише в певних пунктах за спеціальними платними перепустками (одноразова на блакитному папері на 14 днів коштувала 50 грошів, постійна на білому на 6 місяців — 3 злоті, господарська на червоному на 1 рік — 3 злоті)³⁰. Крім того, в Карпатах із відповідними посвідками через кордон мали змогу переходити туристи обох держав. Проте були й факти нелегального перетину кордону. Вони мали різні причини: пошук заробітку, контрабанда товарів, дезертирство чи навіть звичайна помилка (особливо часто це траплялось із місцевими селянами).

Знаючи про події на Закарпатті, пов'язані з творенням там української автономії, юнаки-українці з Галичини з патріотичних міркувань під впливом чи то зборів, чи промов, чи з власної ініціативи вирушали нелегально на Закарпаття³¹. У більшості випадків переходи були стихійними. Хоча Провід Українських Націоналістів Андрія Мельника заборонив членам організації втручатись у справи Закарпаття, оунівці, мешканці Польщі, самі організовано переходили кордон та допомагали долати його іншим, вони зробили чималий внесок у творення української автономії³².

²⁷ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1260. — Арк. 1–28; Українські вісти. — 1938. — 31 жовтня. — Ч. 293. — С. 3.

²⁸ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1174. — Арк. 15.

²⁹ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 4.

³⁰ *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. — [Warszawa], 1926. Poz. 720. — S. 1132.*

³¹ *Напереломі. — 1938. — 30 жовтня. — Ч. 2. — С. 10; Вегеш М. Карпатська Україна... — С. 327.*

³² *Мірчук П. Нарис Організації Українських Націоналістів. Т. I (1920-1939). — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — С. 549–550.*

Відомості про події на Закарпатті, які поширювались на територію Польщі, мали перебільшений і неправдивий, агітаційний характер. Молоді люди, діставшись Закарпаття, часто були розчаровані, адже тут у 1938 р. державотворчі процеси не були ще достатньо успішними і ситуацію контролювала чеська адміністрація. Хоч були люди, які зустрічали перебіжчиків у прикордонних селах на Закарпатті і скеровували до українських владних органів, однак часто прибульців затримувала чеська поліція чи жандармерія і відправляла їх назад до Польщі³³. Траплялись випадки, коли розчаровані перебіжчики поверталися з власної волі³⁴.

Повідомлення про такі нелегальні переходи через кордон знаходимо і в галицькій українській пресі того часу. У коротких замітках читаємо, наприклад, що «поліція арештувала дяка з Верчан, повіт Стрий, Павла Тиркуса за це, що він намовляв хлопців іти нелегально на Карпатську Україну і там вступати до “Січи”»³⁵. За бажання нелегально перейти на Закарпаття кількох осіб було заарештовано в Яблонівщині, в Перемищині — тринадцятьох, у Лавочному поліція арештувала сімох львів'ян, три особи затримала Прикордонна охорона в Жупанах³⁶. Крім того, частина української галицької преси застерігала населення від таких переходів, наголошуючи, що нелегали приносять більше клопотів новій українській владі на Закарпатті, ніж користі, а самі галичани наражаються на небезпеку, що чехи передадуть їх польській стороні³⁷.

На основі опосередкованих даних про вдалий перехід і безпосередніх свідчень затриманих лише з відтинка одного інспекторату — Стрийського (чия територія за географічними умовами була найбільш сприятливою для нелегального перетину кордону) — нам вдалося довідатись про 114 осіб, затриманих 1938 р. на кордоні. Найбільше з них перейшло кордон з Польщі до Чехословаччини у жовтні—грудні (103 зі 114) на відтинку комісаріату Ворохта (60 зі 114).

³³ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1243. — Арк. 18, 20; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 12.

³⁴ Там само. — Спр. 1244. — Арк. 56; Там само. — Спр. 1242. — Арк. 92; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 5.

³⁵ Українські вісти. — 1938. — 2 грудня. — Ч. 270. — С. 3.

³⁶ *Національна політика. — 1938. — 25 грудня. — Ч. 1А. — С. 11; Українські вісти. — 1938. — 21 жовтня. — Ч. 235. — С. 3; Там само. — 28 жовтня. — Ч. 241. — С. 2.*

³⁷ *Українські вісти. (Львів), 1938. — 27 жовтня. — Ч. 240. — С. 2; Там само. — 13 листопада. — Ч. 252. — С. 1; Там само. — 15 грудня. — Ч. 281. — С. 1.*

Як бачимо, нелегальний перехід кордону з Польщі до Чехословаччини набув масового характеру від часу проголошення автономії Підкарпатської Русі в складі федеративної Чехословаччини (від жовтня 1938 р.). Більшість людей (як вони відкрито заявляли) переходили кордон задля вступу до Українського легіону (70 зі 114). Із 26 випадків, у яких причину переходу не вдалося встановити через брак даних, і восьми, коли затримані йшли до Чехословаччини в пошуках роботи, більшість, на нашу думку, також можна зарахувати до попередньої категорії. Переходили кордон, поодиночі і групами, здебільшого молоді сільські хлопці-українці 18—30 років із прикордонних повітів Польської держави. Більшість із них здобули лише початкову освіту, хоча були й такі, які навчались у гімназіях, семінаріях, академіях та університетах³⁸. Щодо загальної кількості нелегальних емігрантів з Галичини до Закарпаття в цей час, то тут думки дослідників розбігаються. Так, П. Стерчо, П. Сардачук, М. Швагуляк говорять про декілька сотень осіб³⁹, О. Богів, М. Вегеш, В. Задорожний наводять цифру 700—900⁴⁰. На нашу думку, найвірогідніше, що їх було не більше півтисячі (треба враховувати й не зафіксовані нелегальні переходи⁴¹, причому одні й ті ж особи переходили кордон декілька разів)⁴².

Хоч серед української молоді в Галичині й було чимало людей, перейнятих національною справою, проте траплялися й звичайнісінькі шахраї, які, використовуючи суспільне піднесення, збирали гроші на неіснуючий «Фонд національної оборони»⁴³.

31 жовтня 1938 р. вийшло розпорядження коменданта Східно-малопольського округу Прикордонної охорони, де вказувалось, як треба поводитися з українцями, які перетнули чи мали намір

³⁸ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1; Там само. — Спр. 1239. — Арк. 2–8; Там само. — Спр. 1242. — Арк. 5–27; Там само. — Спр. 1243. — Арк. 18, 20, 23–48; Там само. — Спр. 1244. — Арк. 16, 19, 27–58; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 12–46.

³⁹ Стерчо П. Карпато-українська держава... С. 97–98; Сардачук П., Швагуляк М. Насувалась воєнна гроза... С. 114.

⁴⁰ Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 рр... С. 431.

⁴¹ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби. Спогади, статті, листування. Київ, 1999. С. 15–26; Гірняк Л. На стежках історичних подій... С. 41.

⁴² Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. — Нью-Йорк—Торонто—Лондон, 1970. — С. 73–77.

⁴³ Українські вісти. (Львів), 1938. 20 жовтня, ч. 234. С. 1.

перетнути кордон, але були затримані. Належало негайно доповісти про випадок затримання вищому керівництву по телефону⁴⁴, провести допит і скласти протокол, після чого відправити затриманого до місцевого відділку поліції.

Також по всіх комісаріатах і заставах було розіслано спеціальний перелік питань, які потрібно було ставити затриманому при нелегальному переході кордону⁴⁵. Частина з них стосувались його біографічних даних, того, як і де він перейшов кордон, решта ж — адміністративних, промислових, торгівельних об'єктів, залізниці, засобів зв'язку, шляхів, розташування військових відділів, укріплень, радянських впливів на території Чехословаччини. Слід було з'ясувати інтереси самого допитуваного — чи можна їх використати у шпигунських цілях. Як бачимо, питальник слугував широкому збору інформації, яка мала бути використана для потреб державної безпеки і подальшої служби. Траплялись випадки, коли під час допиту затримані виказували усіх своїх товаришів, членів ОУН, мережу організації, керівників⁴⁶.

Усі описані вище заходи польських властей були спричинені міжнародною. На таємних переговорах у вересні 1938 р. Польща пообіцяла допомогу Угорщині в її намаганнях приєднати Підкарпатську Русь. Ішлося про зовнішньополітичну підтримку й спільну діяльність, однак польський уряд категорично відмовився від угорської пропозиції зайняти Закарпаття польськими військами⁴⁷. Були погоджені дії щодо проведення диверсійних акцій у Підкарпатській Русі, однак польське керівництво заявило, що вишле свої диверсійні групи лише після початку аналогічних дій з боку угорців. 1 жовтня 1938 р. угорський прем'єр-міністр Імреді доручив політичне керування акцією Міклошові Козмі (колишньому міністру внутрішніх справ), а військове — полковникові Генерального штабу угорської армії Сандору Гомлоку⁴⁸. Керівник Головного штабу польського війська бригадний генерал Вацлав Стахевич 19 жовтня видав наказ розпочати організацію і проведення польської диверсійної акції

⁴⁴ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204, оп. 1, спр. 1237. — Арк. 1–2.

⁴⁵ Там само. — Спр. 1242. — Арк. 6; спр. 1243. — Арк. 21.

⁴⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1245. — Арк. 7–10.

⁴⁷ Koźminski M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 - wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. — S. 105–109.

⁴⁸ Стерчо П. Карпато-українська держава... — С. 11–12, 63.

на території Підкарпатської Русі. Керувати операцією, названою «Łom», було доручено майорові Феліксу Анкерстейну. Операція мала на меті нищення комунікацій, ліній зв'язку, напади на відділки чеської жандармерії, Прикордонної охорони. Проводилась пропагандистська кампанія серед мешканців Закарпаття, яка доводила переваги приєднання краю до Угорщини, розповсюджувались провокативні листівки. Ці дії виконували спеціальні групи бойовиків, яких набирали як з-поміж офіцерів і рядовиків чинної служби, так і серед цивільних осіб⁴⁹. Вербувались добровольці з польської Спілки стрільців у Львові, Стрию, Станіславові, в інших містах Галичини та з числа офіцерів і підофіцерів запасу⁵⁰. У селі Розлуч (сучасна Турківщина) було обладнано тренувальну базу для навчання і відпочинку бойовиків. Загалом було завербовано близько 150 осіб⁵¹.

Спеціальним наказом керівникам комісаріатів і застав польської Прикордонної охорони наказувалось у разі перетину державного кордону угорцями зустріти їх добре, не відбирати зброї, влаштувати відпочинок, довідатися від них якнайбільше інформації і негайно доповісти керівництву; усіх інших затриманих мали допитувати і відправляти до поліції⁵². В той же час Польща усіяло посилювала пропаганду проти Карпатської України, надсилаючи чехословацькому урядові скарги, демарші, зокрема наголошуючи на діяльності у карпатському краї ОУН⁵³.

Варто відзначити, що угорські диверсії проходили невдало. Угорські відділи, які перейшли кордон з Чехословаччиною були розбиті чеськими військами. Угорській стороні не вдалось розгорнути активної широкої диверсійної діяльності. Чехословацькі органи влади виплачували значні грошові винагороди за спійманих диверсантів⁵⁴. Частина диверсантів повернулись до Угорщини і надалі робили вилазки, інші невеликими групами й поодинокі переходили до Польщі, шукаючи тут

⁴⁹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 56.

⁵⁰ Гірняк Л. На стежках історичних подій... — С. 62; *Oni strzegli granic II Rzeczypospolitej. Relacje i wspomnienia żołnierzy KOP i funkcjonariuszy S.G. / Wybór i opracowanie Mirosław Jan Rubas. — Warszawa, 2002. — S. 314; Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 285.*

⁵¹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 106.

⁵² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1244. — Арк. 185.

⁵³ Зленко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх // *Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. ССХХІІІ: Праці історично-філософської секції. — С. 254.*

⁵⁴ *Українські вісти. — Львів, 1938. — 15 жовтня. — Ч. 255. — С. 1.*

захисту⁵⁵. А 21 листопада усяка підривна діяльність узагалі була припинена через дуже гострий протест Німеччини та Італії⁵⁶.

Відповідно, 24 листопада польська сторона також оголосила про припинення операції. До кінця місяця усі відділи бойовиків були розпущені⁵⁷. Загалом поляки за цей час здійснили 56 диверсійних акцій у чехословацькому прикордонні⁵⁸.

Про такі диверсії та напади, що відбувались упродовж жовтня-листопада 1938 р. на території Чехословаччини доповідали їй інформатори польської Прикордонної охорони⁵⁹.

Для збору відомостей про події на своїй і сусідній території органи Прикордонної охорони створили цілу сітку інформаторів та агентів. Так, комендант комісаріату Людвиківка 5 серпня 1938 р. доповів своєму керівникові в Стрию, що призначив у кожній підконтрольній місцевості рядового для спостереження за політично ненадійними і підозрілими особами, збору даних про діяльність ОУН та КПЗУ, розслідування митних злочинів та розбудови сітки інформаторів (кожен рядовий повинен був мати хоча б двох інформаторів у визначених місцевостях)⁶⁰.

Ще 1 квітня 1938 р. в таємному розпорядженні керівник окружного інспекторату у Львові М. Просолович наказав комендантам комісаріатів організувати на заставах за допомогою ретельно дібраних підофіцерів роботу зі збору інформації про ситуацію в Чехословаччині: про настрої населення за кордоном, діяльність чехословацької влади, введення якихось обмежень у пересуванні, імовірні перегрупування збройних підрозділів, можливість проведення розвідувальних акцій на території Польщі. Усі важливі відомості слід було щоденно передавати інспекторату, причому винятково важливі — терміново по телефону.

Інформаторів набирали усі комісаріати і застави Прикордонної охорони з-поміж громадян Польщі і Чехословаччини, працювали вони як під власними іменами, так і під псевдонімами. Саме від них

⁵⁵ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 2 зв.

⁵⁶ Вегеш М. *Карпатська Україна...* — С. 140.

⁵⁷ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 48, 56.

⁵⁸ *Ibid.* — S. 279.

⁵⁹ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 2, 12; *Там само.* — Спр. 1174. — Арк. 101–105.

⁶⁰ *Там само.* — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1245а. — Арк. 30.

охорона й отримувала необхідну інформацію з чехословацького прикордоння та з середини краю; за потрібні повідомлення вона платила польськими злотими або чеськими кронами, — розмір оплати був 10, 15 злотих, 50, 75, 100, 200 крон (курс злота до крони становив: 1=8,33). Інформатори могли бути постійними чи тимчасовими. Здебільшого це були селяни, мешканці Польщі й Чехословаччини. Хоча в наказах керівництво Прикордонної охорони робило акцент на залученні до роботи зі збору інформації працівників пошти, учителів, сільських урядників, громадських діячів⁶¹.

Слід зазначити, що в цей час усією розвідницькою роботою курував II відділ Головного штабу у Варшаві⁶², а при кожному інспектораті Прикордонної охорони був призначений офіцер, що відповідав за розвідку (внутрішню і зовнішню).

Із донесень інформаторів та звітів службовців для керівництва можемо довідатися теми, які були цікаві Прикордонній охороні, та про події, що відбувались за кордоном та в краї у 1938 р. Загалом, у таких повідомленнях ішлося про розпорядження чехословацьких органів влади, їх виконання, рух військ у прикордонні, будівництво укріплень, напади диверсантів і обсяг завданої ними шкоди та про ситуацію в прикордонні з польського боку. Бачимо, що вже у липні донесення такого змісту з'являються постійно.

Зокрема, інформатори доповіли, що у серпні загальну військову службу продовжено на всій території Чехословаччини з 2 до 3 років і таким чином затримано ще на рік тих, хто мав би закінчити її 1937 р., а поблизу кордону почалось будівництво протигазових сховищ⁶³. У вересні чеська Прикордонна охорона отримала нове обмундирування військового типу; відділи Прикордонної служби та жандармерії посилено резервістами (по 10–20 осіб на підрозділ); у Закарпатті в прикордонні перебуває багато військ (20-й, 36-й, 45-й піхотні полки, артилерія); населенню заборонено користуватись радіоприймачами, після 19 години виходити з дому, а мешканцям прикордонної зони — ще й вести сільськогосподарські роботи поблизу кордону; ввечері усі мали гасити світло⁶⁴. Інформатори повідомляли, що в жовтні у Закарпатті

⁶¹ ЦДІА України у м. Львові. — Спр. 1199. — Арк. 1. — Арк. 45, 73, 75, 100.

⁶² Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 56.

⁶³ ЦДІА України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 1–2 зв., 10; Там само. — Спр. 1169. — Арк. 45, 73.

⁶⁴ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 19–20; спр. 1174. — Арк. 2; спр. 1188. — Арк. 42.

відбуваються угорські диверсії, тому відділи Прикордонної охорони посилено кулеметами, у прикордоння прибули нові військові частини, які допомагають охороняти комунікації, мости, дороги та ведуть боротьбу з диверсантами. У зв'язку з наданням Підкарпатській Русі автономії чехи та українці налагодили спільні дії щодо можливої оборони держави, крім того повідомлялося, що до Закарпаття постійно прибуває багато українських добровольців із сусідніх держав, зокрема Польщі — для творення українського війська. Чехословацькі органи влади обмежили право вільних зібрань, пересування, вживання алкоголю⁶⁵. У листопаді в Карпатській Україні, за свідченнями інформаторів, усі шляхи й надалі патрулювали війська, мало не щодня відбувалися сутички чеських військовиків, жандармерії і Прикордонної охорони з угорськими і польськими диверсантами, особливо в районах, суміжних з комісаріатами польської Прикордонної охорони Сможе і Сянки. Так, вночі 1/2 листопада відбулись напади на Новоселицю і Буковець, 5/6 — на Торунь, 7/8 — на Прислоп, 8/9 — на Майдан, 16/17 — знову на Прислоп, а також на Синій Верх, Нижні Веречки та інші населені пункти. Інформатори зазначали, що в Хусті організовано військовий український відділ, який чехи обмундирували, озброїли та навчають, крім того, аналогічний відділ утворено в Ясені, але переважно з числа українців, що прибули з Польщі⁶⁶. У грудні в Карпатській Україні було посилено охорону кордону. На відтинках, дотичних до польських комісаріатів Лавочне і Людвиківка, чеська Прикордонна охорона була посилена відділами жандармерії, в якій теж відбулись зміни — до її лав включено й швидко вишколено місцевих українців, а практично у всіх населених пунктах створено українські відділи. У прикордонні певні особи приймають і спрямовують далі українців з Польщі, яких упізнають за умовним гаслом. Працівники залізниці в Закарпатті отримали спеціальну відзнаку — синьо-жовті бантики. Відбувається демобілізація резервістів. Ширяться погоски, що скоро Галичина і Буковина приєднаються до Закарпаття і покладуть початок утворенню Великої України⁶⁷.

⁶⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 1–2 зв.; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 1, 5; Там само. — Спр. 1170. — Арк. 12, 13; Там само. — Спр. 1188. — Арк. 73; Там само. — Спр. 1211. — Арк. 1.

⁶⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 11–14; Там само. — Спр. 1170. — Арк. 101; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 97, 103.

⁶⁷ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 23–26; Там само. — Спр. 1700. — Арк. 115, 126.

У польському прикордонні у цей час теж було не надто спокійно. За даними польської Прикордонної охорони, у серпні 1938 р. українські націоналісти вбили польського капрала у Надвірнянському повіті — за те, що він не дозволяв співати українських пісень. Разом із поліцією прикордонники проводили обшуки у приміщеннях підозрюваних осіб (найчастіше — українських активістів). Через мережу агентів Прикордонна охорона слідувала за пересуванням членів ОУН, інших українських діячів, особливо греко-католицьких священників, їхніми діями, промовами. У грудні в трьох польських стражників, за їхнім твердженням, на кордоні стріляли українські бойовики, а 14 грудня вдома був убитий стражник комісаріату Людвиківка Фелікс Майхжак, припускалося, що це також справа рук українських націоналістів. На дверях помешкання стражника з комісаріату Команча невідомі особи намалювали тризуб, а в межах комісаріату було знайдено антидержавні проукраїнські листівки⁶⁸.

Тож, із розвитком міжнародних подій, в зв'язку з суспільно-політичними змінами в Чехословаччині, зокрема наданням Підкарпатській Русі автономії, творенням там українських військових формувань та державницьких інституцій, стала напруженішою ситуація у польсько-чехословацькому прикордонні, збільшилась кількість нелегальних переходів українців, мешканців Польщі, на Закарпаття. Відповідно, Прикордонна охорона, разом із іншими силовими відомствами Другої Речі Посполитої, намагалась реагувати на ці процеси. Було посилено охорону кордону, боротьбу з контрабандою, стеження за підозрілими особами, сформовано мережу агентів та інформаторів, через яку збирали відомості про заходи чехословацької влади, пересування військ у прикордонні, про нелегальний перетин кордону.

Поряд з тим, службовці Прикордонної охорони як одного з польських силових відомств, здійснювали офіційну державну політику стосовно громадян-українців Другої Речі Посполитої: проводили обшуки та арешти активістів, слідували за пересуванням і діяльністю громадських діячів, священнослужителів, брали участь у збройних акціях тощо.

⁶⁸ ЦДІА України у м. Львові Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 4, 12; Там само. — Спр. 1166. — Арк. 26–30; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 114, 108; Там само. — Спр. 1187. — Арк. 26–27, 42.

ФОРМИ ТА МЕТОДИ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У 1929—1939 РР.

Один із провідних діячів УВО і ОУН, референт пропаганди ПУНу Володимир Мартинець, 1930 р. в своїх статтях пропагував таку тезу: «[...] тільки той рух переможе чиї кличі опанують маси і пірвуть їх за собою [...] Тому потрібна [нам] пропаганда націоналістичних гасел, впливання на ментальність суспільства, опанування громадського життя»¹. Агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН у міжвоєнний період була зосереджена на тому, щоб охопити організаційним впливом якнайширші кола українського народу, а також представників інших націй. Вона виховувала дух непримиренності щодо окупантів, передусім Польщі й СРСР. Її основним завданням було опановувати молоде покоління та викликати потяг до активної роботи серед українського суспільства².

Основними формами в агітаційно-пропагандистській діяльності ОУН були: організація мітингів, демонстрацій, бойкотів, зборів, відчитів, курсів і вишкочів, видавнича справа тощо.

Організація здебільшого застосовувала такі методи в своїй роботі: бесіду (без певної мети), розмови (з конкретною метою), промови агітаторів, дискусії з опонентами, мистецькі заходи (пісні, вистави), перестороги, погрози і фізичні дії (побиття чи атентати).

Основними засобами в агітаційно-пропагандистській роботі ОУН були:

а) живе слово (передовсім сільські збори, на яких виголошували промови; співи; також ОУН доволі широко використовувала «шептану пропаганду», яка мала на меті мобілізувати населення і деморалізувати супротивника. Вона була грізною зброєю організації проти польської влади і стримувала її занадто активних чиновників);

б) друковане слово (найважливішими засобами була преса, брошури, листівки, відозви, хроніки, військові та революційні посібники, інструкції до населення);

¹ Мартинець В. Наша тактика // Розбудова нації. — Прага, 1930. — № 25-26. — С. 3.

² Пропаганда // Сурма. — 1929. — № 6. — Січень.

в) мистецькі (вірші, оповідання, сатира і карикатура);
г) живі засоби (особисті приклади провідників та рядових членів — підпільників ОУН).

Основними засобами в агітаційно-пропагандистській діяльності ОУН були листівки, написи-гасла («кличі»), які поширювали по всій території проведення акції.

Агітаційно-пропагандистська діяльність поділялася на внутрішню та зовнішню. До першої належали: пропагування національно-державницької ідеології; плекання народної моралі і дисципліни та поширення гасла «Опертя на власні сили»; популяризація примату інтересів нації над усіма іншими; сповідування ідеалів свободи та самопосвяти заради національної справи; плекання віри в перемогу над ворогами; агітація за «дрібну справу» — побудова суспільного життя в усіх ділянках у національно-визвольному дусі.

Зовнішня пропаганда мала на меті:

- 1) довести необхідність створення союзу поневолених народів;
- 2) здобувати добру славу для української нації та її національно-визвольної боротьби через пресу, спеціальну літературу та проведення різного роду міжнародних конференцій;
- 3) ширити деморалізацію серед представників ворожих держав (Польщі й СРСР) усякими способами та виробляти неприхильну опінію про ворогів України, щоб паралізувати їхню контрпропаганду³.

У журналі «Розбудова Нації» за 1932 р. у статті «Внутрішня пропаганда ОУН» ідеологічний референт КЕ ОУН Степан Ленкавський так визначав агітацію і пропаганду ОУН: «[...] це є поширення, зацікавлення її ідеями, гаслами й думками якнайбільшого числа людей, отже, її основними положеннями, кличами та програмою. Ціллю пропаганди [...] є перевиховати український народ у дусі націоналістичної ідеології та змусити всі здорові сили нації боротися за здійснення тих завдань, що поставив перед собою український націоналізм, але в першу чергу боротися за створення Самостійної Соборної Української держави шляхом національної революції»⁴.

За змістом внутрішня пропаганда ОУН на етнічних українських землях поділялася:

³ Пропаганда // Сурма. — 1929. — № 6. — Січень.

⁴ Ленкавський С. Внутрішня пропаганда ОУН // Український націоналізм. Твори / Упор. О. Сич. — Івано-Франківськ, 2002. — Т. 1. — С. 240.

1. Поширення націоналістичної ідеології й одночасне поборювання ворожих ідеологій.

2. Застосування загальних положень програми організації щодо поодиноких ділянок та виявів національного життя. Зокрема, поширювати відповідні кличі, які різко відмежовують націоналізм від інших політичних ідеологій і концепцій та вказують на реальні завдання українського народу, що за їхню реалізацію бореться ОУН. Передусім, поширювати кличі й гасла української революції як єдиного шляху національного визволення та створення самостійної держави, — для того, щоб збудити відповідні настрої серед українських мас.

3. Готувати маси до кожної акції, яку ініціює та проводить ОУН, спрямовувати волю й енергію мас до тих акцій та капіталізувати їхній моральний ефект.

Акції мають:

- а) втягнути маси в безпосередню боротьбу з окупантами, перетворити народні маси зі стороннього глядача чи пасивного об'єкта на творчий, войовничий підмет;
- б) ослабити позиції окупантів;
- в) підтримувати й підсилювати на українських землях стан боротьби, що побіч виховного моменту має також першочергове значення для зовнішньої пропаганди⁵.

Як зазначав С. Ленкавський: «Маємо в першу чергу розробляти та популяризувати націоналістичну ідеологію, виробляти та поширювати свої гасла, проводити акції, вістря яких буде звернене проти окупантів, у першу чергу, а щойно тоді проти політичних противників. Націоналістична ідеологія має цілком опанувати й оформити світогляд і світовідчуження людей, їх заміри та діла, вслід за тим просякнути, опанувати й оформити всі ділянки життя нації, всі його прояви як живої особистості й усіх організованих суспільних одиниць як частини цілої нації. Поодинокі проблеми належить розробляти ширше в різних виданнях, поглиблюючи тим способом загально засвоєні підстави ідеології українського націоналістичного руху. Тому треба подати їх у такій формі доступній для людей без освіти, щоб вони могли прийняти її у цілому і в тій самій формі передавати в маси». Головною засадою для пропаганди ОУН мало

⁵ Ленкавський С. Внутрішня пропаганда ОУН. — С. 241.

бути не побороювання ворожих ідеологій, політичних концепцій чи організаційне змагання з іншими політичними партіями чи групами, а тільки поширення націоналістичної ідеології, свого впливу, згуртування активного елемента та підготовка його до національної революції.

Пропагандистській праці слугували, крім загальних ідеологічних видань, журнали для молоді (шкільної, селянської та ремісничої), а крім того, відповідна праця в різних доступних формах по різних легальних молодіжних товариствах і організаціях, що відтак самі поширювали націоналістичну ідеологію.

Розроблення та поширення програми й гасел в міжвоєнний період було основним завданням для ОУН, яка боролася за творення і розвиток нації в дусі націоналістичної ідеології. Саме вона мала: 1) підсилювати негативне ставлення до чинного устрою та поширювати його на ціле суспільно-політичне життя; 2) поглиблювати в очах народу конечність визволення шляхом революції — найбільш реальним та переконливим способом визволення; 3) готувати добрий ґрунт для реалізації програми, докладаючи до цього всі свої організаційні сили на всіх відтинках; 4) популяризувати програму розвитку й організації національного життя на майбутнє⁶.

Популяризацію програми ОУН вела шляхом:

- а) окремого видання програми;
- б) ширшого розроблення поодиноких точок програми в усіх виданнях, журналах і часописах (нелегальних і легальних);
- в) складання відповідних гасел (кличів), що в популярній формі подавали зміст найважливіших пунктів програми та зіставляли їх з наявним станом речей;
- г) масового поширення таких гасел на тлі акцій ОУН та інших українських угруповань.

Для проведення акцій визначалося три причини, а саме: 1) виховний момент; 2) посилення боротьби та ослаблення позицій ворога; 3) зовнішньо-пропагандистський момент. При внутрішній пропаганді застосовувалося тільки виховний момент: масові акції мали бути звернені безпосередньо до народу, щоб революціонізувати та гартувати його в боротьбі.

⁶ Ленкавський С. *Внутрішня пропаганда ОУН*. — С. 242–245.

Побороювання ідеологій політичних угруповань-противників, їхніх концепцій та акцій — це тільки деякі напрями внутрішньої пропаганди ОУН. Боротьба велася передовсім проти найбільш крайніх противників. Загальна пропаганда, однаково застосовувана в усіх сферах та щодо всіх верств суспільства охоплювала цілість ідеології й програми та основні її практичні положення. Кличі цієї пропаганди мали дуже загальний характер.

Спеціальну пропаганду призначалося тільки для певної території, групи чи верстви населення — пропагування поодиноких частин програми й питань, що в цьому регіоні вимагали висвітлення у формі відповідних гасел. Наприклад, земельне питання цікавить насамперед селян і є для них життєво важливим; питання ж соціального захисту найбільшу вагу має для робітників. Методи пропаганди, спосіб редагування літератури та формулювання гасел — усе це узалежнювали від наявних у вказаній місцевості чи групі обставин і взаємовідносин⁷.

Спеціальну пропаганду вели: Провід Українських Націоналістів (ПУН), Крайова ексекютива (КЕ), Окружні ексекютиви (ОЕ), Повітові ексекютиви (ПЕ) ОУН. Їхні функції було розподілено так:

1. ПУН визначав зміст та організаційно розподіляв загальну пропаганду в обсягу: а) пропагував ідеологію, програму й тактику, зокрема ідеї національної революції і б) капіталізував усі акції та приклади революційності мас як показник росту визвольного руху.

2. КЕ ОУН мала завдання: а) технічно налагоджувати на своєму терені загальну пропаганду Проводу ОУН; б) спеціально розробляти частини ідеології, програми й тактики, зокрема гасла національної революції, та відповідно до «терену й середовища» пропагувати їх у «вирізках» на тлі й на противагу до існуючої дійсності; в) поборювати в дусі націоналізму та згідно з планом діяльності інші політичні групи; г) вести підготовчу пропаганду до акцій на своєму терені.

3. ОЕ та ПЕ: а) технічно проводили пропаганду КЕ ОУН в обсягу своєї запланованої діяльності; б) вели на доручення КЕ ОУН підготовчу пропаганду до акцій на своєму терені дій⁸.

⁷ Ленкавський С. *Внутрішня пропаганда ОУН*. — С. 248.

⁸ Там само. — С. 249.

Також КЕ ОУН у березні—квітні 1932 р. визначала: «а) поділ акцій: 1) Акції цілю яких є безпосередній фізичний ефект і творять окрему замкнену цілісність; 2) Акції метою яких є досягнення морального ефекту; 3) Акції які носять політичний характер і мають пропагандистські наслідки;

б) за “тереном поширення”: 1) Локальні (на рівні повіту); 2) Ширші (діє ОЕ ОУН); 3) Загально — крайові — діє КЕ ОУН; 4) Екстериторіальні — поза межами України;

в) за часом: 1) Одноразові (екси, роздача листівок); 2) Одноразово-довші; 3) Затяжні (хронічні);

г) за засобами: 1) Демонстрації; 2) Страйки; 3) Бойкоти; 4) Революційний терор і саботажі;

д) за конструктивізмом: 1) Боротьба з опортуністами, угодовцями та радянофілами; 2) Боротьба за опанування “органічного сектору” (легального); 3) Створення своїх осередків серед легальних товариств і організацій»⁹.

Вибираючи кличі та гасла, зважали на психологію населення, його мову, на особливості краю чи країни. Гасла мали бути таких типів: «1) Позитивні — право нації на самовизначення; 2) Нейтральні — робітники, селяни; 3) Негативні — мілітаризм, імперіалізм; 4) Спів та музика — “Не пора не пора...”; 4) Релігійні — вказувалося звертати увагу на обряди й звичаї; 5) Пропаганда ідей мучеництва — приклад Басараб, Біласа та інших; 6) Карикатури, памфлети, жарти; 7) Пропаганда — пресова, радійна».

За способами проведення агітаційно-пропагандистських акцій розрізняли:

а) позитивна — мала сформувану певну думку, настрої серед населення;

б) негативна — мала вплинути на когось чи на щось за певних обставин;

в) випереджаюча — тлумачення певних подій чи акцій із суспільного життя;

г) дезінформація — поширення неправдивих і не перевічених чуток;

⁹ Центральний історичний архів (далі — ЦДА) України у м. Львові. — Ф. 205 (Прокуратура апеляційного суду у м. Львові). — Оп. 1. — Спр. 2619. — Арк. 6–9.

г) «пропаганда розкладова» — акції, які вносять анархію та безлад у лави супротивника;

д) економічна — «свій до свого по своє»;

е) культурна.

Аналізувати ефективність агітаційно-пропагандистських акцій ОУН мали за такими пунктами: «1) Розміри охоплення певної території; 2) Дослідження впливів пропаганди на власний народ, іноземців та окупантів. Її позитивні та негативні риси; 3) Правильність вибору засобів та термінів їх проведення; 4) Вивчення своїх і чужих помилок в ході кожної акції»¹⁰.

Робота агітаційно-пропагандистського апарату в КЕ ОУН поділялася на три блоки:

1) за теоретичну частину відповідала ідеологічно-політична референтура;

2) за її практичне втілення — організаційна референтура;

3) за поширення серед населення — референтура пропаганди.

Їх працівники займалися теоретичним обґрунтуванням національно-визвольної боротьби, питаннями націоналістичної ідеології, політичним вихованням членів організації й українського населення, виробленням чітких гасел, спрямованих проти ворожих ОУН ідеологій та партій (груп).

Після нарад КЕ ОУН було вирішено влаштувати при великих відділах організаційні бібліотеки, які мали б служити для кращого ідеологічно-політичного вишколу членства та вироблення політичної освіти. Бібліотеки мав створювати інструктор з референтури пропаганди. Вони мали функціонувати при легальних установах, налічувати щонайменше 70 примірників видань і поділятися на п'ять відділів: 1) «Політична публіцистика»; 2) «Історія та практика революційних рухів іноземних держав»; 3) «Українські визвольні змагання 1917—1920 рр.»; 4) «Технічні підручники»; 5) «Пропагандистська белетристика». Серед літератури, наявної в бібліотеках, були усі організаційні видання, 11 робіт Д. Донцова, три — В. Липинського, а також праці Драгоманова, Рудницького, Старосольського, Назарука, Бачинського, Дорошенка, Лотоцького та ін.¹¹. Фондами мали користуватися перевірені члени. Після

¹⁰ ЦДАУ у м. Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 1058. — Арк. 20–21.

¹¹ Там само. — Спр. 964. — Арк. 14–15.

прочитання книг члени ОУН мали відчитувати реферати та вести подальшу дискусію. Зокрема, в переліку тем робіт для націоналістичної освіти зазначалося, що нову культуру не потрібно творити на самій негациї всього старого. Також в інструкції до написання праць вказувалося, що виклад ворожих позицій має бути об'єктивними, а уваги та критику слід подавати окремим розділом і безпристрасно, а в кінці праці повинен бути список використаної літератури. Найкращі праці рецензувала комісія при референтурі пропаганди, в подальшому їх публікували в організаційних виданнях¹².

Для ведення активної агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН потребувала великої кількості таких матеріалів, щоби з їхньою допомогою революціонізувати українське суспільство. Оскільки видання цих матеріалів здійснювалося здебільшого за кордоном, ОУН шукала безпечних шляхів доставки. У червні 1930 р. в Косові під головуванням Ярослава Макарушки було обговорено створення додаткових пересильних пунктів на кордонах Чехословаччини й Румунії. На окружній конференції ОУН у Стрию 26 квітня 1931 р. за участю Богдана Кравціва, Зенона Коссака, Горбового й ін. було розроблено зручні маршрути пересилки підпільної літератури¹³.

Через невизначеність стосунків між УВО й ОУН (1929—1930 рр.), «Сурма» надалі виходила під грифом УВО, публікуючи матеріали загальноосвітнього й військового характеру. Вона орієнтувалася на широкий загаль і мала великий вплив на читача, особливо на молодь, яка передавала часопис «з хати до хати, із рук до рук, щоб ворог не бачив і дурень не чув». Після Празьких нарад (червень 1930) за УВО було закріплено роль бойового реферату ОУН, а часопис став переважно військовим. Редагував «Сурму» Володимир Мартинець, із яким активно співпрацювали Євген Коновалець, Ріко Ярій, Роман Сушко, Омелян Сенік, Володимир Колосовський, Віктор Курманович, Микола Капустянський¹⁴. Також планувалося випускати газету «Бойовик» для посилення військово-

¹² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 37 зв., 41.

¹³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121 (Львівське воєводське управління поліції). – Оп. 3. – Спр. 733. – Арк. 37.

¹⁴ Мартинець М. Українська націоналістична преса // ОУН 1929 – 1954. – Париж, 1955. – С. 238.

ідеологічної пропаганди визвольного руху¹⁵. З невідомих причин видання цієї газети не було розпочато ні в еміграції, ні на ЗУЗ.

«Розбудова Нації» почала виходити в січня 1928 р. як орган ПУНу. В журналі співпрацювали провідні ідеологи ОУН: Дмитро Андрієвський, Микола Сціборський, Юліян Вассиян, Євген Онацький, В. Мартинець, які виробляли єдину політичну лінію, що втілювалась у статтях, заявах, постановках і комунікатах ПУНу. З моменту їх опублікування на сторінках «Розбудови Нації» вони набували характеру настанов, що сприяло кристалізації й утвердженню націоналістичних ідей. Політичну позицію часопису наслідували інші націоналістичні видання. Часопис призначався для вузького кола ідеологів та інтелектуалів і виходив раз на місяць, щоправда деякі номери були спареними.

Необхідність транспортувати літературу через кордон створювала чимало труднощів. У зв'язку з цим перед ПУНом постала проблема розгортання пресової мережі на етнічних українських землях. Для успішного друку та розповсюдження видань ОУН необхідно було створити розгалужену підпільну мережу організації в Галичині. Насамперед КЕ вирішила налагодити видання легальних націоналістичних часописів. З цією метою вже восени 1929 р. було викуплено перемиський тижневик «Український голос», який незабаром, завдяки працям Б. Кравціва, Степана Охримовича, Осипа Бойдуника, Олесе Бабія, Ю. Вассияна, Є. Онацького, перетворився на трибуну націоналістичної думки Західної України. Редагував часопис Зенон Пеленський, який одночасно займав посаду політичного референта КЕ ОУН на ЗУЗ¹⁶. Політична спрямованість «Українського голосу» швидко привернула увагу польської поліції. Почалися різні заборони й конфіскації, які утруднювали роботу редакції та спричиняли відчутні матеріальні збитки. 11 серпня 1930 р. З. Пеленського було покликано до військової служби, а через місяць заарештовано весь склад редакції й опломбовано приміщення. Видання «Українського голосу» відновив редактор Євген Зіблікевич, за участю Б. Кравціва та Ю. Вассияна. Часопис

¹⁵ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 1.

¹⁶ Качмар В., Савчак В. Громадське і політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами // Перемишль – Західний бастион України / За ред. Б. Загайкевича. – Нью Йорк, 1968. – С. 166.

залишався під контролем ОУН аж до його заборони польською владою 1932 р.¹⁷.

У Львові під контролем ОУН перебувало також молодіжне видання «Студентський шлях» (1932—1934) і тижневик «Наш клич» (1933), за які відповідав Володимир Янів. Одного зі співробітників «Студентського шляху», Дмитра Штикала, у червні 1934 р. було арештовано й відправлено до Берези Каргузької, після чого часопис перестав виходити¹⁸. Тижневик «Наш клич» виходив від 19 березня до 23 жовтня 1933 р. Його перші два номери (за 19 і 26 березня 1933) були конфісковані Львівським міським староством. Проте часопис надалі з'являвся в місті значним накладом¹⁹.

Газета «Вісті», заснована 1934 р., мала замінити заборонені націоналістичні видання. Проіснувала вона лише декілька місяців, виходячи за редакцією Б. Кравціва, який перебував під наглядом поліції. 26 жовтня 1934 р. слідчий відділ рапортував: «В українській редакції “Вісті” у Львові влаштувався на роботу член ОУН Богдан Кравців, який нещодавно вийшов із в'язниці, де перебував за діяльність на користь ОУН»²⁰. У червні 1934 р. з ініціативи ОУН у Львові почав виходити спортивно-виховний журнал «Готові» (редактор Є. Врецьона), який також проіснував недовго (до вересня 1935).

Одночасно ОУН у Галичині поширювала велику кількість брошур, листівок, декларацій та інших програмних матеріалів. У відповідь на пацифікаційні акції польських властей 1930 р. ОУН опублікувала брошури «На вічну ганьбу Польщі», «Пацифікація Східної Малопольщі», «Погром українців в Польщі» та ін., видані у Празі редакцією журналу «Розбудова Нації» під керівництвом В. Мартинця²¹.

Набагато важче відбувалося транспортування «Сурми» у Східну Галичину, воно супроводжувалося постійним ризиком потрапити

до рук чеської, польської та румунської поліції. Щоб зберегти в таємниці місце друку, із Каунаса почергово висилали поштові пакунки до кількох пунктів за кордоном: до Данціґа («Червона границя», Гданськ), Берліна й Праги. З Данціґа часопис транспортували в Галичину, а з Берліна й Праги пересилали до Тешина і на Закарпаття. Було розроблено три зручних маршрути доставки «Сурми» з Чехословаччини в Польщу: Студене—Лавочне—Стрий—Львів; через Воронянку; через Карпати²². Однак перший маршрут поліція дуже швидко заблокувала, перехопивши майже всі транспорти літератури, котрі, як стало відомо на одному з політичних процесів 1931 р., організовував Богдан Кордюк²³. Із Закарпаття «Сурму» висилали більшими пакунками на адреси знайомих гуцулів, які приносили їх до умовлених колиб і там закопували. Через деякий час приходили зв'язкові з боку Польщі і забирали їх. Ще один перехід існував у найдикішій частині Горґан на Чорноріцькому верху. Туди можна було дістатися шляхом з Осмолоди до Дарова — попід г. Грофу, далі через г. Попадю²⁴.

Найбільше приміроків «Сурми» пройшло через Данціґ, оскільки інші дороги, особливо через Карпати, були важкі та небезпечні. Транспортувати підпільну літературу допомагали навіть окремі члени Української парламентарної репрезентації. В конспіративній кімнаті для них пакували «Сурму», і вони везли часопис до Варшави чи до Львова, — і ні один із таких транспортів не потрапив до рук поліції. Перевізши часопис через кордон, зв'язкові доправляли його залізницею до КЕ ОУН, а вона, своєю чергою, розсилала «Сурму» окремими кур'ерами по окружних і повітових осередках, а ті розподіляли її на місця призначення²⁵.

Завдяки старанням О. Сеніка, який zorganizував друк «Сурми» на тоненькому цигарковому папері, значно збільшився її наклад і став можливим ще один спосіб транспортування через кордон.

¹⁷ Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН в міжвоєнний період // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 378.

¹⁸ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 1335. — Арк. 1–3.

¹⁹ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 844. — Арк. 11–12, 150.

²⁰ Там само. — Спр. 871. — Арк. 11–12.

²¹ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму — Б. м. в, 1949 — С. 2.

²² ДАЛО. — Ф. 108. — Оп. 1. — Спр. 336. — Арк. 142 зв; Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 733. — Арк. 1.

²³ Ревера Б. Часопис УВО «Сурма» (1927–1934): проблеми видання і розповсюдження / Записки Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаніка. — Львів, 2002. — Вип. 9–10. — С. 221.

²⁴ Там само.

²⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН / За ред. С. Ленкавського, Д. Штикала, Д. Чайківського. — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. — С. 485.

До поштових конвертів вкладали кілька примірників «Сурми». Їх висилали на різні адреси по цілій Галичині в кількості 7—10 тис. примірників²⁶. На той час офіційної цензури на пошті в Польщі не було (хоча деколи таємна поліція відкривала листи), і тому такий шлях був безпечнішим.

2 жовтня 1931 р. до рук поліції потрапила ціла партія «Сурми»: 520 екземплярів за липень 1931 р., 93 екземпляри за травень 1930 р. і 150 екземплярів за серпень 1930 р. (разом 763 примірники). Її перевозила Галина Бутковська у потязі з Лавочного до Стрия. Разом із нею арештували її охоронців — Я. Савчинського та С. Рожка. Під час процесу з листа, знайденого в С. Рожка, а також із конфіденційних відомостей польської поліції стали відомими ще три прізвища її охоронців: Івана Чубка, Григорія Барабаша та Василя Нагірного, які розповсюджували «Сурму». У Стрию часопис ділили на партії, які згодом розсилали різним адресатам по цілій Польщі²⁷.

За таких обставин КЕ вирішила розгорнути підпільні видавництва на місцях. Першу велику друкарню, за даними поліції, ОУН організувала 1929 р. в с. Березовища Великі неподалік Тернополя, і вона проіснувала до лютого 1932 р. У ній працювали Євген, Катерина, Юліан Крижові. Вони друкували свої видання на тонкій бібулі. Розповсюдженням та доставкою матеріалів займалися Василь Тимків та Олександр Стежин. Там також був і організаційний склад пропагандистської літератури²⁸. Наприкінці 1930 р. у с. Завадів Стрийського повіту було організовано ще одну підпільну друкарню, яка згодом була перенесена в с. Монастирець того ж повіту. Друкарня була оснащена циклостилем. Матриці виготовляли в одній із львівських друкарень під наглядом членів редакційної колегії на чолі з Ярославом Старухом, а потім перевозили до криївки. За видання матеріалів відповідав Олекса Гасин — «Лицар», який співпрацював із референтом пропаганди КЕ ОУН Степаном Бандерою²⁹. Її співробітниками були Григорій і Олександр Гасини, Г. Барабаш³⁰. Ця друкарня розміщувалась у садибі Миколи Мельника. В її роботі

²⁶ ДАЛО. — Ф. 108. — Оп. 1. — Спр. 298. — Арк. 56 зв.

²⁷ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 1007. — Арк. 1–2, 12 зв.

²⁸ Там само. — Спр. 1039. — Арк. 42 зв.

²⁹ Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин — «Лицар». — Львів, 2005. — С. 70–71.

³⁰ ДАЛО. — Ф. 1062. — Оп. 2. — Спр. 177. — Арк. 3–4.

допомагали брат Миколи Михайло, а також Григорій Білинський, Іван та Михайло Мельники.

Друкарня працювала до 17 січня 1934 р., коли її викрили. При цьому поліція вилучила: 25 примірників «Сурми», 6 — «Розбудова Нації», 25 — видання «Наше становище»; відозви «Молоді Друзі» та «Український Народ» із різних місяців і років; один примірник «Українського Революціонера» (№ 1 за 1929); 35 примірників «Інструкції для окружних і повітових ексекутив»; брошуру під назвою «Як боротися за виховання української молоді»; дві брошури під назвою «Військовий вістник»; один примірник «Короткого курсу Ідеології Українського Націоналізму в Юнацтві»; підшивки «Бюлетеня КЕ ОУН на ЗУЗ», «Юнака» та «Юнацтва» від 1931 р.; 142 кліше з текстом для друку різних звернень; опрацьований реферат про роди військ і види озброєнь; одну матрицю для друку портрета Юліана Головінського; 10 кг чистого паперу для виготовлення брошур; 9 рукописних листів, що їх залишили в криївці особи, які там перебували і брали участь у роботі друкарні, з псевдонімами 'Фраер', 'П'яс', 'Вовк'. Там же було знайдено циклостиль із приладами для копіювання, глечик із друкарською фарбою, дротики для зшивання брошур, столики, лавочки, скриньку, валізу, лампу, примус із тихим пальником тощо³¹.

З наведеного матеріалу видно, що друкарня в Монастирці не лише успішно видавала націоналістичну літературу, але й могла невдовзі перетворитися на значно потужніший осередок такого типу. Протягом 1931—1934 рр. тут друкували перший підпільний часопис ОУН «Бюлетень Крайової Ексекутиви ОУН на ЗУЗ», пізніше «Юнак» та «Юнацтво». Ініціатором видання «Бюлетень Крайової Ексекутиви ОУН на ЗУЗ» і його першим редактором був Степан Охримович. Згодом часопис редагували Іван Габрусевич, Ярослав Стецько, Дмитро Мирон — «Орлик». Активними дописувачами «Бюлетеня» і його співробітниками були В. Янів, Д. Штикало, З. Косак, С. Ленкавський та ін.³²

Майже одночасно з «Бюлетенем» почав з'являтися часопис «Юнак», присвячений ідеологічно-політичному вишколові юнацтва ОУН. На його сторінках публікували статті на військову тематику,

³¹ Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин — «Лицар»... — С. 243–244.

³² Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 80–84.

схеми вогнепальної зброї та ручних гранат, інструкції щодо використання вибухових матеріалів та легкозаймистих речовин. Головним редактором «Юнака» був І. Габрусевич, а від 1931 р. — Я. Стецько. Вони ж ініціювали видання журналу «Юнацтво» для молоді, не охопленої членством в ОУН³³.

У підпільній друкарні виготовляли також брошури, листівки, відозви, декларації. Листівки переважно приурочували до певних історичних дат чи подій: до річниці 1-го Листопада, Акту злуки українських земель, «Свята могил», смерті бойовиків УВО Біласа і Данилишина, Ярослава Любовича, Гриця Пісецького. Кожну більшу акцію — шкільну, саботажну, відплатну тощо — КЕ ОУН також супроводжувала виданням відозв і звернень. Наклад листівок і брошур коливався від декількох десятків до 100 тис. Лише під час шкільної акції було розповсюджено 98 тис. листівок «Український народ», «Українські школярі» і 6 тис. брошур «У боротьбі за душу української дитини»³⁴. Інколи з допомогою довірених осіб легючки друкували в державних або приватних друкарнях, зокрема, у Львові в друкарнях «Час» (вул. Вірменська, 16), «Слово» (вул. Чацького, 6), Наукового Товариства ім. Шевченка (вул. Чарнецького, 26), «Вікторія» (вул. 3-го Травня)³⁵.

Щороку мережа підпільних видавництв зростала. Майже в кожній окрузі були організовані спеціальні пункти передруку літератури — технічні відділи. Один із таких пунктів розташовувався в с. Бережниця Велика на Тернопільщині, де окремі примірники «Сурми», «Бюлетеня», «Юнака», а також брошури й листівки передруковували на циклостилі. Передруком займався Дмитро Умриш, який 17 січня 1934 р. був заарештований³⁶.

Підпільні видавництва потребували великих коштів. Щоб забезпечити їх хоча б частково, кожний член ОУН здавав внески (50 грошів) на літературу. Деякий час існувала оплата і за користування підпільними виданнями. Наприклад, за прочитання «Бюлетеня КЕ ОУН» треба було заплатити 10 грошів, а за придбання — 1 злотий.

³³ Стасюк О. *Видавнича діяльність ОУН...* — С. 380.

³⁴ Мірчук П. *Нарис історії ОУН...* — С. 331.

³⁵ ДАЛО. — ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 869. — Арк. 174 — 176 зв.

³⁶ Там само. — Арк. 174.

Важливою ділянкою роботи пропагандистської референтури було розповсюдження виготовленої продукції, без якого видавнича діяльність не мала сенсу. У 1933—1934 рр. були створені два додаткові осередки перевезення літератури: у Кракові (під керівництвом Миколи Климишина) і на Гуцульщині (під керівництвом Євгена Онищука). Центром, куди звозили виготовлену друковану продукцію і де її розподіляли, був Львів. Тут існувало декілька конспіративних квартир, чиї власники переховували цілі партії нелегальної літератури. Так, поліція знайшла та вилучила в помешканні студентки вчительської семінарії Стефанії Мартиняк у Львові на вул. Шумлянських, 2: 17 примірників «Розбудови Нації» і «Сурми», 10 — «Юнака», 6 — «Юнацтва», 12 — «Бюлетеня КЕ ОУН на ЗУЗ» і низку відозв та інструкцій ОУН³⁷. У центральному пункті розподілу літератури пропагандистсько-політичної референтури КЕ ОУН, що розташовувався у Львові на квартирі священика Теодозія Андруховича на вул. Кривчицькій, 95, у березні 1934 р. зберігалось: 1129 примірників «Українського Націоналіста», 298 — «Сурми», 101 — «Бюлетеня КЕ ОУН на ЗУЗ», 81 — «Юнака», 15 — «Юнацтва», 27 — «Розбудови Нації»; 10 брошур «ОУН і селянство», 12 брошур «На вічну ганьбу Польщі»; найрізноманітніші листівки, рукописи, нотатки, фінансові документи і навіть матриці. Тоді поліція заарештувала кур'єрів, які прибули по літературу: Мирославу і Марію Голувко та Мирославу Крохмалюк. Також 15 березня поліція арештувала на вокзалі у Львові кур'єра Николишина, в якого вилучили: 102 примірники «Українського націоналіста», 102 — «Юнацтва», 44 — «Юнака», 25 — «Розбудови Нації»³⁸.

Завдяки кольпортерам ОУН ця література вчасно потрапляла до читача. Певну кількість видань переправляли на Волинь, Полісся, Холмщину, Буковину, надсилали на адреси радянських наукових і культурних установ. Окремі екземпляри потрапляли навіть на Кубань³⁹.

23 травня 1934 р. поліція випадково завдала ОУН дошкільного удару, викривши осередок референтури пропаганди КЕ, що розміщувався у Львові на вул. Бічній Мучній, 6, у помешканні Стефанії

³⁷ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 866. — Арк. 410.

³⁸ Там само. — Арк. 357–359.

³⁹ Н. Н. Лист до редакції // *Розбудова Нації*. — 1934. — № 3-4. — С. 206.

Куйбіди. Тут було знайдено: 10 матриць, із них 2 записані — «На зелені свята», багато листів і нотаток, а також друкарські машинки фірми «Sabb». Тоді ж заарештовано працівників референтури пропаганди Галину Танчаківську, Дарію Дацько й Ольгу Чемеринську. У квартирі Галини Танчаківської на вул. Виспянського, 12 поліція конфіскувала дві записані матриці, призначені для друку «Бюлетня КЕ ОУН на ЗУЗ» № 4-5 за квітень-травень 1934 р. та летючки «Визволи нас з лядської неволі»⁴⁰. Це число так і не з'явилося друком. Створенню нових матриць перешкодили арешти в червні 1934 р. серед активу ОУН.

Розрив усталених зв'язків фатально позначився на діяльності організації. Особливо постраждала ідеологічна ділянка роботи. Внаслідок ліквідації підпільних друкарень перестали виходити «Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ», «Юнак» і «Юнацтво». Майже припинилося надходження нелегальної літератури з-за кордону. 14 червня 1934 р. поліція викрила кольпортерську станицю ОУН у Кракові, за активну участь у роботі в ній були заарештовані члени ОУН Микола Климишин і Ярослав Карпинець. Ліквідовано пункти розподілу літератури, за ґратами опинилося багато редакторів, видавців, технічних працівників друкарень, кольпортерів⁴¹.

Не маючи змоги розгорнути широку пропаганду і ризикуючи розконтспірувати вцілілу мережу, КЕ ОУН на чолі з Левом Ребетом узялася за створення нового технічного відділу. Це завдання було покладено на головного референта пропаганди Василя Турковського і технічно-пропагандистського референта Михайла Коржана. З трьох округ до Львова було стягнуто друкарські машинки, сконструйовано кілька циклостилів. Технічне звено під керівництвом Якова Бусла виготовляло на них летючки. Віддрукований матеріал розповсюджувався через членів «Маслосоюзу»⁴².

Нову філію оунівської друкарні у Львові було розміщено спочатку в Марійки Чорної, на розі вул. Пекарської і Гофмана, а потім — у Павла Музики в його помешканні при Тракті Глинянському.

⁴⁰ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 866. — Арк. 259.

⁴¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 435.

⁴² Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН... — С. 383; Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 441.

Чернетки до складання потайки робили Музика і 'М. К.', які були працівниками друкарень НТШ та «Бібліосу». У Львові складали потрібні тексти, які відтак везли в с. Добрівляни Стрийського повіту, там їх видруковували в організаційній друкарні. Нею опікувався й завідував Петро Мірчук — 'Залізник'. Це були, звичайно, різного типу летючки на одну-дві сторінки. За цілим друкарським процесом наглядав від КЕ ОУН Ярослав Старух. Павлу Музиці при складанні текстів допомагав Мирон Королишин. Ця друкарня ОУН на Стрийщині пропрацювала до 1938 р., тобто до її розв'язання⁴³.

Пропагандистська «летючкова акція» 1935 р. стала першим кроком до відновлення видання нелегальної літератури. Поступово налагоджувався довіз літератури з-за кордону.

Від літа 1937 р. на Підгаєччині вже діяла підпільна друкарня Крайового Проводу ОУН під кодовою назвою «Мандоліна», яка замінила організаційні друкарні на Стрийщині. Вона розміщувалась на хуторі біля с. Угринів, у хаті селянина Теодора Вирсти. Друкарнею опікувався Василь Кук, який звільнився з в'язниці і, щоб продовжити підпільну діяльність, перейшов на нелегальне становище. Головним друкарем і художником-гравером був юнак із с. Носова Іван Пушка — 'Соловій'⁴⁴. Тут друкувалися відозви Головного й Крайового Проводів ОУН, вишкільні матеріали, брошури, листівки тощо. Зв'язок із КЕ ОУН тримав Я. Старух, який займався поставанням паперу, друкарських чернеток, фарби, літератури тощо. Її роботу забезпечували Теодор Федечко, Григорій Голяш, П. Галушка, котрі водночас були зв'язковими. У 1938 р. було віддруковано вишкільний посібник із конспірації «Пашні буряки» 'інженера-агронома Луки Лемішки' (В. Кука), а 1939 р. в друкарні з'явилася його ж книжка «Гранатний вишкіл». «Мандоліна» працювала аж до літа 1939 р.⁴⁵. Така активна видавнича діяльність ОУН давала змогу ефективно впливати на формування громадської думки за посередництвом агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Тож агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН була добре налагоджена. Це давало змогу досягати вагомих результатів.

⁴³ Музика П. Мій причиною до справи друкарень ОУН // Макар В. Спомини та роздуми. — Торонто—Київ, 2001. — Т. 3. — С. 93; Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 125.

⁴⁴ Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН... — С. 384.

⁴⁵ Кук В. Ставка Проводу ОУН в 1943 — 1945 роках у селі Бишках / І. Шагай. Село Бишки. — Лондон, 2000. — С. 206.

Точно встановити структуру агітаційно-пропагандистського апарату досить важко через часті зміни керівництва, яке, своєю чергою, змінювало схеми роботи. Дані польської поліції тут досить суперечливі, оскільки члени ОУН свідомо давали неправдиві свідчення. В агітаційно-пропагандистській діяльності ОУН використовувала різноманітні форми і методи — залежно від умов підпільної роботи й боротьби. Особливо слід наголосити на масштабності та організованості видавничої справи й усної пропаганди. Якісний добір кадрів та добре поставлена ідеологічно-виховна робота дали ОУН можливість наприкінці 1930-х рр. перетворитись у провідну політичну силу в Західній Україні.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН

ОЛЕКСАНДР СИЧ

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1945—1950-ТІ РР.)

Вступ

З відновленням Української держави 1991 р. та на етапі її становлення поступово долається радянський та пострадянський підхід у трактуванні української історії, побудований не на основі історичних фактів, а на ідеологічних догматах і кліше. Це, зокрема, стосується, національно-визвольної боротьби українського народу в ХХ ст., історії Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА).

Однак поза увагою українських дослідників залишається вагома частина цієї історії, яка безпосередньо стосувалася перебігу подій в Україні, хоча й розгорталася за її межами. Мова йде про Закордонні частини (ЗЧ) ОУН і їхню допоміжну роль у веденні національно-визвольної боротьби ОУН на українських землях. Нерозкритість теми має об'єктивні причини, оскільки архіви ЗЧ ОУН поки що переважно залишаються за кордоном і доступ до них закритий для більшості українських дослідників.

Мета цієї статті полягає в тому, аби на основі документів із вказаних архівів частково заповнити пробіли в історії ЗЧ ОУН.

Отож, об'єктом нашого дослідження є ЗЧ ОУН, а предмет і тема обмежуються рамками військової політики їхнього Проводу в 1940-х—1950-х рр.

Мемуари і дослідження діячів того періоду¹ та окремі праці

¹ Галамай С. *Боротьба за визволення України 1929-1989*. — Львів, 1991. — 343 с.; Галамай С. *У боротьбі за Українську Державу. Спогади*. — Львів, 2003. — 458 с.; Дужий П. *Степан Бандера — символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН*. — Львів, 1960. — Ч. 1. — 190 с., Львів, 1997. — Ч. 2. — 383 с.; Климишин М. *В поході до волі. Спомини*. — Б. м. (передмова вказує на 1996 р. видання). — Т. 2. — 387 с.; Кричевський Р. (Гльницький Р.). *Організація Українських*

сучасних українських дослідників² дають загальне уявлення про діяльність ЗЧ ОУН, однак у них відсутній системний виклад військової політики цієї націоналістичної формації за кордоном. Відсутній такий виклад і в посібнику вищої школи КГБ, виданому 1963 р. під грифом «секретно»³. Частково увагу цьому питанню ми приділили в статті «Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 — лютий 1946 рр.)»⁴.

Виклад теми у вказаних хронологічних рамках можна розбити на два етапи — відповідно до того, як поділяється сама історія ЗЧ ОУН цього періоду: 1. військова політика Закордонного Центру (ЗЦ) ОУН (лютий 1945 — лютий 1946 рр.) і 2. військова політика ЗЧ ОУН (лютий 1946 — 1950-ті рр.)⁵.

Військова політика ЗЦ ОУН

ЗЦ ОУН було створено в лютому 1945 р. на т. зв. Віденській конференції провідних членів ОУН, що потрапили за кордон різ-

ними шляхами: одні з них були сюди спеціально спрямовані Проводом ОУН, що діяв в Україні, а інші залишилися тут, вийшовши з німецьких концтаборів. Очолив Центр С. Бандера. Основна мета, яку поставив перед собою Центр — максимальне сприяння національно-визвольній боротьбі ОУН та УПА в Україні. «Головним завданням ОУН на закордонному відтинку є співдіяти згідно з напрямними краївої визвольної боротьби на чужих теренах, скріпляти її політичні позиції та приєднувати круг симпатиків серед своїх та чужих», — визначає одна з його перших інструкцій⁶. На цьому етапі потрібно було звести в одну чітко структуровану мережу всіх членів ОУН, які під час війни опинилися за кордоном, та організувати їхнє повернення в Україну, щоб поповнювати ряди підпільників⁷.

Серед інших тактичних завдань ЗЦ ОУН до закінчення Другої світової війни було вивести зі складу німецьких військових частин у розташування союзницьких військ українські військові підрозділи⁸. М. Климишин згадує «про справу Української Дивізії, в німецькій армії, яку американці вважали за колаборантів, а нам треба було їх за всяку ціну перекопати, що то є не так»⁹. Отож, проблема полягала не тільки в тому, щоб вивести українські військові підрозділи з німецької армії, але й вберегти їх від розправи радянських спецорганів та західних союзників СРСР.

У подібному, як і дивізійники, становищі перебували цивільні втікачі з території СРСР та офіцери і бійці радянської армії, що, користаючись із сусідства з американською, англійською та французькою окупаційними зонами, втікали до них, просячи політичного притулку. На підставі інтерпретацій, що подавали радянські репатріаційні комісії, союзники їх також вважали колаборантами та дезертирами і готові були повертати до рук НКВД. Для Проводу ЗЧ ОУН ці три справи — доля дивізійників, утікачів з території СРСР та з частин радянської армії — були на час закінчення війни

⁶ Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — Арк. 2.

⁷ Сич О. Закордонний Центр ОУН... — С. 248–251.

⁸ [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]. Підлеглі частини Орг[анізації] та їх діяльність. Загальний огляд (реферат на Третій Ширших Нарадах ЗЦ ОУН в лютому-березні 1946 р.). (Рукопис) // Архів Центру досліджень визвольного руху (Львів). — Арк. 2.

⁹ Климишин М. В поході до волі. — С. 260.

Націоналістів в Україні — Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинки до історії українського націоналістичного руху. — Нью-Йорк—Торонто, 1962. — 116 с.; Малащук Р. *З книги мого життя. Спомин.* — Торонто, 1988. — Т. 2. — 358 с.; Мечник С. *В зтяжній боротьбі.* — Мюнхен, 1983. — 236 с.; Мечник С. *Від опричини до КГБ духівність московського імперіалізму.* — Мюнхен, 1981. — 332 с.; Мечник С. *Люди, роки, події (спогади: четверта частина).* — Мюнхен, 1986. — 294 с.; Мечник С. *Роздумую, пригадую (спогади, третя частина 1954–1973).* — Мюнхен, 1985. — 282 с.; Мечник С. *Служба Безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ.* — Тернопіль, 1993. — 84 с.; Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії).* — Львів, 1995. — 150 с.; Мудрик-Мечник С. *З приводу книжки «Микола Лебедь».* — Новий Ульм — Львів, 2001. — 65 с.; Мудрик-Мечник С. *ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери.* — Львів, 1997. — 142 с.; Мірчук П. *Революційний змаг за УССД.* — Нью-Йорк—Торонто—Лондон, 1985. — Т. I. — 222 с., Торонто—Лондон, 1987. — Т. II. — 280 с.; Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони.* — Київ, 1995. — 318 с.; Шушко В. *Завдання виконав.* — Львів, 1999. — 307 с.

² Касьянов В. *Ідеологія Організації українських націоналістів // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.* — Київ, 2005. — С. 445–478.; Киричук Ю. *Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика.* — Львів, 2003. — 464 с.; Панченко О. *Організація українських націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення.* — Гадяч, 2003. — 466 с.; Русначенко А. *Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках.* — К., 2002. — 519 с.; Святко Я. *Місія Бандери.* — Львів, 2003. — 64 с.

³ Шульженко Б. С., Хамзюк І. В., Данько В. Т. *Украинские буржуазные националисты.* — Москва, 1963. — 290 с.

⁴ Сич О. *Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 — лютий 1946 рр.) // Український визвольний рух.* — Львів, 2006. — Зб. 7. — С. 243–266.

⁵ Там само.

головними у взаєминах з керівництвом західних окупаційних зон. С. Бандера доручив займатися ними М. Климишину, забезпечивши його спеціальним офіційним мандатом представника Проводу ЗЧ ОУН¹⁰.

«Згадані три справи представив я властям в часі першої своєї візити до Гайдельбергу, але вони ніяк не могли зрозуміти, чому ми не хочемо повертатися в Україну. Вони не вірили, що українські дивізійники — то не німецькі колаборанти, що втікачі-червоно-армійці — це не дезертири, а політичні втікачі. Але вони то все записали собі й обіцяли передати то своїм вищим властям. Таких контактів було багато і всі представляли їм ті справи однаково і вони, нарешті таки прийшли до переконання, що ми маємо слухність»¹¹.

Очевидно, що такий інтерес ЗЧ ОУН до українських військових підрозділів у складі німецької армії та українців-утікачів з радянської армії був цілком зрозумілим не тільки як вияв національної солідарності, але й з уваги на мету його діяльності — обидві категорії вишколених військовиків, що мали військовий досвід, могли стати найкращим поповненням для УПА.

Війна закінчилася в травні 1945 р., діяльність ЗЧ ОУН було перенесено до Мюнхена (Німеччина) і вже у серпні проведено чергове засідання Центру (т. зв. Другі ширші наради), на якому одним із першорядних постало питання військової політики та створення Військового центру — власного вишкільного осередку¹².

На цьому ж засіданні ухвалено «Тимчасову інструкцію» для провідного складу організації за кордоном, що чітко розписувала структурну дію ЗЧ ОУН в умовах закінчення Другої світової війни. Інструкція на підставі аналізу передбачала, що побут членів ОУН за кордоном матиме три фази: 1. час вичікування й «розгружування» еміграційної маси з території Німеччини; 2. час стабілізації й менш-більш осілого життя на чужині; 3. можлива зміна політичних взаємин між теперішніми союзниками та «актуалізація українського питання»¹³.

¹⁰ ТКлимишин М. В поході до волі. — С. 260.

¹¹ Там само. — С. 261.

¹² [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]. Підлегли частини Орг[анізації] та їх діяльність. — Арк. 2–3.

¹³ Про постановку нашої роботи на еміграції... — Арк. 1.

Хоча вказана «Інструкція» мала тимчасовий характер і була розрахована на обставини першої фази, але саме третя фаза була метою діяльності ЗЧ. Адже все членство ОУН після закінчення війни не припиняло вести боротьбу проти радянського режиму з твердим переконанням і в очікуванні, що рано чи пізно між СРСР та рештою колишніх союзників розгорнеться збройне протистояння. «Якщо уклад взаємин між союзниками зміниться і хід подій буде розвиватися в напрямі підготовки неминучої війни, ми перейдемо у третю фазу нашої роботи на чужині. Тоді буде потрібна мобілізація всіх українських сил, а не тільки націоналістичних. Націоналісти ту мобілізацію будуть мати за завдання перевести», — прогнозує «Інструкція»¹⁴.

«Інструкція» передбачала суворий облік усіх вояків УПА, що потрапили за кордон, чітко визначаючи їхній статус. Адже зрозуміло, що маючи практичний бойовий досвід партизанських дій в Україні, вони були безцінним мілітарним резервом для ОУН. Перебуваючи в Україні, учасники УПА підпорядковувалися Головному Командуванню УПА, однак, потрапивши за кордон, виходили з-під такого підпорядкування, і ті з них, хто належали до ОУН, опинялися в повному розпорядженні ЗЧ. Кожен учасник УПА підлягав обов'язковій перевірці на надійність. В еміграційній практиці цього періоду перевірених учасників УПА трактували як кандидатів у члени ОУН¹⁵.

Окрему увагу в «Інструкції» приділено організаційній та вишкільній праці в таборах, куди було інтерновано особовий склад 1-ї Дивізії Української національної армії (УНА) (початкова назва — дивізія «Галичина»). Організаційна робота базувалася на виявленні та структуруванні членства ОУН і проводилася за таким алгоритмом: 1. виявити невелику групу добре перевірених членів ОУН, що були активними в організаційній праці ще до військової служби або вступили в Дивізію на доручення Проводу, і створити з представників усіх полків Реорганізаційну комісію; 2. при допомозі її членів виявити колишніх провідних членів ОУН (від станичного і вище), провести перевірку їхньої надійності та придатності до теперішньої праці і розробити форму зв'язків між ними та Реорганізаційною

¹⁴ Про постановку нашої роботи на еміграції... — Арк. 11.

¹⁵ Там само. — Арк. 2–3.

комісією; 3. в процесі виявлення нових провідних членів доповнити ними комісію і розподілити всі ділянки праці так, аби комісія могла взяти на себе тимчасове керівництво структурою ОУН у Дивізії; 4. виявити та здійснити перевірку всіх без винятку членів ОУН серед інтернованих військовиків Дивізії та напрацювати систему організаційного зв'язку (у формі конспіративних гуртків або персонально-товариських контактів); 5. в міру доцільності в кожному полку створити організаційний провід (залежно від кількості виявлених членів — на правах районного чи станичного проводів); 6. у Реорганізаційній комісії визначити відповідального за систему безпеки та створити окрему групу для виявлення і стеження за агентами НКВД, гестапо, зрадниками, провокаторами тощо; 7. на випадок несподіваної ліквідації табору чи його поділу розробити запасну систему зв'язку та контактів з наявними в ньому людьми¹⁶.

Важливої уваги надавано в «Інструкції» також і вишкільній праці серед військовиків 1-ї Дивізії УНА. Для цього передбачалося створити при Реорганізаційній комісії окрему Інструкторську ланку, що мала: 1. проводити політичний вишкіл членів ОУН; 2. здійснювати загальнополітичну виховну працю серед решти таборовиків; 3. пропагувати українську справу серед чужинців; 4. протидіяти комуністичній агітації в середовищі таборовиків¹⁷.

Отож, як видно з «Інструкції», організаційна та вишкільна праця з інтернованими в табори учасниками 1-ї Дивізії УНА була настільки систематичною, що в разі очікуваної війни ЗЦ ОУН міг легко їх мобілізувати для потреб визвольної боротьби в Україні. На важливість і пріоритетність для Центру цієї ділянки праці вказує той факт, що серед інтернованих учасників Дивізії УНА в таборі Риміні (Італія) працював один із провідних членів ЗЦ ОУН Степан Ленкавський¹⁸.

Значно ёрунтовнішим та інформативнішим є документ під назвою «Тимчасові інструкції»¹⁹. Він призначався винятково для

¹⁶ Про постановку нашої роботи на еміграції... — Арк. 11–12.

¹⁷ Там само. — Арк. 12.

¹⁸ Central Ukrainian Relief Burea. To whom it may concern. 24th January 1946 // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. — 1 арк.; Pontificia Commissione Assistenza. Deklaracion № 13161. Rome, 25.2.1946. Lenkavskij Stephan // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. — 1 арк.

¹⁹ Тимчасові інструкції // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — 21 арк.

провідного членства і мав цілком таємний характер. Відповідно до цього документа, робота кожного осередку ОУН за кордоном відбувалася в трьох секторах: 1. внутрішньоорганізаційному; 2. загальноногромадянському; 3. зовнішньополітичному²⁰.

Документ передовсім деталізував систему дії внутрішньоорганізаційного сектору, який вже у першій фазі «тимчасового побуту за кордоном», тобто в період масового концентрування українських емігрантів у повоєнній Німеччині, мав працювати на чітке впорядкування мережі наявних тут членів ОУН. Інструкція визначала її тимчасову структуру за схемою: «керівні осередки» (КО) — як головні організаційні одиниці в окремих місцевостях, та підпорядковані нижчі клітини — «станції» і «стійки». Всі вони були зв'язані чіткою ієрархічною та безумовною підпорядкованістю, здійснювали регулярний політичний вишкіл членства та перебували в законспірованому і надзвичайно мобільному стані²¹. Отож, уся мережа ОУН за кордоном у цей час виступала як цілком мілітаризована структура.

До кінця 1945 р. Провід ОУН в Україні та ЗЦ ОУН прийшли до висновку, що первинне завдання закордонної мережі ОУН слід переглянути. Ставало зрозумілим, що очікуване військове зіткнення СРСР та колишніх західних союзників відтягується в часі, а отже, національно-визвольна боротьба в Україні набере затяжного характеру і потребуватиме мобілізації всіх українських еміграційних сил та активної зовнішньополітичної праці. Для виконання таких завдань слід було не просто тимчасово впорядкувати наявну за кордоном мережу, а стаціонарно її розбудувати, значно розширивши. Зі зміною свого призначення реорганізації підлягав і ЗЦ²². Тож у лютому 1946 р. було скликано т. зв. Треті ширші наради ЗЦ ОУН. Їхнім результатом стала реорганізація ЗЦ ОУН у Закордонні Частини (ЗЧ) ОУН, головою яких знову обрано С. Бандеру²³.

²⁰ Про постановку нашої роботи на еміграції... — Арк. 2; Тимчасові інструкції... — Арк. 11–12.

²¹ Тимчасові інструкції... — Арк. 5–15.

²² Мірчук П. Нарис історії ОУН. II том // Архів С. Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. — Арк. 736.

²³ Мірчук П. Революційний змаг за УССД. — Нью-Йорк—Торонто—Лондон, 1985. — Т. I. — 222 с., Нью-Йорк—Торонто—Лондон, 1987. — Т. II. — С. 155–156; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Арк. 736–738; III Ширші наради Закордонного Центру ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2004. — Арк. 53; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. — С. 218–219.

У контексті пропонованого дослідження цінним є звіт голови ЗЦ ОУН С. Бандери, особливо в частині «Начерк загального пляну дальшої діяльності», де зроблено огляд загальних завдань ЗЧ ОУН через призму трьох вказаних вище секторів діяльності. У зовнішньополітичному секторі автор особливо наголошує на «виеднуванні допомоги чи прихильності політ[ичного], вій[ськового], матер[іального] і тех[нічного] порядку, з'єднування союзників та інспірування чужих допоміжних-рівнобіжних (до визвольної дії ОУН. — О. С.) чи відтягуючих (щодо советських дій. — О. С.) акцій». У внутрішньо-організаційному секторі — на виконанні «допоміжних функцій для боротьби в Краю — зв'язок, кадри, техніка, матеріяли, пропаганда, вишколи, резерви сил». У загальногромадянському привертають увагу такі тези: 1. використання української еміграції в якості «бази й резервуару (людських ресурсів. — О. С.)»; 2. підготовка кадрів для виконання завдань у майбутньому: «зовнішньополітичних, військових, державного будівництва»²⁴.

Подаючи аналіз можливого розвитку подій, С. Бандера прогнозує три можливі варіанти, для кожного з яких вибудовує програму дій ЗЧ ОУН: а) «Краю держитися — війна цього (1946. — О. С.) року»; б) стабілізація на роки — Краю держитися, переходить до затяжної рев[олюційної] дії»; в) можливість зриву (в Україні незалежно від початку війни — О. С.)»²⁵.

У першому і третьому варіантах перед ЗЧ ОУН постає завдання змобілізувати українські еміграційні маси, і особливо зі Східної України, для участі в національно-визвольній боротьбі, що має активізуватися в Україні з початком війни. Спираючись на досвід 1941 р., С. Бандера пропонує «оформити й zorganizувати в допомогу Краєві політ[ичну] і вій[ськову] силу — похідні групи»²⁶. Варіант стабілізації міжнародного життя на довший час вимагає від ЗЧ ОУН «створення на еміграції сильної і тривалої бази, резервуару визв[ольно]-рев[олюційної] дії, піддержування рев[олюції] в Краю людьми і матеріялом»²⁷.

²⁴ [Бандера С.] З[акордонний] Ц[ентр]. Підлеглі частини Орг[анізації] та їх діяльність. — Арк. 5.

²⁵ Там само. — Арк. 6.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — Арк. 6–7.

Не знаючи, який із варіантів може в скорому часі стати реальністю, С. Бандера пропонує виконати низку завдань, які при розгортанні будь-якого із них дадуть змогу ЗЧ ОУН однаковою мірою бути готовими до дії. Серед них, до речі, одним із перших визначено здобути численних симпатиків та посилити впливи ОУН серед маси емігрантів зі Східної України²⁸.

На цьому ж засіданні прозвучав спеціально підготовлений реферат «Міжнародна політична ситуація, її розвоєві тенденції та можливості і положення української справи», в якому ґрунтовно змальовано, з одного боку, загострення суперечностей між СРСР і західними союзниками в процесі розширення першим підконтрольних територій у Європі, а з іншого — зростання національної та соціальної напруги всередині самого СРСР та між ним і поневоленими народами. Наслідком цього могла стати нова війна, в ході якої українська національно-визвольна боротьба знову набула б актуальності²⁹.

Прикметно, що, розраховуючи на початок війни, українські націоналісти не абсолютизують зовнішнього чинника у визволенні України, а традиційно покладаються на сили власного народу. У висновках до вказаного реферату Треті ширші наради ЗЦ ОУН констатують, що зовнішня допомога може відігравати тільки роль «допоміжного чинника», а «з українських політичних планів мусять бути викреслені всякі [...] спекуляції на зовнішню допомогу, як одинокий засіб рятування народу перед знищенням». «Такі спекулятивні розрахунки послаблюють волю народів, демобілізують його та видають безборонними у руки ворога. Тому такі спроби мусять бути безоглядно поборювані, звідки вони не виходили б. Єдине, що гарантує збереження народу і його фізичної та духової субстанції — це революційно-визвольна боротьба проти московсько-большевицького імперіалізму аж до повного знищення та розвалу СРСР і відбудови незалежної української держави»³⁰.

²⁸ Бандера С.] З[акордонний] Ц[ентр]. Підлеглі частини Орг[анізації] та їх діяльність. — Арк. 5–10.

²⁹ III Ширші наради Закордонного Центру ОУН. — Арк. 5–10.

³⁰ Там само. — Арк. 9–10.

Перші кроки Військового сектору Проводу ЗЧ ОУН

Перші інструктивні документи Військового сектору Проводу ЗЧ ОУН дають уявлення про його системні дії. З наказу ч. 1 від 8 квітня 1946 р. стає відомо, що на всіх рівнях організаційної структури розбудовано окрему сітку Військового сектору, а залученим до неї членам ОУН призначено спеціальне утримання («етат») та організовано безперебійне забезпечення їх відповідною літературою. Очевидно, що в наявних умовах це хоч і коштувало Проводові ЗЧ ОУН значних зусиль, проте було важливою ділянкою праці³¹.

Інший документ, «Вказівки Сектору військових справ ЗЧ ОУН», характеризує зміну масштабів дії Проводу ЗЧ ОУН у військовій ділянці. Він акцентує, що військовою роботою мають бути охоплені всі військові кадри, які перебувають за кордоном. «Українські військовики, в яких би арміях вони зараз не знаходилися, та незалежно від того, чи вони в полоні, чи в цивільному званні, творять сьогодні резерви тих українських збройних сил, що борються на рідних землях. В майбутньому — це складова частина широко розбудованих українських збройних сил», — мовиться у «Вказівках»³². Тож, якщо рік тому ЗЦ ставив завдання розбудувати власний Військовий центр, то цим документом Провід ЗЧ ОУН визнає саме таким центром Головний військовий штаб Закордонного представництва (ЗП) УГВР. З уваги на те, що УГВР мала статус революційного передпарламенту України, рівень її військового штабу також слід було трактувати як загальноукраїнський. Одночасно «Вказівки» засуджують намагання окремих політичних партій розбудовувати припартійні військові осередки для досягнення вузьких партійно-політичних цілей.

Найближчими завданнями ЗЧ ОУН у сфері військової політики документ визначає: 1. масове охоплення військових кадрів у межах організації та поза нею; 2. звернення окремої уваги на колишніх червоноармійців з метою їхнього залучення до військової праці; 3. збереження військових кадрів у бойовій готовності; 4. орієнтація на боротьбу в Україні та підтримка відповідного морального духу

³¹ СВС ЗЧ ОУН. Наказ ч. 1 в справі виконання обов'язків супроти членів // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — Арк. 1.

³² Вказівки Сектору Військових Справ ЗЧ ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — Арк. 1.

зобілізованих кадрів; 5. організація військових вишколів різного рівня (від рекрутських до старшинських); 6. підготовка власних військових видань вишкільного та військово-політичного характеру; 7. організація допомоги для УПА, зокрема матеріально-технічної та медико-санітарної³³.

Стан реалізації цих завдань найкраще видно на прикладі діяльності військової референтури проводу ЗЧ ОУН у Великій Британії. Силою об'єктивних обставин саме в цій країні після закінчення Другої світової скупчилося найбільше українців-військовиків. Адже за згодою британського уряду сюди було переведено з італійського табору Ріміні колишніх учасників 1-ї Дивізії УНА. А оскільки під час війни уряд Великої Британії сприяв еміграційному урядові Польщі у формуванні польського військового корпусу, то тут перебувала і значна кількість українців, що свого часу зголосилися до нього. Зрозуміло, що й кваліфікація військової референтури теренового проводу ЗЧ ОУН у Великій Британії також була на високому рівні. Тому саме тут чи не найефективніше розвинулася організаційна і вишкільна праця Військового сектору. Причому своєю діяльністю він охоплював не тільки зазначені категорії українців-військовиків, але й цивільних робітників, що прибули на острів з Німеччини. Вже до кінця 1947 р. силами місцевих офіцерських («старшинських») кадрів було підготовлено у формі рефератів підручники для Школи стрільця і Підстаршинського організаційного вишколу, проведення яких було налагоджено на початку 1948 р. При читальні «Просвіти» організувався легальний «Самоосвітній гурток», що мав опрацьовувати реферати і до Старшинського вишколу³⁴.

На проведення аналогічної вишкільної праці на території Німеччини вказують спогади В. Шушка. У 1949 р. в лісі біля Дегендорфа у числі інших 38 учасників він пройшов військовий вишкіл членів ЗЧ ОУН, що призначалися до «першої лінії». Керівником вишколу був сотн. 'Козак', а викладачами на ньому — члени ОУН, що мали

³³ Вказівки Сектору Військових Справ ЗЧ ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — Арк. 2.

³⁴ Звіт [військової референтури теренового проводу Великої Британії] за час 1.9-31.12.1947 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1503. — 1 арк.; Звіт із діяльності [військової референтури теренового проводу Великої Британії] за час 1.1.48 до 31.3.1948 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 15.03. — 1 арк.

великий бойовий досвід — полк. Є. Побігущий — ‘Рен’, командир рейдувочої сотні УПА ‘Громенко’ та ряд інших. Зокрема, ‘Громенко’ «з власного досвіду показував, як треба непомітно пересуватися в терені, щоби не залишити за собою слідів, також як треба захищатися проти панцерів, копати протитанкові рови та мінувати різні об’єкти, а головню мости і рейки залізниць». Табір особисто відвідував, виступаючи перед учасниками вишколу і спілкуючись з ними, С. Бандера³⁵.

Про те, які форми праці застосовувалося для виконання мобілізаційних завдань, свідчить «Повідомлення ч. 2 Секретаріату Проводу ЗЧ ОУН». З нього стає відомо, що Головний суддя та Головний контрольний ЗЧ ОУН створили комісію для перевірки членів, запідозрених у дезертирстві з УПА. Всіх членів ОУН зобов’язали подати до вказаної комісії відомі їм факти дезертирства, особи ж, звинувачені в таких діях, підлягали судові, що визначала президія Закордонного представництва УГВР. Документ рекомендував провести серед української громадськості акцію засудження подібних фактів, а також осіб, причетних до поширення неправдивих і провакаційних відомостей про УПА³⁶.

Оскільки «Повідомлення» вказувало на приналежність деяких наклепників до ОУН «мельниківської», то характерним виглядає спогад учасника УПА Д. Круп’яка, що зміг пробитися за кордон: «Читаючи мельниківську пресу того часу, в якій заперечувалося збройну боротьбу УПА, іронізувалося з неї, я, як учасник тої боротьби, був дуже вражений. З моїх очей не зникали криваві бої, які провадило збройне підпілля в рядах УПА, вояки, що віддавали своє життя за Україну не бандерівську чи мельниківську»³⁷.

Очевидно, з метою профілактики подібних негативних фактів та для пропагандивного ефекту в іншій частині «Повідомлення» акцентовано, що «у зв’язку з діями УПА твориться окремий штаб для військово-політичної акції. Завданням цього штабу є підготовка військової мобілізації, якою керує і за яку відповідає С.Ві.С. (Сектор військових справ. — О.С.). Для переведення цього

³⁵ Шушко В. Завдання виконав. Видання друге, доповнене і виправлене. Львів, 1999. — С. 93–94.

³⁶ Повідомлення ч. 2 Секретаріату Проводу ЗЧ ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — Арк. 1.

³⁷ Круп’як Д. Спогади нерозстріляного. — Торонто-Нью-Йорк, 1991. — С. 305.

завдання С.Ві.С. має до своєї диспозиції цілу організацію і відповідно до намічених завдань диспонує нею». До того ж, вказана акція мала бути проведена на території низки держав, тому Сектор військових справ вів переговори з відповідними «чужинецькими чинниками», намагаючись заручитися також і місцевою підтримкою. Цілком очевидно, що демонстраційну акцію готували в очікуванні прибуття на Захід рейдувочих відділів УПА, оскільки в одному з пунктів документа сказано: «С.Ві.С. використовує можливості здобуття у аліантів піддержки для розбудови зв’язку; переведе перед ними підготовку на евентуальний (можливий. — О.С.) прихід відділів УПА; доб’ється відповідних запевнень з їхньої сторони на таку евентуальність»³⁸.

Військова політика ЗЧ ОУН на початковій стадії Холодної війни

Військову політику ЗЧ ОУН неможливо розглядати інакше, як у контексті світової політичної історії, яка в досліджуваному періоді характеризується явищем Холодної війни. Здійснюючи її періодизацію, О. Іваницька заперечує тезу радянських істориків, що вона почалася 5 березня 1946 р., коли В. Черчілль виголосив свою славнозвісну промову в американському місті Фултон. Історик, натомість, вважає, що 1945—1948 рр. є часом поступового сповзання СРСР та США до стану конфронтації, а власне Холодна війна тривала у 1948—1962 рр. Розпочавшись радянським переворотом у Чехословаччині та охопивши такі події як перша берлінська криза 1948—1949 рр., корейська війна 1950—1953 рр. та карибська криза 1962 р., цей період характеризується активним протистоянням двох військово-політичних блоків — Північноатлантичного пакту (НАТО) та Варшавського договору³⁹.

Із початком активного «холодного» протистояння між СРСР та США у вересні 1947 р. відбулася Перша конференція ЗЧ ОУН⁴⁰.

³⁸ Повідомлення ч. 2 Секретаріату Проводу ЗЧ ОУН. — Арк. 3.

³⁹ Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002). — Вінниця, 2003. — С. 484.

⁴⁰ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... — С. 11; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Арк. 940; ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 (Збірка документів). Бібліотека Українського Підпільника ч. 1. — Б. м., 1955. — С. 156;

Відповідно духові часу вона прийняла постанову про доцільність створення «Всеукраїнського військового осередка і об'єднання всіх українських військовиків на платформі краєвої революційної боротьби» та «повної військовизації цілої Організації». Слід звернути увагу, що в цій постанові знову акцентується на «всеукраїнському», а не тільки організаційному Військовому центрі⁴¹.

Актуальні процеси світової політики постійно залишалися в полі зору Проводу ЗЧ ОУН, його чільних членів. Зокрема, процес формування двох ворожих військово-політичних блоків знайшов своє відображення в статті С. Бандери «Ще одна ілюзія миру». Такою ілюзією автор називає сподівання західних держав, що НАТО стане фактором, який стримуватиме агресію СРСР, забезпечуючи таким чином мир у світі. Адже «большевизм — це найбільш агресивна форма московського імперіялізму, що ніколи не відступав від намагання опанувати весь світ, знищити всі держави, підкорити собі всі народи». Насправді СРСР веде постійну війну, і боротьба України «становить перший фронт у цій війні». Хоча той факт, що вперше після Другої світової війни західні держави об'єдналися перед загрозою агресії з боку СРСР, він вважає великим позитивом і характеризує як «зворот до політичного реалізму». В цій же статті С. Бандера розглядає підкорення більшовицькому режимові Чехословаччини та ряду інших держав Центральної Європи як одне з найбільших розчарувань для Заходу. Адже він сподівався, що ці народи не тільки налагодять спротив більшовицькому режимові за допомогою своїх історично усталених парламентсько-демократичних методів, але й спрямують позитивну хвилю демократизації на сам СРСР⁴².

Кожне загострення міжнародних відносин посилювало переконаність членів ОУН, що військове зіткнення двох світових центрів неминуче, і надавало нового імпульсу діяльності ЗЧ ОУН у військовій сфері. Однак саме на початковому етапі Холодної війни ЗЧ ОУН опинилися в смузі внутрішньоорганізаційної дискусії та протистояння, що заважало повноцінно реагувати на розвиток політичної ситуації. Проте залишмо поза межами дослідження цю дискусію,

⁴¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955... — С. 357.

⁴² С.А.С. [Бандера С.]. Ще одна ілюзія миру // Сурма. — 1949. — Ч. 5. — С. 12–14.

яка тривала в ЗЧ ОУН протягом 1946—1954 рр., а отже й ті підходи до військової політики, які пропонувала опозиція, що в кінцевому підсумку створила окрему структуру під назвою «ОУН за кордоном» (ОУН/з/).

Слід зауважити, що негативним наслідком тієї дискусії стало конкурування за вплив сторін-опонентів на відділи УПА, які провалилися з України за кордон. Ще наприкінці першого етапу дискусії 1948 р. ЗП УГВР закликав усіх вояків УПА підпорядковуватися тільки йому і припинити будь-яку співпрацю з ЗЧ ОУН. У результаті, як слушно стверджує Юрій Киричук, «еміграційне вояцтво УПА розкололося. Частина упістів згуртувалася у Братство колишніх вояків УПА ім. Св. Юрія Переможця й орієнтувалася на С. Бандеру, а інша — у формі місії УПА підтримала ЗП УГВР»⁴³.

Ця конкуренція негативно впливала на самих колишніх бійців УПА. Ю. Борець-Чумак, що в складі сотні 'Громенка' прибув до Німеччини, так згадує розмову на цю тему зі своїм командиром: «А на еміграції виникли якісь непорозуміння між Лебедем і Проводом ОУН, що погано впливає на низи, дезорієнтує їх і навіть викликає поділ думок між вояцтвом УПА. Було видно, що командир дуже переживає це непорозуміння Лебеда з Проводом». Автор спогадів також висловлює здивування, чому в той час, коли все вояцтво рейдуєчого відділу УПА жорстко підпорядковується своєму командному складу, полковник УПА 'Калина', який належить до Військової референтури Проводу ЗЧ ОУН і представляє в ньому інтереси вояків, діє всупереч Проводу і цим порушує принцип дисципліни. «Виходить, що дисципліна й підпорядкованість обов'язкові для всіх, крім самого полковника»⁴⁴.

Корейська війна 1950—1953 рр. та підготовка ЗЧ ОУН до Третьої світової війни

Черговою світовою кризою, що надала нового імпульсу підготовці ЗЧ ОУН до Третьої світової війни, стала Корейська війна 1950—1953 рр. Чи не вперше після Другої світової війни військові сили США та СРСР зіткнулися на полі бою. На боці Республіки Корея для стримування агресії Корейської Народно-Демократичної

⁴³ Касьянов В. Ідеологія Організації українських націоналістів. — С. 357.

⁴⁴ Борець-Чумак Ю. Без зброї. УПА на Заході. Спогади. — Лондон, 1982. — С. 77–78.

Республіки (КНДР) був задіяний 50-тисячний корпус сил ООН, ліву частку якого склали американські військові і яким командував американський генерал Макартур. Натомість КНДР підтримала китайська армія, а СРСР вислав дві авіадивізії під командуванням генерала І. Кожедуба⁴⁵. «Цим започатковується новий етап взаємин між ССРСР і його «союзниками». Новим в цьому етапі є те, що одна з великодержав — ЗДА (Злучені Держави Америки — США. — О. С.), перейшла до мілітарних протидій прямо і **безпосередньо власними силами**», — відразу ж після початку Корейської війни писав С. Бандера⁴⁶.

Свідченням того, наскільки розвиток міжнародної ситуації впливав на перспективне планування і поточну політику ЗЧ ОУН, свідчить журнал «Сурма» — друкований орган Проводу програмно-ідеологічного спрямування. Корейська війна розпочалася 25 червня 1950 р., а вже у липневому числі журналу з'являється стаття С. Бандери «Війна в Кореї і національно-визвольна політика». Автор чітко і без зайвого замилювання діями противників СРСР (а отже потенційних союзників ОУН) розставляє акценти. Винуватцями конфлікту він вважає як СРСР, так і його супротивників, котрі після закінчення Другої світової війни поділили Корею на зони впливу. Автор твердо переконаний, що західним державам у Корейській війні чужі цілі національного визволення, а «йде про збереження розмежування сфер «впливів» через живі національні організми». А тому Корейська війна «є одною з нагод ще раз перевірити, вияснити й уточнити, на основі досвіду останніх літ, основи української національно-визвольної політики, її стратегії і тактики боротьби, зробити її дійовим інструментом нашого кожного часу поступовання і схоронити її від збивання на чужі манівці, у висліді чого усунути небезпеку втягування в сателітну роллю при чужих політиках, а революційне змагання нації за свою незалежність від небезпеки перетворення в погній для чужого поля»⁴⁷.

Спіраючись на твердження, що український націоналізм не може бути союзником західних держав у їхніх конфліктах з

⁴⁵ Іваницька О. *Новітня історія країн Європи та Америки...* — С. 491.

⁴⁶ Бандера С. *Війна в Кореї і національно-визвольна політика* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 21. — С. 2.

⁴⁷ Там само. — С. 1–2.

СРСР, аж поки вони, крім цілі стримування його агресії, не визнають також самодостатності цілі національного визволення поневолених більшовизмом народів, С. Бандера формулює перспективну роль національно-визвольних рухів у світі — «створити собою комплекс **третьої сили** і поруч обох протиставлених бльоків формувати міжнародній уклад сил». Національна ідея та націоналізм кожного народу в сукупності повинні творити «**універсальну політичну систему** як підставовий чинник світової організації цілого людства»⁴⁸.

Війна в Кореї ще до закінчення 1950 р. (тобто протягом її активного періоду, адже впродовж 1951—1952 рр. сторони вже здійснювали активні спроби перейти до мирних переговорів) спричинила появу в журналі «Сурма» низки статей на актуальну військово-політичну тематику: програмові статті С. Бандери під красномовною назвою «III Світова війна і визвольна боротьба»⁴⁹ та низки статей аналітичних — «Корейська проба»⁵⁰, «Українським корейським добровольцям під увагу»⁵¹, «Європа і Америка. Спроба балансу перед кінцем другого місяця корейського конфлікту»⁵² тощо. У наступному, 1951 р. в «Сурмі» публікується програмова стаття ще одного чільного діяча ЗЧ ОУН Ярослава Стецька під назвою «Сьогоднішня міжнародня ситуація і перспективи для української боротьби»⁵³ та публікації аналітичного характеру на цю ж тематику: «До міжнароднього положення. Безвслідна політично-економічна розгра»⁵⁴, «Чому большевики за перемир'я в Кореї»⁵⁵, «Війна і наші маршрути»⁵⁶ тощо. Очевидно, що частина зі статей, під якими відсутній авторський підпис, належить перу Степана Ленкавського, ще одного

⁴⁸ Бандера С. *Війна в Кореї і національно-визвольна політика* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 21. — С. 2–3.

⁴⁹ Бандера С. *III Світова війна і визвольна боротьба* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 22–24.

⁵⁰ [Б. а.] *Корейська проба* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 21. — С. 10.

⁵¹ [Б. а.] *Українським корейським добровольцям під увагу* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 22. — С. 11–17.

⁵² [Б. а.] *Європа і Америка. Спроба балансу перед кінцем другого місяця корейського конфлікту* // *Сурма*. — 1950. — Ч. 23. — С. 5–7.

⁵³ [Стецько Я.] *Сьогоднішня міжнародня ситуація і перспективи для української боротьби* // *Сурма*. — 1951. — Ч. 30–31. — С. 5–7.

⁵⁴ [Б. а.] *До міжнароднього положення. Безвслідна політично-економічна розгра* // *Сурма*. — 1951. — Ч. 28. — С. 3–7.

⁵⁵ [Б. а.] *Чому большевики за перемир'я в Кореї* // *Сурма*. — 1951. — Ч. 32. — С. 11–13.

⁵⁶ [Б. а.] *Війна і наші маршрути* // *Сурма*. — 1951. — Ч. 33. — С. 4–10.

чільного члена ЗЧ ОУН, який у цей час очолював редакцію журналу «Сурма»⁵⁷.

Цілком закономірно, що справа підготовки до можливої світової війни стала одним із центральних питань Третьої конференції ЗЧ ОУН, яка відбувалася 14—17 квітня 1951 р. На ній прозвучало аж три доповіді, які розкривали військовий, політичний та організаційний аспекти проблеми: 'Ліса' — «Сьогоднішня міжнародна ситуація і перспективи для українських визвольних змагань», 'Романчука' — «Військова підготовка на випадок війни» та С. Ленкавського — 'Семена' — «Перед початком третього етапу»⁵⁸. Остання частково була опублікована у тому ж журналі «Сурма»⁵⁹.

Очевидно, стосовно нашої теми найбільшу цінність має військова доповідь (на жаль, виявити її в архіві ЗЧ ОУН не вдалося). Проте центральною була доповідь члена Проводу ЗЧ ОУН С. Ленкавського. Саме на її підставі ухвалювали резолюції конференції в частині «Українська визвольна боротьба на тлі міжнародної ситуації»⁶⁰.

Доповідь пронизана атмосферою близькості війни як майже доконаного факту. «Підготовка до війни вимагатиме максимального зосередження всіх організаційних сил на завданнях для подавляючої більшості кадрів зовсім нових і знайдення відповідних для того форм організаційної праці», — на самому її початку акцентує С. Ленкавський⁶¹. До свого аналізу він залучив досвід підготовки ОУН до радянсько-німецької війни в 1941 р. та до радянської окупації України і протиборства з радянським режимом у 1944 р., переносячи його на актуальний стан мережі ОУН за кордоном, оцінюючи її можливості ефективно підготуватися до Третьої світової війни. Максимальну кількість кадрів потрібно було зосередити на європейському континенті. Однак реальний стан речей був дещо

⁵⁷ Ленкавський Степан // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні.* — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1284.

⁵⁸ Комунікат [про Третю Конференцію Закордонних Частин ОУН] // *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку.* — Ф. 2091. — Арк. 1.

⁵⁹ [Ленкавський С.]. *Перед третім етапом* // *Сурма.* — 1951. — Ч. 33. — С. 7–9.

⁶⁰ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955...* — С. 254–299; *Перед початком третього етапу (доклад Залужного на III Конференції ЗЧ ОУН, весна 1951 р.)* // *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку.* — Ф. 21. — 18 арк.

⁶¹ *Перед початком третього етапу...* — Арк. 1.

іншим: у процесі післявоєнного розселення еміграційних мас з Німеччини їхня вагома частка сконцентрувалася в США та Канаді. Ефективне використання заокеанського резерву було можливим за умови лояльного ставлення урядів північноамериканських держав до української визвольної справи. Аби від них не залежати, С. Ленкавський пропонує такий підхід до вироблення плану підготовки ЗЧ ОУН до Третьої світової війни: «Основою для його конкретизації мусять бути два незмінні елементи: 1) європейський плацдарм, як основна база передвоєнних приготувань воєнних дій; 2) ставка на власні кадри, їхня селекція і підготовка до різних завдань та підготовка власними силами шляхів перекинення їх на Україну»⁶².

Однак доповідач не відкидає можливості, що провідні держави антирадянського блоку у своїх політичних планах визнають доцільність існування самостійної Української Держави, і це може стати умовою співпраці ОУН з ними. В такому разі він пропонує: «Поставити як конечну передумову нашої практичної співпраці включення відповідної кількості українців з США і з Канади в наш плян операцій на чужих теренах. Примусова військова служба розпорошених українців в чужих арміях, що оперуватимуть на різних фронтах, не принесе тим арміям рівновартної користі, як їхня підприємна дія в ворожому запіллі і пряме підсилювання нашої революції. Не заступить тієї ролі і ев[ропейський] український легіон, якщо він буде уживаний до зовнішніх атак большевицького фронту, а не буде перекинений десантом на терени української визвольної боротьби»⁶³.

І як завершальний акорд, що передає передвоєнну атмосферу конференції, у доповіді звучать слова С. Ленкавського: «В Третій світовій війні вирішується третій раз у нашому півсторіччі доля Української Держави. Можливо, що для України це остання вже нагода в ХХ сторіччі здобути собі свободу. Завданням націоналістів у цей вирішний час є стати в передові, одною ідеєю спосні, лави нового партизанського фронту й поставити всіх українців під прапори Української Визвольної Революції»⁶⁴.

⁶² *Перед початком третього етапу...* — Арк. 16.

⁶³ *Там само.* — Арк. 17.

⁶⁴ *Там само.* — Арк. 18.

Оперативно-вишкільна група

Саме після Третьої конференції ЗЧ ОУН знову активізуються дії щодо створення Військового центру. На цей час уже стало зрозумілим, що одна із останніх спроб його сформувавши завершилася невдачею. Базою для цього проекту мав стати спеціально започаткований військовий журнал «Перемога» і таке ж новостворене Воєнно-наукове товариство, до якого був причетний і ген. М. Капустянський⁶⁵.

Перше засідання ініціативної групи зі створення Військового центру під умовною назвою «Вишкільна Група» відбулося 7 грудня 1951 р. З боку Проводу в ньому взяли участь сотн. 'Чорний', сотн. 'Козак', полк. 'Луговий' та 'Смерека'. Окрім них також були присутні військові високого рангу: полк. 'Старий', полк. 'Тюльпан' та майор 'Марко', — які заявили, «що не являються членами ОУНр, а хочуть у Вишкільній Групі, заініційованій ОУНр працювати тому, що схвалюють при інших застереженнях "концепцію ставлення на Край". Крім цього вони бачать живучість і молодечий склад кадрів ОУНр, що дає їм підставу добачати можливість конкретної роботи». Характерно, що вказані особи були на той час співробітниками військового міністерства екзильного уряду УНР, але з уваги на утворення Вишкільної групи виявили готовність «подати до димісії»⁶⁶. Пізніше цей факт призведе до замішання і навіть паніки в середовищі УНР⁶⁷.

Після дискусій, які тривали понад 5 годин, ініціативна група узгодила принципові організаційні та політичні засади спільної діяльності й ухвалила остаточне рішення про створення Вишкільної групи. Тоді ж сформовано основні структурні підрозділи (відділи) та визначено їхній керівний склад: 1. організаційний відділ — сотн. 'Чорний'; 2. оперативний — полк. 'Старий'; 3. розвідки — полк. 'Тюльпан'; 4. контррозвідки — вакансія; 5. вишколу і видавництва — полк. 'Луговий' — 'Смерека'; 6. фінансів — 'Марко'; 7. пропаганди — вакансія. Попередньо визначено, що

⁶⁵ *Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН 02-08.03.1952 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1509. — Арк. 18–19.*

⁶⁶ *Протоколи засідання Оперативної Вишкільної Групи // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. — Арк. 1–2.*

⁶⁷ *Там само. — Арк. 19.*

можливими «тереновими базами дії» є Велика Британія, США та Канада⁶⁸.

Віддаючи належне практичній діяльності ОУН(р) у справі підготовки до можливих військових визвольних акцій, Вишкільна група визнала над собою політичне зверхництво ЗЧ ОУН та, щоб запобігти можливим суперечностям, рекомендувала ввести до її складу спеціального представника проводу ЗЧ ОУН⁶⁹. Найвні протоколи Вишкільної групи не вказують, хто ним став. Однак з уваги на те, що питання військової політики входили до компетенції члена Проводу ЗЧ ОУН С. Ленкавського, а вказані протоколи ми виявили у його архіві, можна припустити: саме він був ініціатором створення групи та представником від проводу ЗЧ ОУН у її складі.

На декількох подальших засіданнях члени ініціативної групи розробили «Правильник» сформованої структури та уточнили її кінцеву назву — Оперативно-вишкільна група (ОВГ). Протоколи ОВГ дають змогу проаналізувати процес його обговорення, скласти уявлення про зміст і структуру цього документа. До 13 січня 1952 р. «Правильник» із 6 розділів, у яких було з'ясовано мету і завдання ОВГ, її керівні органи і внутрішню структуру та матеріальні основи діяльності, було розроблено та подано на затвердження Проводу ЗЧ ОУН⁷⁰.

Прив'язуючи свою діяльність до процесів світової політики, члени ОВГ піддавали аналізу й можливі варіанти її розвитку. В результаті дискусій вони прийшли до висновку, що принципово виступаючи проти комунізму, західні країни у випадку війни з СРСР можуть зробити політичну ставку або на «єдину-неділимую [Росію]», або ж на поневолені більшовицьким режимом народи. Якщо ситуація розвиватиметься згідно з першим варіантом, то в умовах реальної загрози СРСР, теоретично, може висунути концепцію цілковитої незалежності поневолених народів. У такому разі перед ОВГ постане проблема — маючи перед собою остаточну мету здобуття незалежної Української держави і беззастережно орієнтуючись на власні сили, вони можуть опинитись «у ворожому відношенні до Заходу і стануть мимоволі союзниками ССРСР». Не вважаючи себе

⁶⁸ *Протоколи засідання Оперативної Вишкільної Групи... — Арк. 3.*

⁶⁹ *Там само. — Арк. 1.*

⁷⁰ *Там само. — Арк. 5–6, 9–13, 20–23.*

компетентною вирішувати такі політичні питання, ОВГ спрямувала на розгляд Проводу ЗЧ ОУН також листа «Відносно розроблення можливого розвою політичних подій на випадок, коли США випо-відає війну СРСР»⁷¹.

Ще до формального затвердження статуту («Правильника») ОВГ намагалася робити конкретні дії для реалізації поставлених перед собою завдань. Уже 24 грудня 1952 р. її оперативний відділ підготував для Проводу ЗЧ ОУН проект інструкції під грифом «строого таємно» у справі створення ОВГ та проведення найоперативніших заходів. Найперший із них — реєстрація всіх придатних до військової служби кадрів ЗЧ ОУН за кордоном: молодь 1931—1935 рр. н., що не була в жодній армії; річники 1926—1930 рр. н., що мають досвід військової служби; річники 1921—1926 рр. н. у відповідності до попереднього категорювання і окремо — підстаршини за родами зброї; всі інші придатні до військової служби та за окремим списком підстаршини 1901—1921 рр. н. і старшини всіх армій та всякого віку. Окремі пункти інструкції зобов'язували теренові проводи ЗЧ ОУН з'ясувати можливість організувати в країнах перебування приватних клубів чи гуртків з навчання безмоторного літання, мисливських клубів для вправлення у бойовій стрільбі, шкіл з водіння автомобілів різних типів (а зокрема гусеничних тягачів), клубів водного спорту і керування моторними човнами, провести реєстрацію всіх спеціалістів радіозв'язку. Особлива примітка наголошувала: «Бажані відомості, а також реєстрація мусять бути обов'язково реальні і абсолютно відповідати правді. За всяку ціну уникати переборщень»⁷².

Керівник ОВГ полк. 'Старий' на нарадах («сесіях») регулярно наголошував, що кожен відділ повинен концентрувати свої зусилля на детальному плануванні та на здійсненні реальної праці. Окремі відділи отримали від нього оперативні завдання розробити проект впорядку, курс лекцій для старшин, готувати вишколи розвідки та окремо — вишколи одинокого бійця, рою, чоти і т. д.⁷³. На середину січня 1952 р. керівник вишкільного відділу полк. 'Підпригора' вже представляв «Програму для вишколу молодого вояка», котра, зре-

⁷¹ *Протоколи засідання Оперативної Вишкільної Групи... — Арк. 17.*

⁷² *Там само. — Арк. 7–8.*

⁷³ *Там само. — Арк. 15.*

штою, була піддана критиці як така, що вимагає нереального в наявних еміграційних умовах повноцінного вишколу за стандартами регулярного війська⁷⁴.

У ході декількох місяців практичної діяльності персональний склад ОВГ значно поповнився. Аналіз протоколів вказує, що в січні—лютому 1952 р. на її нарадах окрім учасників початкової ініціативної групи були присутні нові члени — 'Мстивий', 'Берест', полк. 'Підпригора', 'Сивий'⁷⁵. Застосовувані формулювання вказують і на те, що ОВГ на цей час уже усвідомлює себе військовим штабом для мобілізації та вишколу революційних сил на еміграції. Вносяться зміни і до попередньо виробленого проекту структури ОВГ. До вже згаданих відділів долучено також актуальний для новітніх технологій ведення війни відділ психологічної зброї⁷⁶. Окрім того, реагуючи на подані йому проекти документів, Провід ЗЧ ОУН у лютому 1952 р. критично вказує на факт відсутності в пропонованій структурі ОВГ санітарного відділу, відділу постачання зброї і харчів та відділу транспорту і пропонує звузити компетенцію відділу контррозвідки через недоцільність дублювати функції Служби безпеки ОУН⁷⁷. Керівництво ОВГ оперативно реагує на зауваження, вносячи відповідні зміни до проекту «Правильника». Критиці піддає Провід ЗЧ ОУН і політичну аналітику ОВГ. Відповідаючи на її лист про передбачувані варіанти розвитку політичних подій, він жорстко виступає проти можливості «мимовільного союзнництва воюючої України з СРСР»⁷⁸.

Поданий проект «Правильника» та лист ОВГ були остаточно розглянуті на засіданні Проводу ЗЧ ОУН, що відбувалося в Лондоні 2—8 березня 1952 р. «Справа активізації людей при нашій організації при журналі Перемога не вдалася і тому сьогодні створено новий осередок з військовиків для опрацювання плянів організації нашої армії, плянів воєнної стратегії на наших землях, для рефератів, вишколу і т. д. Цей осередок зветься Оперативно-Вишкільна Група (ОВГ) і він виготовив свій статут», — доповідав на засіданні про ініціативу ОВГ і про сам статут («Правильник») член Проводу

⁷⁴ *Протоколи засідання Оперативної Вишкільної Групи... — Арк. 24–26.*

⁷⁵ *Там само. — Арк. 19–39.*

⁷⁶ *Там само. — Арк. 17, 30.*

⁷⁷ *Там само. — Арк. 28.*

⁷⁸ *Там само. — Арк. 31.*

‘Оксен’. Як стає зрозуміло з перебігу обговорення, члени Проводу вважали, що ініціативна група ОВГ нереально широко спроектувала обсяг своїх завдань («має такі широкі плани своєї діяльності, що вони вистарчають цілковито для організації диктатури в державі»), тож запропонували їх суттєво звузити і на завершення розгляду затвердили статут («Правильник»)⁷⁹.

У той же день, 6 березня, для ОВГ було підготовлено повідомлення про затвердження статуту («Правильника») за умови врахування низки зауважень. Зокрема, вказувалося, що в разі активізації національно-визвольних процесів основою їх розвитку будуть українські військові сили на рідних землях, відповідно — військово-революційний штаб творитиметься в Україні на базі Головного командування УПА, а отже ОВГ повинна усвідомити себе і свою роль на еміграції як допоміжної сили⁸⁰.

Документи, які ми виявили, не дають змоги прослідкувати розвиток ОВГ після березня 1952 р. Однак підсумкові документи про діяльність ЗЧ ОУН у 1951—1953 рр. вказують на те, що «спроби створення на ширшу скалю Військово-Оперативної Керівної Групи не мали успіху з причини браку фінансів і передусім будови її не наших духом людей»⁸¹. Про те, що фінансів бракувало навіть для елементарного забезпечення діяльності ОВГ, вказує аналіз протоколів її засідань. Належність до ОВГ військових кадрів з-поза рядів ОУН та їхнє мислення категоріями, що виходили за світоглядні рамки ОУН, як вказує випадок із тезою «мимовільного союзництва воюючої України з СРСР», також могли дати авторові цитованого документа підстави кваліфікувати її склад як «не наших духом людей». Однак наведені причини є тільки вершиною айсберга, який утворився тоді і не давав змоги розвинути ОВГ до рівня діяльного Військового центру / штабу ЗЧ ОУН. Головною з причин був тогочасний конфлікт Проводу ЗЧ ОУН та опозиції, що невдовзі трансформувалася в нову організацію — ОУНз. Він забирав багато

⁷⁹ *Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН 02-08.03.1952 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1509. — Арк. 18–19.*

⁸⁰ *Оперативно-Вишкільній Групі — [Лист Проводу ЗЧ ОУН] 6 березня 1952 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2047. — 1 арк.*

⁸¹ *Звідомлення Проводу ЗЧ ОУН від III Конференції ЗЧ ОУН до V Конференції ЗЧ ОУН. — Квітень 1951 — травень 1953 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 21. — Арк. 32.*

часу та різного роду ресурсів, які могли бути спрямовані й на розвиток ОВГ.

Однак, на думку автора, не менш вагомою причиною було те, що складний період переживав і сам Провід ЗЧ ОУН. Як подала до відома Четвертій конференції ЗЧ ОУН Головна рада, «внаслідок постійних змін у Проводі ЗЧ і невідповідного підбору людей до Проводу та нестачі зорганізованої і плянної праці в самому Проводі чисто організаційна і політична праця по теренах не була належно розвинена». Вину за такий стан Головна рада поклала перш за все на чинного голову Проводу, вимагала його відставки і повернення на цю посаду С. Бандери. Не погоджуючись зі стилем керування голови Проводу, на початку 1952 р. з його складу вийшов С. Ленкавський, котрий, імовірно, був ініціатором створення ОВГ⁸².

Військова політика ЗЧ ОУН в середині 1950-х рр.

Однак на важливості Військового сектору праці знову наголошує Четверта конференція ЗЧ ОУН, що відбувалася 1953 р. «Здобуття УССД вимагає збройної боротьби цілого українського народу, тому військова підготовка займає важливе місце в плані діяльності ОУН», — вказують її резолюції та деталізують найбільшчі завдання військової референтури: 1. опрацювати різні варіанти мобілізаційного плану; 2. в деталях розробити стратегію і тактику всіх видів партизанських і повстанських дій; 3. досконало вивчити стратегію, тактику та озброєння радянської та інших армій; 4. системно проводити військову підготовку кадрів ЗЧ ОУН; 5. підготувати військові підручники та інші матеріали; 6. для посилення військової підготовки координувати дії різних українських ветеранських організацій; 7. розробити плани залучення до української визвольної боротьби бійців радянської армії та українських військовополонених⁸³.

⁸² *Становище заокеанської частини Головної Ради до стану і діяльності ЗЧ ОУН, прийняте на засіданні в днях 9–10 травня 1953 р. до пропозиції на IV Конференцію ЗЧ ОУН, скликану на 23 травня 1953 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1099. — 3 арк.; Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН 02-08.03.1952 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1509. — 27 арк.*

⁸³ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955... — С. 301–302.*

Окрім того, пункт про системний військовий вишкіл включав: а) військовий вишкіл у теренових умовах, у парамілітарних організаціях країн перебування, на військових курсах тощо; б) навчання у вищих військових школах; в) організацію внутрішніх курсів для підготовки штабних старшин та командирів повстанської армії; г) особливий наголос під час вишколів на здобутому найновішому досвіді повстанської і партизанської боротьби в Україні⁸⁴.

Зважаючи на те, що одним із пріоритетних теренів дії ЗЧ ОУН на випадок війни могла стати Велика Британія, тереновий провід ЗЧ ОУН у цій країні видав у жовтні 1953 р. спеціальні «Інструктивні напрямні для ведення зовнішньо-політичної роботи», в яких наголосив на потребі розвивати і зміцнювати контакти з британцями та налагодити серед них системну інформаційно-пропагандистську діяльність. Документ особливу увагу звертає на те, щоби до сфери контактів членів ЗЧ ОУН входили «ті окремі британці, які мають бодай деякий вплив на їхнє оточення» і поряд з урядовцями, священиками, професорами університетів, учителями вказує і на «військових старшин»⁸⁵. На прикладі цієї країни можна проілюструвати також реалізацію тереновим проводом ЗЧ ОУН мобілізаційних та вишкільних завдань. Отож, відповідно до звітів, станом на листопад 1954 р. військова референтура теренового проводу охопила 1374 особи, з них 984 члени ЗЧ ОУН і 390 симпатиків, зокрема: старшин — 5; підстаршин — 135, рядових — 879, невійськових — 336⁸⁶. Орієнтовно таким же чисельний склад охоплених працею військової референтури залишається і в 1955—1956 рр.⁸⁷. Це означало не тільки реєстрацію осіб, готових до оперативної мобілізації на випадок Третьої світової війни і для виконання бойових завдань, але й їхній вишкіл. Про системність вишколу свідчить план видати військовою референтурою теренового проводу

⁸⁴ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955... — С. 302.

⁸⁵ Зовнішньо-політична референтура ТП ОУН [у Великобританії]. Інструктивні напрямні для ведення зовнішньо-політичної роботи від 9 жовтня 1953 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 21. — Арк. 2.

⁸⁶ Звіт [теренового проводу Великої Британії] за місяць листопад 1954 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1521. — Арк. 1.

⁸⁷ Звіт [теренового проводу Великої Британії] за місяць грудень 1955 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1521. — Арк. 1; Звіт [теренового проводу Великої Британії] за час: січень-лютий 1955 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1521. — Арк. 1.

на 1956 р. такі підручники: «Командир», «Партизанка», «Стрілець в бою», «Бойова тактика чоти», «Сотня в бою — тактика», «Курінь та його тактика», «Теренознавство», «Інструктор»⁸⁸.

На виконання резолюцій Четвертої конференції Провід ЗЧ ОУН при організації військового вишколу намагався використовувати також можливість країн побуту членів ОУН. При цьому особливу увагу надавалося Іспанії, з урядом якої Провід досягнув домовленостей про навчання членів ОУН у її військовій академії. До того ж, як вказують документи, ці домовленості давалися непросто. На засіданні Проводу ЗЧ ОУН у березні 1952 р. констатувалося, що «із Іспанії прийшла відмова відносно прийняття наших людей на військову академію»⁸⁹. Але вже у звіті за 1958 р. тереновий провід в Іспанії вказує: «У 1959 р. наші студенти мають дозвіл відбувати військову службу, вступати до військової Академії та переходити вишкіл “Ведення Партизанської Війни”. Про це заявив Голова Держави президентові Обра Католика п. Стеро Наваскуез під час відбутої кілька тижнів розмови на тему східноєвропейських студентів в Іспанії». Автор звіту ‘Чорний’ подає, що на 1959 р. тереновим проводом ЗЧ ОУН в Іспанії вже визначено двох кандидатів та звертає увагу Військової референтури Проводу ЗЧ ОУН, що підбір кандидатів до військової академії Іспанії можна здійснювати і поза її межами⁹⁰.

З уваги на загострення міжнародних відносин та реальну можливість початку війни між СРСР та західними державами в середині 1950-х рр., Голова проводу ЗЧ ОУН С. Бандера дав доручення т. зв. «закритому секторові» розробити план дій на випадок війни⁹¹.

У контексті підготовки до неї свого піку в середині 1950-х рр. сягає діяльність Референтури підсоветських справ (РПС) — аналітична інституція Проводу ЗЧ ОУН. Вона мала «особливий характер», а тому її міг очолювати тільки член Проводу. Керівником РПС був С. Лен-

⁸⁸ Завдання і напрямні [військової] Р[еферентури] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Б. ф. — Арк. 3.

⁸⁹ Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН 02-08.03.1952 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 1509. — Арк. 19.

⁹⁰ Звіт з діяльності [Теренового] П[роводу] в Іспанії за 1958 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2020. — Арк. 2.

⁹¹ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... — С. 61; Галамай С. Боротьба за визволення України...

кавський⁹². РПС поряд із такими об'єктами, як державний, партійний, та господарський апарати в СРСР, «підсоветській» Україні та інших соціалістичних державах розглядала також військово-поліцейські та розвідувальні апарати⁹³. Характерно, що до роботи в РПС були залучені, фактично, лише вихідці зі східноукраїнських земель, а військову ділянку праці в ній очолював колишній майор радянської армії, уродженець Черкащини А. Микулин. Листування між ним і С. Ленкавським вказує, що серед інших джерел для аналізу військової політики СРСР він використовував тодішні радянські військові видання «Военный вестник» і «Коммунист вооруженных сил»⁹⁴.

Орієнтовно на цей час — середину 1950-х рр. — припадає поява виявленого нами в архівах ЗЧ ОУН, але не датованого проекту воєнної концепції ЗЧ ОУН. Він передбачає, що у війні проти СРСР його західні противники будуть вважати українську національно-визвольну революцію допоміжним чинником у війні. Однак, намагаючись скористатися з атмосфери воєнного протистояння, ЗЧ ОУН, як і раніше, принципово робили ставку на власні сили. «Наша воєнна концепція — це ставка на революційні протибольшевицькі процеси, які мають ділати в Краю, в підпіллі і в советській армії на фронті, ставка на нищення большевицького панування й визволення України в революційній боротьбі повстанням, а не на випертя большевиків з України чужими військами», — стверджується у документі⁹⁵.

Усвідомлюючи власну допоміжну роль щодо революційних процесів в Україні, ЗЧ ОУН у своїй воєнній концепції чітко визначають ті основні акції, які з початком війни вони здійснюватимуть за кордоном: 1. створити повстансько-революційні відділи та спрямувати їх для партизанської боротьби в тилу більшовицьких військ в Україні; 2. зайнятися формуванням української армії; 3. організувати політично-пропагандистську акцію, спрямовану на населення України та на радянську армію⁹⁶.

⁹² Сич О. Референтура Підсоветських Справ — аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН // *Визвольний шлях*. — 2005. — Кн. 5. — С. 66–83.

⁹³ Четверта Конференція ЗЧ ОУН. — Б. м., 1953. — С. 26–29.

⁹⁴ Сич О. Референтура Підсоветських Справ — аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН // *Визвольний шлях*. — 2005. — Кн. 5. — С. 66–83; А. Микулин до С. Ленкавського (без дати) // *Архів С. Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені (Німеччина)*. — Арк. 1.

⁹⁵ *Наша воєнна концепція* // *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку*. — Б. ф. — Арк. 4.

⁹⁶ *Там само*. — Арк. 2.

Для реалізації цих завдань концепція передбачала формування з кадрів ЗЧ ОУН двох «дієвих ліній». Перша з них — це повстансько-революційні відділи, які, пробившись на Україну, повинні посилити місцеві відділи ОУН-УПА, розгорнути революційно-агітаційну акцію в радянській армії та нав'язати союзницькі відносини з антирадянським підпіллям інших народів. Документ також невизначено стверджує: «Поодинокі відділи дістають відповідні головні завдання». Можна припустити, що, аналогічно до практики похідних груп ОУН 1941 р., до таких «головних завдань» могла належати організація актів відновлення Української державності. Для планування і керування діями «першої лінії» концепцією передбачалося створити відповідний «Провід-штаб». Натомість «друга лінія» кадрів мала залишатися за кордоном і під керівництвом Проводу ЗЧ ОУН здійснювати такі завдання: 1. вести з-за кордону (в радіоефірі, розкидаючи листівки з літаків тощо) пропагандистську кампанію, спрямовану на українське суспільство і на радянську армію; 2. формувати за кордоном українську армію для фронтової або партизанської боротьби; 3. паралельно готувати і висилати до України повстансько-революційні відділи; 4. здійснювати зовнішньо-політичну акцію задля залучення союзників української національно-визвольної боротьби; 5. готувати кадри для поповнення воюючих підрозділів та майбутнього державного будівництва; 6. мобілізувати українську еміграцію на допомогу воюючій Україні⁹⁷.

Угорська революція 1956 р. та заходи на посилення воєнної готовності ЗЧ ОУН

23 жовтня 1956 р. в Будапешті під гаслами національної незалежності й демократизації відбулася багатотисячна демонстрація. В ніч на 24 жовтня демонстранти захопили редакцію газети «Сабан неп», вокзали, кілька мостів через Дунай, склади та військові казарми зі зброєю, телефонну станцію. Між повстанцями та силами держбезпеки відбулися перші збройні сутички⁹⁸. Цілковитою мірою, що ці революційні події знову загострили питання постійної бойової готовності структури ЗЧ ОУН до будь-якого варіанту

⁹⁷ *Наша воєнна концепція* // *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку*. — Б. ф. — Арк. 4–5.

⁹⁸ Іваницька О. П. *Новітня історія країн Європи та Америки...* — С. 393.

розвитку міжнародних подій та дали змогу реально апробувати концептуальні засади воєнної політики ЗЧ ОУН. Адже угорська революція вибухнула невдовзі після познанського повстання робітників у Польщі і вказала на накопичення кризових явищ у світовій системі соціалізму.

Газета «Шлях перемоги», друкований орган Проводу ЗЧ ОУН, подала яскраву картину перебігу Угорської революції, та виклала позицію Проводу щодо неї. Вже з 4 листопада з числа в число газета друкувала аналітичні та програмові статті провідних діячів ЗЧ ОУН: С. Ленкавського — «Різня мадярського народу», «Мадярська визвольна революція», «Страх перед визволенням народів», «Кінцеві акорди 1956 р.», «Соціалістичний табір тріщить», «Оборонці советських погромників»; С. Бандери — «Незмінна стратегія Москви», «Перші висновки». На її сторінках своє ставлення до угорських подій висловив і формально непричетний до ЗЧ ОУН Д. Донцов — «Революція в Угорщині і ми», «Політика Понтія Пилата». Регулярні репортажі з місця подій подавав спеціально відряджений в якості журналіста член ЗЧ ОУН В. Леник⁹⁹.

Відразу ж після початку національно-визвольного повстання в Угорщині Провід ЗЧ ОУН видав заяву на його підтримку, в якій оголосив про свою солідарність із ним, закликав бійців радянської армії «не виконувати ганебних большевицьких наказів», спрямованих на придушення угорського повстання, підтримав «усі почини і акції, які мають на меті моральну, політичну, мілітарну і всяку іншу допомогу визвольній революції в Мадярщині» і натякнув на можливість участі в творенні військових підрозділів на допомогу повстанню¹⁰⁰.

Разом з цією заявою, що призначалася для публічного поширення, тереновим проводам ЗЧ ОУН у всіх країнах світу було розіслано спеціальну внутрішню інструкцію, аналіз якої дає повнішу картину участі ЗЧ ОУН у революційних подіях 1956 р. в Угорщині. Перш за все, Провід ЗЧ ОУН, дотримуючись засади якнайширшого залучення до антибільшовицької боротьби

⁹⁹ Див.: Шлях перемоги. — 4 жовтня — 2 грудня 1956 р.

¹⁰⁰ Заява Проводу Закордонних Частин ОУН з приводу національно-визвольної революції в Мадярщині від 7 жовтня 1956 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2048. — 2 арк.; Шлях перемоги. — 4 жовтня 1956 р.

поневолених Радянським Союзом народів, намагався впливати на події через представників угорської еміграції в Антибольшевицькому блоці народів (АБН). Однак у скорому часі стало зрозумілим, що вони надзвичайно відірвані від реальних подій на батьківщині, і це стало тривожним сигналом для Проводу ЗЧ ОУН. Тоді він на власну руку вирішив розвивати свою присутність в угорських подіях: активізував організаційні зв'язки у Відні та на території, що межувала з Угорщиною, встановив контакти з тими, хто приходив за кордон із «мадярського краю», та провідниками повстання, поширював листівки на його підтримку і відповідні заклики до українців та військовослужбовців інших неросійських національностей у радянських військових частинах, що прибули для придушення повстання, організував у західних країнах спільні з угорцями та місцевими мешканцями маніфестації на підтримку угорського повстання. Прикметно, що Провід застеріг низові клітини Організації примітивно використовувати угорські події для актуалізації українського питання — «не пекти колачі на мадярському вогні», висуваючи заклики на зразок «вимагаємо звільнення України»¹⁰¹.

Однак, попри застосування різних засобів у відповідь на угорські події 1956 р., з документа стає зрозумілим, що насправді можливості ЗЧ ОУН були достатньо обмеженими. Так, у цій інструкції деталізується, що «згадка в заяві ПЗЧ про підтримку творення військових частин має поки що тільки декларативне значення. Жодної практичної ініціативи в тому напрямі ми не розгортаємо. Ініціатива мала б належати передусім самим мадярам, а будь-які реальні заходи, як напр[иклад] зголошування, вербування, могли б бути актуальними щойно тоді, як би була відповідна прихильна постава відносних держав, що давала б реальні підстави творення й уручлення таких частин»¹⁰².

Жорсткий і критичний аналіз уроків з угорського повстання 1956 р. та стану готовності ЗЧ ОУН до практичної революційної дії було здійснено на Ширшій нараді Проводу, що відбулася в лютому 1957 р. На ній було зачитано доповідь «Висновки з новіших

¹⁰¹ [До подій в Мадярщині. Інструкція] Проводу ЗЧ ОУН від 30 жовтня 1956 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2048. — 3 арк.

¹⁰² Там само. — Арк. 3.

подій і процесів...» та прийнято «Постанови в справі скріплення революційної готовності». У їхній першій частині дано оцінку угорським еміграційним організаціям, у т. ч. й тим, що входили до складу АБН. Загалом, «Постанови» констатують, що вони «не здали іспиту, перед який їх поставив несподіваний розвиток революційних подій». Їхньою помилкою було переконання, що «мадярська революція потребує від еміграції тільки виведення допомоги західних держав, головно технічно-мілітарної», але не безпосередньої участі еміграційних кадрів у подіях на батьківщині. Натомість у самій Угорщині бракувало чіткої концепції нового ладу, стратегії розвитку національної революції та провідної й організуючої сили в ній¹⁰³.

Оцінюючи перебіг угорської революції та дії угорської еміграції, Провід ЗЧ ОУН у той же час зазначав, що така оцінка повинна бути серйозною засторогою для нього самого: «Закордонні Частини ОУН не можуть заспокоювати себе тезою, що їх головним завданням є зовнішньо-політична робота та праця серед еміграції, а відповідальність за революційну боротьбу лежить на краєвій частині Організації. Ця відповідальність тяжить так само на Закордонних Частинах в значно більшій мірі, ніж давніше, коли ОУН і її діяльність на УЗ (Українських землях. — О. С.) була значно сильніша»¹⁰⁴.

Однак значно гострішою і самокритичною є друга частина «Постанов», присвячена оцінці дій ЗЧ ОУН в умовах розгортання угорської революції. Адже вона представила модель подій в Україні. Нарада відзначила, що Провід ЗЧ ОУН не був належно підготовлений до ширшої революційної акції, оскільки не мав у своєму розпорядженні кадрів, які б надавалися до оперативної мобілізації та створення бойових груп, а в його касі не було зарезервовано спеціально на такий випадок коштів. Недопрацювання виявилися також у ділянках програми, стратегії і тактики дій¹⁰⁵.

Відповідно, Ширші наради Проводу прийшли до висновку, що «Організація мусить тепер зосередити свою головну увагу, сили і

¹⁰³ 3 постанов Ширшої наради ЗЧ ОУН. в справі скріплення революційної готовності // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2049. — Арк. 1.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 2.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 2–3.

засоби на піднесення своєї готовності до безпосередньої боротьби в напрямі Українських Земель»¹⁰⁶. Для реалізації такого завдання було розроблено цілий комплекс заходів, частина з яких безпосередньо стосувалися військової ділянки: посилити діяльність Військового сектору; провести в усіх теренових організаціях ЗЧ ОУН інвентаризацію кадрів, що надаються до оперативної мобілізації та залучення в «першу лінію революційного поготівля»; віднайти можливість розташувати в одній із прихильних до української національно-визвольної боротьби країн нечисленний відділ у якості вишкільного осередку, зародка військової одиниці чи «групи організаторів і пробоевиків революційної боротьби в сталому поготівлі»; розробити систему матеріального забезпечення та утримання родин, чиї члени будуть мобілізовані до революційних дій; створити спеціальний резервний фонд для надзвичайних революційних потреб; посилити працю над поповненням організаційних рядів молодими кадрами; підготувати план вишколу «організаторів революційної боротьби» та розпочати підготовку відповідних інструкторів; залучити до військової співпраці фахівців з-поза меж Організації; в ділянці зовнішньо-політичної праці «нав'язувати і підтримувати контакти оперативного значення, щоб відкрити собі можливість технічної допомоги в революційній, протибольшевицькій боротьбі»; посилено розвивати систему зв'язку з Україною-«Краєм» по лінії Референтури крайових зв'язків (Референтура К-3), посилити діяльність Референтури підсоветських справ тощо¹⁰⁷.

Загострення міжнародних відносин, а пізніше й уроки Угорської революції, активізували вишкільну працю з кадрами ЗЧ ОУН у середині 1950-х рр. П'ята конференція ЗЧ ОУН, що відбувалась у квітні—травні 1955 р., поставила чіткий наголос на якісній підготовці керівних кадрів для національно-визвольної революції в Україні, поєднавши їхню практичну працю з вишколом¹⁰⁸. У 1957 р. С. Бандера дав доручення вишкільному референтові проводу ЗЧ ОУН підготувати вишкіл «вищого щабля для

¹⁰⁶ 3 постанов Ширшої наради ЗЧ ОУН. в справі скріплення революційної готовності... — Ф. 2049. — Арк. 3.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 3–6.

¹⁰⁸ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955... — С. 360.

провідних членів ОУН в Європі». Такий вишкіл проведено в Німеччині, а його учасниками стали також представники теренових організацій ЗЧ ОУН із Англії, Франції та Бельгії. Метою заходу було «дати новий поштовх і напрямні для підготовчої праці серед кадрів ЗЧ ОУН, себто заактивізувати наші провідні та рядові кадри на відтинку готування Закордонних Частин ОУН до безпосередньої участі в організуванні та веденні національно-визвольної революції на Рідних Землях»¹⁰⁹.

Показовою є тематика вишколу, яка чітко вказує на входження у передвоєнний стан готовності ЗЧ ОУН: 1. ідеологічно-програмові основи національної революції; 2. перспективи національно-визвольної революції й участь закордонних кадрів; 3. ситуація під софетами і перспективи дальшого розвитку; 4. зовнішні сили і союзники України; 5. військова проблематика; 6. відтинок безпеки; 7. роль інших українських сил на еміграції. Архівні матеріали вказують: «Підбір тематики курсу [здійснювався] спеціально під одним кутом — підготовки організаторів визвольної революції»¹¹⁰.

Лекції з військової проблематики на цьому вишколі читали полковник Є. Побігущий — ‘Рен’ та Д. Миськів — ‘Вирський’¹¹¹. Уявлення про їхній зміст може дати такий витяг із лекції ‘Вирського’: «Вся увага Організації мусить зараз бути розрахована на організування і вишколення боєвих груп, чи назвемо їх вже засвоєною назвою т. зв. похідних груп, які будуть готовими до дії на час вибуху війни, чи революції в Радянському Союзі». В контексті їх підготовки лектор розвиває тему в аспектах: 1. забезпечення груп повним бойовим виврядом; 2. забезпечення їх усіма необхідними документами; 3. вироблення маршрутів і методів просування до України; 4. матеріальне забезпечення родин членів груп на час їхньої участі в бойових діях

¹⁰⁹ Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів...* — С. 59, 357; *Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН. 20.III.1957 р.* // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Ф. 2051 — Арк. 3; *Вишкільні матеріали з курсу, влаштованого Проводом ЗЧ ОУН.* — Б. м., 1958. — Кн. 1. — 165 с., Кн. 2. — С. 3; *Вишкільний курс Проводу Закордонних Частин ОУН [1958 р.]*. [Загальна частина] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Б. ф. — Арк. 4.

¹¹⁰ *Вишкільний курс Проводу Закордонних Частин ОУН [1958 р.]...* — Арк. 1–2, 5, 13.

¹¹¹ [Лекції ‘Рена’ на вишколі 1957 р. (рукопис)] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Б. ф. — 55 арк.; [Лекція ‘Вирського’ на вишколі 1957 р. (машинопис)] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. — Б. ф. — 10 арк.

в Україні; 6. створення окремої фінансової бази для забезпечення діяльності груп¹¹².

У цей же час окремо проводяться вишколи для Служби безпеки та розвідки ЗЧ ОУН¹¹³.

В інтерв’ю учасники тих подій твердять, що до середини 1950-х рр. відбулося налагодження контактів між Проводом ЗЧ ОУН та генералітетом військово-політичного блоку НАТО, а зокрема пройшли зустрічі С. Бандери з представництвом блоку. Такі свідчення виглядають цілком реалістичними, однак їх ще мають підтвердити документи з архівів ЗЧ ОУН. За даними ж радянських спецслужб, зв’язок між ЗЧ ОУН та НАТО було встановлено 1955 р.¹¹⁴ Про конкретний факт співпраці з військовими колами цього блоку свідчить спогад чільного діяча ЗЧ ОУН О. Кушпети: «Я працював з Ленкавським у секторі зв’язків з Краєм. Через виходи, які я мав на зовнішню голландську розвідку, домовився про закупівлю в Голландії радієвих апаратів та ведення при їх допомозі радіозв’язку з Краєм. Домовлятися приїжджали С. Бандера і С. Ленкавський»¹¹⁵.

У час найвищої готовності ЗЧ ОУН до можливого початку Третьої світової війни, а відповідно і до активізації революційного процесу в Україні, радянські спецслужби організували ліквідацію голови Проводу ЗЧ ОУН С. Бандери. 15 жовтня 1959 р. зі спеціально для цієї цілі сконструйованого пістолета, зарядженого ампулами з ціаністим калієм, його вбив агент КГБ Б. Сташинський.

Висновки

Отож, можна стверджувати, що військова політика ЗЧ ОУН у 1940-х—1950-х рр. реалізовувалася в контексті Холодної війни і з розрахунку на військове зіткнення між СРСР та країнами Заходу, а відповідно — і на активізацію національно-визвольної боротьби в Україні. ЗЧ ОУН усвідомлювали себе допоміжною силою в такій боротьбі та вважали своїм першочерговим завданням мобілізувати всі

¹¹² [Лекція ‘Вирського’ на вишколі 1957 р. (машинопис)]...

¹¹³ Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів...* — С. 94–95.

¹¹⁴ Шульженко Б. С., Хамазюк І. В., Данько В. Т. *Украинские буржуазные националисты.* — С. 133

¹¹⁵ *З розмов з проф. О. Кушпетом (Голландія, Тільбург, 17–18.11.1999 р.)* // *Власний архів автора.* — Арк. 2.

людські ресурси мережі ОУН за кордоном та української еміграції для її потреб. На випадок початку війни Військовий сектор Проводу ЗЧ ОУН розробляв плани мобілізації, формування бойових груп та їх проникнення в Україну. У Проводі ЗЧ ОУН існував спеціальний військовий підрозділ (Військовий сектор, або Військова референтура), котрий виконував ці завдання, крім того, на загальноукраїнському рівні займатися справою мав щойно створюваний Військовий центр. У ході підготовки до майбутньої війни та революційних процесів в Україні проходив військовий вишкіл кадрів ЗЧ ОУН, в тому числі з залученням можливостей країн перебування.

Микола Слободянюк

ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Величезна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він першим поглянув на історію українського народу як на цілком незалежну та самодостатню. Автор «Історії України-Руси» сконструював модель, у якій минувшина різних українських теренів збіглася в один історичний потік. Це дало змогу говорити про єдність української нації в просторі та часі¹. Пізніше відродження української державності довело слушність концепції М. Грушевського. Проте сьогодні нам знову доводиться обстоювати ідею окремого історичного розвитку України, досліджуючи її новітню історію.

Проблема сучасної української історіографії полягає в тому, що вона ніяк не може позбутися погляду на історію України часів Другої світової війни як на частину історії СРСР (читай — Росії). Така роздвоєність свідомості українського історика виявляється, наприклад, у назві та в змісті праці Михайла Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах»², хоча сам автор у передмові до цієї книги пише про потребу переосмислити «весь тисячолітній шлях українського народу» та створити повноцінну наукову концепцію на засадах «адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу». Подібне уникання «гострих кутів» спостерігається й у підручнику «Новітня історія України (1900—2000)»³.

Отже, вже розуміючи необхідність створення нової концепції, ми ще не в силі повністю позбутися радянських стереотипів, щоб, не дай Боже, не образити тих, хто внутрішньо залишається в СРСР. Така «політкоректність», «подвійна лояльність» заважає нам, уже

¹ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* — Київ, 1996. — С. 80.

² Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки: У 15-ти т. — Т. 12.* — Київ, 1999. — 335 с.

³ *Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Литвин.* — Київ, 2002. — С. 343–355, 366–377.

відірваним від радянської історичної спадщини, створювати нову національну історію.

Це видно з викладу подій, з оцінок, з вибору тем монографій та підручників, а також напрямів вивчення проблеми. При розмаїтті конкретно-історичних досліджень з історії руху Опору в Україні ми не маємо системності ані в самих цих пошуках, ані в теоретичному осмисленні вже дослідженого. Тож у край потрібною є державницька концепція новітньої історії України, яка б відмовилася від тієї радянської спадщини, котра негативно позначається на наукових дослідженнях, і розробила би власні підходи, термінологію, сформулювали би свої оцінки подій. Кожен історик має право на особисту думку, але разом з тим, безперечно, має існувати узгоджене загальноприйняте бачення минулого.

Вивчаючи історію України, ми не можемо не зауважити, що червоними лініями через усі епохи проходять:

1) віковичне прагнення українського народу до створення власної держави і боротьба за неї при кожній нагоді (*козацька держава Б. Хмельницького, повстання І. Мазепи та запорожців проти Москви 1708 р., місія В. Капніста до Берліна, творчість Т. Шевченка, Українська національна революція 1917—1921 рр., Акт 30 червня 1941 р., боротьба ОУН-УПА, дисидентський рух, проголошення державної незалежності України 1991 р. тощо*);

2) прагнення українського народу до соборності, тобто об'єднання всіх його етнічних земель в одній державі, відчуття національної єдності українців, хай би в якій частині України вони жили (*намагання Б. Хмельницького створити Руське князівство «від Дону до Вісли», бажання І. Мазепи стати гетьманом обох берегів Дніпра, ідеї народовського та громадівського рухів, Злука 1919 р., ідея Української Соборної Самостійної Держави (УССД), похідні групи ОУН, УГВР, ідеї дисидентів, гасло Майдану 2004 р. «Схід і Захід разом» тощо*);

3) волелюбність і демократизм українського народу (*інститут «віча» у Київській Русі, феномени козацтва та гайдамаччини, положення Конституції П. Орлика, селянські повстанські рухи часів Української національної революції 1917—1921 рр., боротьба ОУН-УПА, антифашистський рух Опору, дисидентський рух, Помаранчева революція, впливова парламентська опозиція до всіх трьох президентів незалежної України тощо*).

Державницька концепція історії України періоду Другої світової війни — це не замовчування незручних фактів чи придушення інших теорій, а погляд на події, передовсім, як на процес боротьби українців за самозбереження та власну державу. І вже на цей головний стрижень слід нанизувати конкретні факти.

Важливу роль у створенні такої концепції мала б відіграти узагальнююча наукова праця з історії руху Опору в Україні. Опір потрібно розглядати не крізь його вияви, тобто форми і методи боротьби (як це було прийнято в радянській історіографії), а власне як явище, з усіма його складниками, особливостями та розвитком у просторі й часі. Першочергове завдання істориків — не описати минулі події (значною мірою це вже зроблено), а осмислити їх, простежити закономірності генези руху Опору в Україні, порівняти його розвиток із розвитком антифашистського Опору в окремих європейських країнах та загалом у Європі, зробити певні теоретичні узагальнення.

Однак на цьому шляху перед дослідниками постає кілька проблем, серед яких першою є термінологічна проблема, а саме: застарілість радянської термінології та неузгоджене використання термінів сьогодні. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, ми вважаємо за доцільне запропонувати свій погляд на понятійний апарат.

Насамперед, слід усвідомити, що кожне поняття може мати кілька трактувань. І це нормально, адже зручна загальноприйнята термінологія народжується лише в ході наукової дискусії. Проблема «різничитань» вирішується тільки шляхом уточнення понять, якими користуються дослідники. При розробці понятійного апарату має значення не лише концептуальна адекватність понять, але й зручність, «милозвучність» та лаконічність термінів. Наприклад, поняття «Київська Русь», «Візантія», «монголо-татари», «декабристи» не були відомі самим учасникам тих історичних подій, а терміни «фашисти», «німецько-фашистські загарбники» не цілком відповідають тим явищам, які ними традиційно позначають. Однак, попри певну штучність і умовність, вважаємо ці терміни вдалими і зручними для використання.

Такі ж критерії слід застосовувати, і розробляючи термінологію для історії антифашистської боротьби в Україні.

Дослідники не дають одностайної відповіді на питання, що таке «антифашистський рух Опору». Згідно з «широким» тлумаченням,

учасниками руху Опору є всі невдоволені фашистським окупаційним ладом, навіть якщо невдоволення не виявлялось у жодних діях. Наприклад, учасником Опору міг бути німецький солдат, що висловлював сумнів у перемозі Німеччини.

«Вузьке» тлумачення було найбільш поширеним у радянській історіографії. За визначенням «Советской Военной Энциклопедии», рух Опору — це національно-визвольний, антифашистський рух під час Другої світової війни проти німецько-фашистських та інших окупантів і їхніх пособників⁴. Під це визначення підпадають не тільки прямі антифашистські акції підпілля або партизанів, але й матеріальна підтримка їх з боку цивільного населення, а також саботаж політичних, економічних, військових заходів окупантів.

«Дуже вузьке» тлумачення обмежує рух Опору підпільними акціями добровольців, спрямованими проти підкорення країни (найчастіше — проти окупації) нацистському або фашистському режиму, його союзників або сателіту⁵. При цьому така форма антифашистської боротьби, як саботаж воєнних, економічних та політичних заходів окупантів до уваги не береться.

На нашу думку, найбільше відповідає внутрішній суті поняття, а отже, є найпридатнішим для загального використання саме «вузьке» тлумачення терміна «рух Опору».

Досі дискусійним залишається також питання про те, кого слід вважати членами руху Опору. Радянські, деякі українські та російські історики відмовляються вважати ОУН і УПА учасниками антифашистської боротьби, звинувачуючи їх у пасивності спротиву фашистським окупантам, певних контактах і домовленостях з ними, в антикомуністичній позиції. Що стосується пасивності порівняно з радянським рухом Опору, то її слід пояснювати відповідною стратегією. Така стратегія була притаманна багатьом некомуністичним учасникам європейського руху Опору і називалася «атантизм», тобто тримання зброї наготові⁶. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активної збройної боротьби (щоб не провоку-

⁴ Советская Военная Энциклопедия / Под ред. Н. В. Огаркова. — Москва, 1977. — Т. 3. — С. 113.

⁵ Козлітін В. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. — Харків, 2001. — С. 170.

⁶ Див.: Деборин Г. А., Тельпуховский Б. С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. — Москва, 1975. — С. 304.

вати окупантів на масові каральні акції проти мирного населення), збереження власних кадрів та вичікування слушного моменту для збройного виступу. Цей аспект позиції ОУН розкривають А. Кентій, Г. Папакін та автор пропонованої статті⁷.

Для ОУН-УПА (суб'єкта не лише антифашистського, а й національно-визвольного руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. На початку окупації українські націоналістичні сили були налаштовані на співпрацю з німцями, проте гітлерівці, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, самі підштовхнули їх до створення антифашистського руху Опору. Відповідно до пріоритетів у боротьбі, визначався її характер: насамперед національно-визвольний, потім — антифашистський. Здійснення масових збройних акцій, економічних диверсій проти німців вважали шкідливим, оскільки це посилювало головного ворога — СРСР.

Отже, на нашу думку, складовими частинами антифашистського руху Опору слід вважати як радянські, так і українські та польські підпільно-партизанські формування, що ставили за мету звільнення своїх країн від німецько-фашистської окупації. Поділ руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою (на радянський, український, польський) органічно співвідноситься з традицією аналогічного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір»⁸ і т. д.

Хоча деякі дослідники дотепер старанно уникають термінів «український» чи «радянський рух Опору», в сучасній історіографії поступово складається традиція поділяти рух Опору в Україні за

⁷ Кентій А., Папакін Г. Стратегія «двофронтвої» боротьби ОУН-УПА у 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнарод. наукової конференції. — Київ, 1995. — С. 163–169; Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 166–167.

⁸ Яблонський Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Материалы научной конференции. В 3-х кн. — Кн. 3. — Москва, 1966. — С. 39; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939–1968 гг. — Казань, 1969. — С. 9, 16; Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. — Москва, 1991. — С. 5–8.

національно-політичним критерієм. Так, дві основні політичні течії в ньому, з яких одна керувалася радянськими гаслами, а інша — орієнтувалася на створення незалежної України, виокремлюють О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький⁹.

Деякі історики доходять висновку, що необхідно розрізнати всередині руху Опору в Україні український і радянський «рухи», хоча утвердитися цьому підході заважає, знову ж таки, невиробленість спільної термінології. Зокрема, В. Косик виділяє «національний» і «радянський» рухи Опору, Т. Гунчак — «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух»; В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко — «український національний рух Опору»; М. Коваль, поряд з іншими, вживає також термін «український рух Опору»¹⁰. В А. Русначенка можна знайти терміни «український рух», «самостійницьке підпілля», «українське підпілля», «українська партизанка», «український визвольний рух», «національно-визвольний рух»¹¹.

З одного боку, загальноприйняті поняття мають бути достатньо місткими, щоб охопити партизанські й підпільні форми боротьби, ідеологічне забарвлення та національно-територіальну приналежність, з другого — відповідні терміни мають бути лаконічними (не такими, як «національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН»¹² або «український самостійницький підпільний і партизанський рух»),

⁹ Субтельний О. *Україна. Історія*. — Київ, 1991. — С. 410–413; Турченко Ф. *Новітня історія України: У 2-х ч.* — Ч. 1. — Київ, 1994. — С. 328–330; Грицак Я. *Нарис історії України*. — С. 241–249; *Історія України: нове бачення: У 2-х т.* — Т. 2. — Київ, 1996. — С. 313; Семененко В. И., Радченко Л. А. *История Украины*. — Харьков, 1999. — С. 400; Кормич Л., Багацький В. *Історія України від найдавніших часів і до 2000 року*. — Харків, 2000. — С. 407.

¹⁰ Гунчак Т. *Україна. Перша половина ХХ століття*. — Київ, 1993. — С. 227; Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. — Львів, 1993. — С. 249; Трофимович В. *Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*. — Львів, 1995. — С. 70; Муковський І., Лисенко О. *Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни*. — Київ, 1996. — С. 19; Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах...* — С. 148; Стецкевич В. *Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945*. — Київ, 2000. — С. 662.

¹¹ Русначенко А. *Народ збурений: (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках)*. — Київ, 2002. — С. 3–5.

¹² Світлична Н. *Історія України: Навч. посібник*. — Київ, 2002. — С. 202.

а з третього — в термінах не повинно бути тавтологій на кшталт «український національний рух Опору». Адже тут слова «український» і «національний» є синонімами: якщо рух український, то, відповідно, і національний. Отже, як синонімічні, в одному контексті ми можемо використати термін «український рух Опору», а в іншому — «національний рух Опору».

Слід додати, що класифікація суспільно-політичних рухів в Україні за національно-політичною ознакою не є чимось новим. Історики традиційно виділяють в українському національно-визвольному русі ХІХ ст. три течії: «Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. характеризувалося складним переплетінням українського, російського і польського визвольних рухів»¹³. Так само розглядають систему політичних партій початку ХХ ст.: одні з них вважають загальноросійськими, інші — українськими, треті — польськими або єврейськими.

Отож, використовуючи термін «рух Опору», потрібно, водночас, чітко розмежовувати тих, хто вів антифашистську боротьбу на українських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань, формувань ОУН-УПА, загонів Т. Боровця — 'Бульби', польських Армії крайової та Батальйонів хлопських. Щодо перших автор пропонує використовувати термін «радянський рух Опору», щодо других — «український рух Опору», щодо третіх — «польський рух Опору».

До польського руху Опору належали угруповання й особи (серед них були українці та євреї), які ставили собі за мету не тільки звільнення території Західної України від німецьких окупантів, але й відновлення на цій території Польської держави в довоєнних кордонах. Причому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загони (в тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН-УПА, що діяли на території Польщі.

Український рух Опору об'єднував не лише оунівців, а й усіх тих, хто прагнув створення незалежної української держави. Його учасники могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Боровця — 'Бульби'.

¹³ Турченко Ф., Мороко В. *История Украины. Конец XVIII — начало XX века. Учебник для 9 класса*. — Запорозжье, 1999. — С. 208.

Хоча більше половини учасників радянських партизансько-підпільних формувань України склали етнічні українці, їх об'єднувало, передовсім, відчуття причетності до СРСР, усвідомлення себе «радянськими людьми» і тільки потім — українцями. У своїй більшості в поняття «українець» та «Україна» вони вкладали, радше, територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як частину Радянського Союзу. В своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або принаймні інтереси українського народу були для них невід'ємними від інтересів Радянської держави. Причому таке визначення не несе в собі апріорі негативної оцінки українців, що виступали на боці Москви. Це просто констатація факту та зручна класифікація. Характерно, втім, що на українських землях не було комуністичних підпілля або партизанки, які виступали б за державну незалежність України.

З окреслених вище причин ми пропонуємо визначити радянські підпільно-партизанські формування частинами радянського руху Опору. Зрештою, самі учасники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками української підпільної чи партизанської боротьби, українського руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному плані нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії. Німецькі окупанти теж чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український»¹⁴.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, були лояльними до української державності в рамках СРСР, теж не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала, натомість сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких виявів українського патріотизму. Крім того, сама українська радянська державність була маріонетковою і нелегітимною, адже владу в ній не обрав український народ, а насадили російські більшовицькі

¹⁴ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 100; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 131. — Арк. 50; Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 57.

багнети у 1920 р., і навіть за національним складом керівництва вона не була українською. Відповідно, період 1920—1991 рр. — це не період української радянської державності, а період окупації України радянською Росією.

Легітимним же потрібно вважати забутий істориками уряд УНР в екзилі (якому, до речі, підпорядковувався Т. Боровець — 'Бульба'), потім — Українську Головну Визвольну Раду. З такого погляду боротьба ОУН-УПА є боротьбою не проти східних українців чи українського радянського уряду, а проти російського більшовицького окупаційного режиму, якому, на жаль, з різних причин служило багато українців.

Ще однією хвилюючою досліджень історії руху Опору залишається слабкий рівень біографічних досліджень, — незважаючи на те, що життя не одного діяча руху Опору може не тільки стати предметом історичних розвідок, але й сюжетною основою телевізійних та кінематографічних стрічок. Серед таких слід назвати Івана Білика, Євгена Стахова, Омеляна Грабця, Ріка Ярого, Степана Руднева тощо.

Досі малодослідженою є історія українського руху Опору на Буковині, Закарпатті, Трансністрії, Закарпатті, Берестейщині.

На рівні мікроісторії потребує глибшого дослідження побут, цінності, психологія і поведінка цивільного населення під німецькою окупацією, мотивація різних груп населення для участі в боротьбі з окупантами.

Якщо багато питань з історії організованих форм руху Опору досліджені далеко не вичерпно, то ще гіршою є ситуація з пасивним (стихийним, неорганізованим) спротивом українців під фашистською окупацією. Значна кількість поважних радянських, діаспорних і сучасних українських дослідників історії України в своїх працях розглядає лише активні (організовані) форми руху Опору на її території¹⁵. Незважаючи на те, що історична наука саме пасивний спротив населення називає наймасовішим¹⁶, історіографія Другої світової війни досі не створила жодної спеціальної праці з цієї теми.

¹⁵ Субтельний О. Україна. Історія. — С. 410; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — С. 230; Трубайчук А. Друга світова війна. — Київ, 1995. — С. 85–90; Грицак Я. Нарис історії України. — С. 236; Турченко Ф. Новітня історія України. — Ч. 1. — С. 328; Семенко В., Радченко Л. Історія України. — С. 400, 404.

¹⁶ Военный Энциклопедический словарь. — Москва, 1983. — С. 167.

Отож, сучасний стан вивчення історії руху Опору в Україні потребує вироблення загальноприйнятої термінології в рамках державницької концепції новітньої історії України. Дискусія щодо такої концепції, яка може виникнути серед науковців, а також узгодження термінів, вочевидь посприяють теоретичному осмисленню руху Опору в Україні як явища та активізації конкретних історичних досліджень з цієї тематики. Зокрема, це позитивно вплине на дослідження діяльності польського руху Опору в Західній Україні та українського руху Опору у Східній Україні; на вивчення так званих «білих» партизанських загонів; на встановлення невоєнних втрат, завданих окупантам, та внеску України у перемогу; на з'ясування реакції різних соціальних прошарків на окупаційний режим та мотивів їхньої участі в русі Опору; на перегляд періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом і, врешті-врешт, на створення фундаментальної праці «Антифашистський рух Опору в Україні».

Крім того, це сприятиме деміфологізації історичного минулого нашого народу, утвердженню ідеї самодостатності й цілісності української історії, а отже дасть змогу віднайти гідну довіри історичну пам'ять, котра стане «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців¹⁷.

Володимир В'ятрович

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНО-ПРОГРАМОВИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920-Х—1950-Х РР.

Уже традиційно розвідки, присвячені проблематиці ОУН та УПА, починаються твердженнями про нерозвиненість історіографії, про брак узагальнюючих, аналітичних робіт. На жаль, такі твердження насправді досі залишається актуальним, особливо щодо досліджень ідейно-політичної платформи українського визвольного руху 1920-х—1950-х рр. Помітне останнім часом поживавлення уваги до інших аспектів діяльності руху практично не зачепило його ідеології — можна назвати лише дві сучасні роботи, в яких здійснено спробу комплексно проаналізувати цю проблему¹. Перша — монографія Анатолія Русначенка «Розумом і серцем»². Вона, щоправда, має суттєву ваду: автор не розглядає ідеології ОУН 1930-х рр., оминаючи важливий період становлення ідейно-політичних підвалин організації. Другим, повнішим, дослідженням є робота Георгія Касьянова «Ідеологія Організації Українських Націоналістів», у котрій історик спробував якнайповніше охопити період 1920-х—1950-х рр.³. Проте він обрав надто вузький об'єкт аналізу, зупинившись, фактично, на самих лише постановках та рішеннях зборів ОУН. Що ж стосується інших робіт, то вони обмежуються тільки певними етапами — залежно від завдань, які ставили перед собою їхні автори: щоб підтвердити тезу про авторитарність ідеології ОУН, її близькість до праворадикальних ідеологій, розглядають окремі

¹ Раніше цих питань торкалися дослідники з-поза меж України, див.: Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism*. — Englewood, Colorado, 1990; Motyl Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological origins and development of Ukrainian Nationalism. 1919-1929*. — New York, 1980; Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм // Історичні есе*. — Київ, 1994 — Т. 2. — С. 251—256. Див. також роботи полемічного характеру, які висвітлюють суть дискусії між «бандерівцями» та «двійкарями»: Кричевський Р. *ОУН в Україні, ОУН і ЗЧ ОУН*. — Нью-Йорк—Торонто, 1962; Мірчук П. *За чистоту позицій українського визвольного руху*. — Мюнхен—Лондон, 1955.

² Русначенко А. *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-х—1980-х років*. — Київ, 1999.

³ Касьянов Г. *Ідеологія Організації Українських Націоналістів // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія* — Київ, 2005. — С. 445—475.

¹⁷ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies*. — 1993 — 18. — №. 1-2. — P. 53.

положення ідеології 1930-х рр.⁴, з іншого боку, щоб обґрунтувати думку про її демократичний характер, цитують програму 1943—1944 рр.⁵. Отож першим і найважливішим завданням для майбутніх дослідників ідеології українського визвольного руху залишається цілісний аналіз її як явища динамічного. Такий аналіз має охопити не тільки рішення найвищих керівних органів визвольного руху, що є лише верхівкою айсберга, але й дискусії та листування між провідними членами ОУН та УПА, їхню публіцистику, вишкільні матеріали як засіб засвоєння ідеології, призначений для внутрішнього вжитку, красне письменство як засіб її широкої популяризації, фольклор як вияв її утвердження в народній свідомості. Поступове збільшення джерельної база завдяки віднайденню нових документів та матеріалів створює умови для такого розширеного аналізу.

Крім того, досліджуючи ідейно-політичну платформу визвольного руху, слід звертати увагу на його кадрове наповнення на різних етапах; з одного боку, склад учасників завжди віддзеркалював актуальний зміст самої цієї платформи, а з іншого — без сумніву, визначав її наповнення. Не можна також не враховувати зовнішніх впливів на формування ідеології. Ідеологія певного руху є своєрідним імперативом для діяльності його учасників, але водночас не можна заперечити й впливу тактики, конкретних форм діяльності на її розвиток.

Звертаючи увагу на всі означені вище аспекти, я спробую викласти власне бачення розвитку ідеології українського визвольного руху протягом 1920-х—1950-х рр. Пропонована стаття має стати тільки апробацією моєї гіпотези щодо розвитку ідейно-програмових засад визвольного руху, а тому я не наводитиму в ній цитат, які б підтверджували висунуті тези, залишаючи їх для ширшого монографічного дослідження. Сподіваюся, що підняті тут питання викличуть дискусію, яка допоможе зробити потрібні уточнення й доповнення.

⁴ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) // Журнал «Ї». — 2000. — № 16. — С. 86—101.

⁵ Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943-1951 // Зустріч. — Ч. 2. — 1991. — С. 137—148. Див. також хрестоматію творів ідеологів українського визвольного руху, яку підготував цей автор: *Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-1951 / Ed. by P. Potichnyj, Y. Shtendera.* — Edmonton, 1986.

Отож, якщо розглядати ідеологію ОУН як явище динамічне, в її розвитку можна виділити окремі етапи, коли відбувався певний стрибок — перехід ідейно-політичних засад у іншу площину. Проте насамперед слід визначитися з загальними рамками — відповісти на запитання: «Чому ми говоримо про 1920-ті—1950-ті рр. як період формування цієї ідеології?»

Початком процесу становлення ідеології ОУН слід вважати першу половину 1920-х рр., коли сам термін «український націоналізм» починає входити в науковий і, що головніше, в суспільно-політичний дискурс українців. Саме тоді з'являються й засадничі праці. Маю на увазі книги: «До основ українського націоналізму» (1921) Степана Рудницького, «Теорія нації» (1922) Володимира Старосольського, «Розвиток української національно-політичної думки в ХІХ ст.» (1922) Юліяна Охримовича. Завершальним акордом цієї увертюри можна вважати появу 1926 р. праці Дмитра Донцова «Націоналізм», яка дуже швидко набула великої популярності, особливо серед молоді. Свідченням того, що термін «український націоналізм» увійшов у площину суспільно-політичного життя стало створення 1925 р. Легії українських націоналістів.

Верхньою межею процесу формування ідейно-програмових засад ОУН можна назвати 1950 р. — тоді було ухвалено поправки до постанов III Надзвичайного збору ОУН, після чого принципових змін у платформі визвольного руху не відбувалося.

Протягом означеного періоду сталися три суттєві зміни самого формату націоналістичного руху, і кожна з них свідчила про початок нового етапу в розвитку ідеології. Так, перший етап охоплює 1920-ті рр. — це період становлення націоналістичного світогляду. Наступним кроком було утвердження на базі цього світогляду ідеології Організації Українських Націоналістів. Цей період припадає на 1929—1940-ві рр. Завершальним періодом стало формування програми українського визвольного руху, представленого такими його структурами, як ОУН, УПА, УТВР. Цей етап припадає на 1940—1950-ті рр. На кожному з етапів реалізовувались особливі завдання, а тому ідейні засади на кожному з них відрізнялися не лише змістом, але й формою. Відзначмо, що саме така послідовність змін у засадах була закономірною, тому спроби пришвидшити формування програми визвольного руху й оминати окремі етапи не

увінчалися успіхом⁶. Всесвітньо відомий фізик Альберт Айнштайн зазначав: «Важливі проблеми, з якими ми стикаємося, не можуть бути вирішеними на тому ж рівні мислення, на якому ми перебували, формулюючи їх». Для формування загальнонаціональної програми потрібен був практичний досвід політики в загальноукраїнському масштабі, якого не мали члени ОУН у 1930-х рр. Щойно з появою такого досвіду в 1940-х рр. стали можливими програмні рішення III Надзвичайного великого збору ОУН. Кожен наступний етап не заперечував абсолютно здобутків попереднього, навпаки, багато з них ставали основою, на якій будувалися нові тези. Інші ж, як такі, що не витримали випробування часом чи практикою, відкидалися. Тобто певні ідеологічні твердження ніколи не набували рис безсумнівних істин чи аксіом. Саме такий підхід, що його виробили ідеологи ОУН, став рушієм постійного розвитку ідейно-політичних засад організації і зрештою забезпечував їй провідне місце в визвольному русі протягом більше як двох десятиліть.

На першому етапі — етапі формування націоналістичного світогляду — вирішальне значення відігравав досвід поразки визвольних змагань 1917—1920 рр. Відповідно, головний наголос робився на національне визволення: саме ця ідея мала стати об'єднавчою, а тому несуттєвими ставали розходження в партійних поглядах. Вважалося, що саме недостатня увага з боку попередньої політичної еліти до цього першорядного питання, її зацикленість на дискусіях щодо шляхів подальшого розвитку державності була головною причиною поразки визвольних змагань 1917—1920 рр. Можемо виразно побачити, що на той час українські націоналісти нехтували соціальними питаннями як такими, які могли знову розколоти визвольні сили на соціалістів, консерваторів, монархістів тощо. Максимально широка платформа мала б об'єднати якнайбільше політичних сил.

Унаслідок поразки українського визвольного руху в його кадровій структурі після 1920 р. сталися серйозні зміни — на задній план поступово стали відходити скомпрометовані діячі політичних партій кінця XIX — початку XX ст. Їх замінила молода військова еліта України, яка не встигла відіграти вагомій ролі в минулих визвольних

⁶ На нашу думку, такими спробами можна вважати рішення Другого збору ОУН від 1939 р., які ніколи не були втілені і дуже швидко втратили свою актуальність. Див.: *Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором українських націоналістів у серпні 1939)*. — Б.м., б.д.

змаганнях і тепер вважали за необхідне змінити розклад сил на політичній арені. Іншою суспільною силою, яка рішуче вийшла на цю арену, була молодь, котра вважала своєю місією виправити помилки старшого покоління. Відповідно, у цей період провідні ролі перебирають Українська військова організація та численні молодіжні, передовсім студентські, організації. Таке кадрове наповнення визвольного руху впливало на його ідейне обличчя, робило характерними рисами авторитарність (узятую від військовиків) та радикалізм (від молоді). Ці тенденції посилював і вплив зовнішніх чинників. Атмосферу 1920-х рр. у світі характеризували загальна мода на волюнтаризм, ірраціоналізм, дискредитація демократичних ідеологій і зростання авторитарних тенденцій. Природньо, що ці риси яскраво відобразились у творах багатьох тогочасних українських публіцистів та ідеологів націоналістичного спрямування.

Проте у 1920-х рр. ідейне обличчя українського визвольного руху було ще доволі невиразним, тому на цей час іще не можна говорити про націоналістичну ідеологію, а лише про формування націоналістичного світогляду. Характер діяльності УВО, яка позиціонувала себе як понадпартійна таємна немасова військова організація, чийм головним завданням є продовження збройної боротьби з окупантом, не сприяв розвиткові ідеології. Певну роль тут відіграла відраза військовиків до всіляких політичних програм та ідейних платформ. Достатньою вважали наявність у члена організації бажання боротися за визволення України. Чітке ідеологічне позиціонування УВО відбулося щойно в другій половині 1920-х рр. Його пришвидшила гостра дискусія в лавах організації, спричинена появою в ній радянофільських тенденцій. Врешті цю кризу було подолано: радянофільське членство УВО відколосось, створивши Західноукраїнську народну революційну організацію, решта ж її членів поступово схилялася до нової для української політики й популярної націоналістичної ідеології.

Тоді ця ідеологія щойно народжувалася — в численних дискусіях у різноманітних молодіжних гуртках, літературних та культурних клубах. Навіть провідний тогочасний ідеолог Дмитро Донцов був не політичним діячем, а літературним критиком. Тому можна стверджувати, що ідейна платформа визвольного руху в цей період формувалася поза чіткими організаційними рамками — на рівні особистого світогляду. Спрямованість на вироблення певних

психологічних рис визначила й специфіку ідеологічних творів того часу — більшість із них, сповнені емоціями, радше нагадують релігійні проповіді, ніж політичні документи.

Серед причин поразки визвольних змагань називали також психологічну неготовність українців обстоювати свою свободу в жорстоких умовах боротьби. Тому, щоб реалізувати свої державотворчі прагнення, українці повинні були б переродитись: із «м'якотілих, сентиментальних “провансальців”» зробитися фанатично відданими вояками. Радикалізм цієї вимоги виливався часом навіть у заперечення загальнолюдських цінностей, притаманних «провансальцям», — милосердя, моральності тощо. Очевидно, що ці максималістські вимоги ніколи до кінця не були виконані, проте вони відіграли важливу роль у формуванні психологічного обличчя учасників руху. Так уперше в українській історії постало покоління справжніх революціонерів — людей, відірваних від буденного існування, чие життя було цілковито присвячене боротьбі.

Щойно з появою достатньої кількості таких людей, адептів єдиної світоглядної системи, виникла потреба її кристалізації, а отже й віднайдення певних організаційних форм. Для українського націоналізму цей процес почався в кінці 1920-х рр. і завершився 1929 р. зі створенням єдиної політичної організації — Організації Українських Націоналістів. Очевидно, це була відповідь на вимоги часу, коли з'явилася необхідність об'єднати розрізнені націоналістичні організації в єдину структуру на базі чіткої ідеології. ОУН, на відміну від УВО, від самого початку творилася як політична організація, а тому мусила ідеологічно протиставитися наявним політичним силам, аби довести свою потрібність.

Відповідно, на цьому етапі відбувається професіоналізація ідеологів — у структурі ОУН одне з провідних місць посідає спеціальна ідеологічна референтура, з'являється спеціалізоване видання «Розбудова нації» (виходило з 1928 р.), яке стало трибуною для обговорення питань ідеології. Оскільки одним із головних завдань визвольного руху було створення потужної консолідованої організації як інструмента визвольної боротьби, то значну увагу приділялося вихованню членства. Так, з'являється низка спеціально оформлених вимог до членів ОУН (Декалог, 12 прикмет, 44 правила), які своєю формою і змістом дещо нагадують кодекси релігійних організацій. До речі, саме на цьому етапі бажання ідеологів

ОУН перетворити ідеологію українського націоналізму на своєрідну світську релігію призвело до загострення відносин ОУН із церквою та клерикальними організаціями. Загалом, на цьому етапі керівництво ОУН визнавало формування та популяризацію ідеології українського націоналізму одним із пріоритетних напрямів — поряд з продовження збройної боротьби з окупантами. Ідеологічний та військовий вишколи стають основою підготовки членства. Як і в попередній період, помітний відбиток на ідеології залишила мода на авторитарні моделі керування, критичне ставлення до демократичних засад і в ідеології, і в практиці. Загальносвітова мода на харизматичних лідерів відобразилася в українських вождях (Коновалець, згодом Бандера), у творенні культу героїчного минулого.

Фінальним акордом для цього етапу став розкол ОУН на два крила, який, з одного боку, вивершив тривалий конфлікт усередині організації, а з іншого боку, став початком нового етапу розвитку ідейної платформи динамічного молодечого крила, що оформилося 1940 р. в ОУН під проводом Степана Бандери. Слід зазначити, що інше крило колись єдиної організації еволюціонувало в ідейному плані значно повільніше. Важливі зміни, яких зазнала політична програма ОУН(м) в останні роки війни та перші післявоєнні роки на еміграції, були радше дещо запізнаним відгуком на зміни зовнішніх умов, ніж результатом внутрішнього визрівання.

Натомість уже перший публічний документ Революційного Проводу ОУН — «Маніфест» від грудня 1940 р. — яскраво засвідчив новий погляд на місце організації у процесах, що проходили в Україні та світі⁷. Саме в цьому документі вперше виголошено низку головних програмних постулатів українського визвольного руху 1940-х—1950-х рр., зокрема його ключовий меседж: боротьба за свободу народів і людини.

Отже, конфлікт, по суті, став важливим каталізатором розвитку націоналістичної ідеології та її переходу в формат політичної програми. «Розкольники», аби здобути підтримку членства, легітимізувати свої дії, мусили протиставити керівництву ще тоді єдиної організації щось більше, ніж персональні претензії до конкретних діячів. Крім

⁷ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955. Збірка документів. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. — С. 21–23.

того, поява нової організації, нового керівництва відкрила дорогу для молодшого покоління ідеологів, що не мали можливості реалізуватися під тиском старших авторитетів. Зокрема, провідну роль у формуванні ідейних засад руху стала відігравати група, створена довкола представника молодого покоління націоналістів Івана Мітрінги — саме його вважають автором згадуваного «Маніфесту». І хоча згодом сам Мітрінга та частина його людей через персональні непорозуміння з керівником ОУН Миколою Лебедем відійшли від організації, їхні ідеї були розвинені в програмних засадах у 1943—1944 рр.

Розкол також серйозно позначився на авторитарних тенденціях, які довгий час домінували в націоналістичному русі. Протистояння конкретному вияву авторитаризму (в подібні «вождя» Мельника) незабаром перейшло в протистояння авторитаризмові як принципу. Очевидно, додаткову роль у цьому відіграло те, що 1941 р. було заарештовано харизматичних керівників (насамперед Бандеру) і на їхнє місце прийшли нові керівники — радше з діловими, ніж провідницькими якостями, тобто харизматичну еліту замінила еліта менеджерів — Р. Шухевич, П. Кравчук, В. Кук та ін.

Найважливішим чинником, який призвів до переходу програми на якісно новий рівень, стало те, що націоналістичний рух урешті перейшов від стадії підготовки до безпосередньої реалізації власної ідейної платформи в роки Другої світової війни, а для цього потрібно було конкретизувати положення платформи. Структура визвольного руху суттєво розрослась, вона вперше зуміла вийти за межі Західної України, і сам цей рух уперше спробував себе як загальноукраїнський. Розгром національного життя українців у роки першої радянської окупації, відсутність інших організованих політичних структур призвела до того, що ОУН стала перебирати на себе роль представника інтересів цілої нації. Відповідно, перед її ідеологами постало завдання розробити окремі аспекти ідейної платформи, яким досі не приділялось уваги (насамперед соціально-економічні питання). У цей період найважливішим часом були 1941—1943 рр., коли, власне, й визрівала програма, проголошена 1943 р. як рішення ІІІ Надзвичайного Великого Збору ОУН⁸. Активну участь у її розробленні взяли нові активісти визвольного руху, вихідці з Центральної та Східної України. Аналіз програми дає підстави означити її

⁸ Див. його постанови: *ОУН в світлі постанов...* — С. 90—113.

як соціал-демократичну. Очевидно, вона й не могла бути інакшою, адже перед членами ОУН стояло завдання боротьби за національну та соціальну свободу українців, серед яких більшість належала до утискуваних суспільних прошарків. Та й, зрештою, ідеї соціальної підтримки, державної опіки в поєднанні з нормальними умовами для особистого економічного зростання були тими економічними принципами, що могли забезпечити масову підтримку визвольному рухові.

У 1943—1946 рр. триває втілення цих програмних положень у життя: створюється УПА, з'являються повстанські республіки, розгортається двофронтна боротьба проти німецьких та радянських сил. Закономірно, що в цей час не відбувалось якогось поглиблення програми, — активні практичні дії, збройна боротьба поглинали весь час підпільників і вимагали участі в них також і тих, хто виконував роль ідеологів руху. Саме вони розбудовували політвиховний апарат у повстанській армії, пропагандистські структури та видавничу базу визвольного руху. На цей же період припадає створення підпільного парламенту — Української Головної Визвольної Ради. Факт появи додаткового керівного органу визвольного руху поза Проводом ОУН засвідчив, що його діячі на той момент уже чітко усвідомили: рух переріс рамки суто націоналістичного й перетворився на загальнонаціональний. Програмні документи УГВР — «Універсал» (назва цього документа, очевидно, мала пов'язати це політичне утворення з Українською Центральною Радою), «Платформа» є переконливим свідченням цього факту⁹. Зрештою загальнонаціональний формат збройної боротьби на той момент визнавали не лише діячі ОУН, а навіть колишні їхні опоненти, які вливались у визвольний рух (до прикладу, керівник УНДО, віце-маршалок польського сейму Василь Мудрий, в 1944 — віце-президент УГВР).

Важливо, що саме в цей період як в ідейному, так і в практичному плані український визвольний рух пробував вийти за національні рамки. Тут слід згадати про проведення в листопаді 1943 р. Конференції поневолених народів¹⁰, спробу переформувати ОУН у

⁹ *УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності. 1944-1951. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 9—16.*

¹⁰ *АБН в світлі постанов Конференції та інших матеріалів з діяльності. 1941-1956. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 15—23.*

Народно-визвольну революційну організацію в 1944 р.¹¹, озвучення концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи, що стає провідною у післявоєнний період¹². Ідеологи визвольного руху вважали, що саме в міжнародному форматі можна буде ефективно протистояти інтернаціональній більшовицькій ідеології.

Після 1946 р., коли визвольний рух знову переходить до тактики підпільної боротьби, поступово спадають масштаби бойових дій повстанців і протистояння з радянським тоталітарним режимом зміщується в ідейну площину, відбувається своєрідний сплеск у розвитку програмних положень руху. Саме тоді сформувалася ціла плеяда провідних ідеологів та публіцистів ОУН (Петро Федун, Осип Дяків, Ярослав Старух, Василь Галаса та ін.), саме тоді виходять у світ їхні засадничі роботи, які деталізують бачення ладу в майбутній незалежній Україні та світі. Для порівняння можна навести такі кількісні характеристики: за період 1941—1946 рр. у підпіллі опубліковано трохи більше тридцяти робіт ідейно-політичного змісту, тоді як за наступні п'ять років — близько ста¹³. Це при тому, що умови роботи підпільних друкарень у 1946—1951 рр. були значно важчими. Суттєво розширюється тематична палітра підпільних авторів. Серед тем, які вони розкривали у своїх роботах, — імперіалістична зовнішня політика СРСР і її загроза для сусідніх держав; аналогії між більшовизмом та фашизмом; придушення свободи слова в СРСР; невідповідність декларованих ідеологічних постулатів про соціалізм та марксизм реальній політиці; фіктивність виборчого процесу; формування привілейованого класу «компартійних вельмож»; економічна експлуатація населення; русифікаційна та денаціоналізаційна політика¹⁴. Очевидно,

¹¹ Про це детальніше див.: Марчук І. Невідомі документи Народно-Визвольної Революційної Організації // *Архіви України*. — № 4–5. — 2001. — С. 12–25.

¹² В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи // *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів*. — Львів, 2004. — С. 78–92.

¹³ Підрахунок зроблено на підставі каталогу видань ОУН-УПА, який подає на сторінках своєї монографії О. Стасюк: Стасюк Олександр. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.)*. — Львів, 2006. — 384 с.

¹⁴ Про це детальніше див.: Стасюк О. *Видання ОУН(б) післявоєнного періоду: тематичний огляд публікацій* // *Український визвольний рух*. — 36 б. — С. 148–170.

що самі умови підпільної роботи (тривале переховування в бункерах) сприяли, з одного боку, активізації роботи ідеологів, а з іншого — ліпшому засвоєнню ідейних засад через численні ідеологічні вишколи.

Якщо говорити про вплив внутрішніх чинників на формування в цей період ідеології, то слід звернути увагу на зміну кадрового складу: ОУН та УПА стають справді масовими загальнонародними організаціями, а не лише об'єднанням військовиків та інтелектуалів. Відповідно, ідейна платформа руху поступово втрачає відірвані від реальності філософські пасажи, стає значно практичнішою, тобто перетворюється на власне програму.

Стосовно впливу зовнішніх чинників слід наголосити передовсім на намаганні ідеологів ОУН виробити ідеологію — антипод більшовицької. Тому дуже багато уваги приділялося детальному вивченню засад більшовизму, і часом навіть доходило до запозичень. Іншим визначальним зовнішнім чинником був остаточний крах авторитарних і тоталітарних тенденцій у світовому масштабі, відродження демократизму. Це яскраво відбилося як у практичній діяльності ОУН (показовим моментом може бути створення Бюро Проводу як колективного керівного органу), так і в ідейній площині. Проте тривалий час іще відчувалася певна нехіть ідеологів ОУН до самого терміна «демократія». Навіть у постановках III Надзвичайного збору, на якому остаточно було затверджено демократичний курс організації, цей термін відсутній. В уточненнях та доповненнях до цих постанов, ухвалених 1950 р., зазначається з цього приводу, що «справа державного ладу не знайшла в Програмових постановках III-го НВЗ ОУН належного висвітлення. Тим не менше, весь дух Програмових постанов виразно показував, що ОУН бореться за демократичний лад в майбутній Українській Самостійній Соборній Державі, а цілий ряд пунктів Програмових постанов [...] визначували конкретні засади майбутнього демократичного ладу»¹⁵. Саме ці уточнення 1950 р. можна вважати своєрідним завершенням формування ідейно-політичної бази українського визвольного руху. Інші програмні документи чи публіцистичні твори не вносили чогось якісно нового, а лише поглиблювали вже сформульовані положення. Зокрема, питання про місце демократії в

¹⁵ *ОУН в світлі постанов...* — С. 105.

ідейно-політичних засадах визвольного руху аналізували провідні ідеологи руху Петро Федун¹⁶ та Осип Дяків¹⁷.

Інакшим шляхом пішов розвиток ідеології ОУН в умовах еміграції¹⁸. Аналізуючи причини цього, більшість істориків вказують передовсім на відірваність людей, що очолили Закордонні Частини ОУН, від еволюційних процесів, які проходили в Україні¹⁹. Наголошується на тому, що Степан Бандера, Степан Ленкавський, Ярослав Стецько та інші, провівши роки війни у німецьких концтаборах, не сприйняли ідеологічних змін, адже не були свідками їхнього визрівання в українських умовах. Очевидно, цей психологічний чинник відіграв важливу роль у тому, що керівництво ЗЧ ОУН обрало іншу дорогу ідейного розвитку організації, проте, на нашу думку, її дещо переоцінюють. Значно важливішим було те, що в Україні за відсутності інших організованих форм політичного життя націоналістична ідеологія ОУН органічно перейшла у формат програми загальнонаціонального руху. На еміграції ж український національний рух був представлений цілим спектром політичних організацій та напрямів, з яких більшість мали доволі глибоке кількадесятилітнє коріння. Відповідно, тут не було ані потреби, ані можливостей для ОУН своєю ідеологією перекривати весь цей спектр. Більш того, нагальнішим ставало завдання утримати та сконсолідувати власне членство, що опинилося в непростих умовах еміграції, аби воно не розчинилось у загальному морі українського національного руху. Тож, актуальними залишилися ідейні засади попереднього періоду (плекання винятковості членів ОУН, наголос на формуванні особливих психологічних та моральних засад у членів організації, що мали вирізняти їх серед загалу), які допомагали організації зберегти самобутність. Очевидно, Степан Бандера як керівник ОУН бачив це і тому підтримував ту лінію, яка гарантувала збереження структури.

¹⁶ Полтава П. *За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі* // *Галузевий державний архів Служба безпеки України (далі – ГДА СБУ)*. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 253–291.

¹⁷ Горновий О. *Про наш демократизм* // *ГДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 493–506.

¹⁸ *Найцікавішою роботою на цю тему є книжка: Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху*. – Мюнхен–Лондон, 1955. *Незважаючи на гострий полемічний стиль викладу, автор висловлює в ній низку слушних думок.*

¹⁹ *Див., до прикладу: Касьянов Г. Ідеологія Організації Українських Націоналістів...* – С. 463. *Загалом, це твердження стало майже хрестоматійним.*

Врешті, як показали подальші події, з такого погляду, це був правильний вибір. Тоді, коли альтернативна до Бандери група (в якій, до речі, опинилася велика кількість інтелектуалів, людей, що безпосередньо доклалися до ідейної еволюції ОУН в Україні) досить швидко розчинилася у загальному потоці еміграційного життя, ЗЧ ОУН надалі ефективно діяла, ба навіть у наступні десятиліття розрослася чисельно та географічно.

Отже, ідейно-програмові засади українського визвольного руху слід розглядати саме як динамічне явище, що пройшло у своєму розвитку низку важливих етапів, як явище, що зазнавало істотних зовнішніх та внутрішніх впливів. Ці засади формувалися протягом 1920-х—1950-х рр., тобто, приблизно, протягом періоду активної діяльності одного покоління. Дозрівання цих засад, їхня еволюція, була, крім всього іншого, також результатом дорослішання самих її творців та носіїв. Не слід забувати, що ці роки були часом пришвидшеної модернізації всього світу і українського суспільства зокрема. Вочевидь, ці процеси також служили каталізатором еволюції ідеології українського визвольного руху. Гнучкість ідейно-політичних засад ОУН, їхня змінність була тим чинником, що забезпечив організації провідну роль в українському визвольному русі 1920-х—1950-х рр. Я переконаний, що саме погляд на ідеологію ОУН та УПА як на динамічне явище дасть змогу уникнути важливих помилок у її оцінці, стане запорукою адекватного розуміння, а отже й усвідомлення місця та значення боротьби обох структур у загальноукраїнському та загальносвітовому історичних контекстах.

ЖІНКА ТА ЇЇ «МИРНІ», «НАПІВМИРНІ» Й «ВОЄННІ» РОЛІ В БОРОТЬБІ ОУН І УПА

Гендерна історія (історія соціального становища статей) у наш час має досить солідні науково обґрунтовані напрацювання, які вдало можна використати у вивченні актуальних питань української історії.

Досліджуючи участь жінок у повстанській війні, яку вели українські націоналісти, зробимо спробу, по-перше, визначити, яке саме місце українські націоналісти відводили жінці в рамках свого руху та в майбутній державі; по-друге, реконструювати соціально-психологічне становище жінок — учасниць повстанського руху. Розглянемо деякі з історичних та науково-публіцистичних підходів і концепцій, які осмислюють участь жінок в УПА й війні загалом. Ми не будемо описувати всіх наявних досліджень з цієї теми, а зробимо спробу виокремити найцікавіші праці. Щоби створити цілісну картину, розглядатимемо «явище жінка на війні» не лише теоретично, але й на конкретних прикладах.

Історіографічний огляд варто почати з класичних творів фемінізму. Двотомна праця Сімони де Бовуар «Друга стаття»¹ вважається найповнішим історико-філософським дослідженням усього комплексу проблем, пов'язаних із жінкою. У першому томі книги авторка розмірковує над витоками чоловічої і жіночої нерівності. На її думку, виключення жінки з військових походів було «найгіршим прокляттям», що тяжіло над нею.

Важливою працею є також «Власний простір» Вірджинії Вулф², відомої англійської письменниці, яка, зокрема, закликає не думати про свою статтю у чистому вигляді (адже такої не існує), а бачити у собі жіночо-чоловічі ознаки.

Серед українських дослідниць жінки треба виокремити Марту Богачевську-Хом'як³. Вона приділяє увагу безпосередньо мотивам

¹ Бовуар С. де. *Друга стаття: У 2 т.* — Київ, 1994.

² Вулф В. *Власний простір.* — Київ, 1999.

³ Богачевська-Хом'як М. *Білім по білому: жінки у громадському житті України 1884-1939.* — Київ, 1995.

вступу жінок до ОУН, зазначаючи, що у 20-х—30-х рр. ХХ ст. молоді українки прагнули долучитися до націоналістичного руху, бо почувалися дискримінованими не стільки як жінки, скільки як українки. Леся Онишко, сучасна дослідниця, у статті «Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття»⁴ погоджується з такою думкою Богачевської-Хом'як. Її особливою заслугою — фактологічне дослідження ролі жінки в структурах ОУН і УПА. Цікавою є художньо-публіцистична робота цієї дослідниці «Катерина Зарицька: Молитва до сина»⁵, присвячена організаторці Українського Червоного Хреста (УЧХ), зв'язковій командира УПА Р. Шухевича.

Дуже корисним джерелом вважаємо біографічний довідник «Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.)»⁶, який містить біографічні данні близько 900 жінок — учасниць ОУН і УПА. Упорядник довідника — одна з таких учасниць Надія Мирна.

Неможливо оминати увагою випуск «Феміністичність та маскуліністичність» культурологічного часопису «І». Серед статей, розміщених тут, найприкметніші — це: «Маскуліністичність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй» Дж. Нейджел⁷ та «Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні» Оксани Кісь⁸.

Слід згадати також статтю російської дослідниці О. Станіславської «Жінки на війні»⁹, яка виокремила два аспекти складного сприйняття жінки на війні: перший стосується особливостей жіночої психології, другий — ставлення до жінки військової чоловічої більшості та загальної суспільної думки.

Найбільшу джерельну цінність мають 23-й і 32-й томи «Літопису УПА»¹⁰. Обидва вони вийшли під назвою «Медична опіка в УПА».

⁴ Онишко Л. *Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття // Український визвольний рух: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів.* — Зб. 3. — Львів, 2004. — С. 30–38.

⁵ Онишко Л. *Катерина Зарицька: Молитва до сина.* — Львів, 2002.

⁶ *Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): Біографічний довідник.* — Львів, 2004. — Т. 1.

⁷ Нейджел Дж. *Маскуліністичність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І».* — 2003. — № 27. — С. 70–96.

⁸ Кісь О. *Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Незалежний культурологічний часопис «І».* — 2003. — № 27. — С. 37–58.

⁹ Станіславская Е. *Женщины на войне // Мир истории.* — 2000. — № 5.

¹⁰ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто—Львів, 1992. — Т. 23: *Медична опіка в УПА.* — Кн. 1.; Торонто—Львів, 2001. — Т. 32. — Кн. 2.

Нарешті, найчастіше, що закономірно, ми зверталися до спогадів учасниць та учасників українського визвольного руху: М. Савчин¹¹, Є. Андрусяк¹², М. Скорупського¹³, В. Паливоди¹⁴, а також спогадів Дарії Кошак (друкарки в УПА), вміщених у книжці М. Андрусяка «Брати грому»¹⁵, Ірени Тимочко-Камінської¹⁶ та ін.

У чому ж полягає складність феномену жінки і війна? Передовсім, у специфіці психології жінки та її сприйняття воєнної дійсності. Якщо чоловіка війна захоплює як дія, то жінка відчуває і переживає її по-іншому. Жінка сильніше відчуває перенавантаження — моральне і фізичне. З іншого боку, чоловіки та суспільна думка неоднозначно сприймають жінку в обставинах бою. Природа призначила жінці функцію материнства, натомість на війні жінка несе смерть: Катерина Гук — член УПА, Стефанія Прошак-Костюк — розвідниця, Ольга Погранична — розвідниця, Парасковія Саган — учасниця відділу УПА¹⁷. Ці приклади говорять, що функції жінки в повстанській війні не обмежувалися технічною та медичною ланками, вона також була суб'єктом бойових дій. Хоча здебільшого жінки були задіяні таки в медичній службі.

На прикладі залучених до медичної опіки ОУН-УПА ми можемо дослідити «мирні» ролі жінки на війні (професії лікаря, медсестри), «напівмирні» — на прикладі друкарок та зв'язкових.

Жінки виконували обов'язки фармацевтів, лікарів-хірургів, без наркозу робили повстанцям складні операції, при нападах противника на шпиталі збройно захищали поранених, заготовляли харчі, самі робили ліки і перев'язочний матеріал.

Жінки-друкарки при поганому освітленні, у криївках, позбавлених усяких вигод, щоденно друкували та передруковували сотні листівок і брошур. А коли їх виявляв противник — стрілялися або підривалися гранатами.

¹¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Львів—Торонто, 1995 — Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади).

¹² Андрусяк Є. Спогади. — Івано-Франківськ, 2002.

¹³ Скорупський М. Туди, де бій за волю. — Київ, 1992.

¹⁴ Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу. — Київ, 2001.

¹⁵ Андрусяк М. Брати грому. — Коломия, 2001.

¹⁶ Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. — Варшава, 2005.

¹⁷ Див.: Українська жінка у визвольній боротьбі...

Зв'язкові, щоб виконати завдання, долали пішки величезні відстані, передавали з рук у руки секретну інформацію і пошту, супроводжували обози з провіантом. Фактично, вище перераховані допоміжні функції жінок були одними з головних і найбільш цінуваних. Їх чоловіки порівнювали з «кровоносною системою», «повітрям», а саме жіноче товариство давало чоловікам психологічний відпочинок і усвідомлення того, що мирні часи мають повернутися¹⁸.

Важливою структурою УПА, до якої входило найбільше жінок, був Український Червоний Хрест (УЧХ). Він виник 1918 р. на базі місцевих українських медичних товариств.

Українські націоналісти під час війни, фактично, відновили його роботу. Крайові (регіональні) референтури підпільного УЧХ очолювали жінки: західну — Катерина Зарицька — 'Монета', північно-західну — Олена Мостович — 'Верба', південно-західну — 'Зіна'. Організація опікувалася хворими, яких відправляли на лікування військовій лікарі, робила запас ліків і продовольства, здійснювала нагляд за медичним і санітарно-гігієнічним станом бойових загонів та місцевих жителів, а також допомагала родинам загиблих повстанців¹⁹.

Медична сфера важлива, як і будь-яка інша в повстанській армії, але в силу своєї специфіки вимагає спеціальних знань та вмінь. Жінкам на службі в УЧХ необхідне було не тільки покликання рятувати життя (хоча це й дуже важливо) та природні здібності, але також хоча б мінімальні знання про гігієну та анатомію людини. Дослідивши спогади жінок на медичній службі УПА (К. Гаврилів, Н. Савчак, Г. Стецько, М. Гребенюк, А. Мазурчук²⁰, Є. Андрусяк²¹, К. Зарицької²²), можна твердити, що медперсонал УПА у своїй більшості був освіченим і високопрофесійним.

Брати жінок в УПА без освіти чи з недостатньою освітою як рядових бійців на рівні з чоловічою більшістю — вважалося недоцільним (напевно, через те що чоловіки сильніші і витриваліші за жінок), натомість використовували жінок з певним рівнем професійних

¹⁸ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла. — Тернопіль, 2003.

¹⁹ Онишко Л. Катерина Зарицька... — С. 60–67.

²⁰ Літопис УПА. — Т. 23. — С. 428–429; 437; 74–76; 425–426; 124–128.

²¹ Андрусяк Є. Спогади.

²² Онишко Л. Катерина Зарицька...

знань, які давали їм змогу виконувати конкретні функції. Цілком зрозуміло, що освічена жінка у повстанській війні не могла бути рядовим бійцем і займала керівні посади.

Приділивши увагу «воєнним», «мирним» та «напівмирним» ролям жінки у боротьбі, перейдімо до інтимно-внутрішньої сторони життя повстанців. Вивчення жінки в умовах повстансько-партизанської війни стосується і особливостей жіночої психології. Зокрема, розглядаючи стосунки між чоловіками та жінками у партизанських «помешканнях», ми дійшли висновку, що повстанська криївка (бункер) була модифікацією патріархальної хати. У повстанському прихистку чоловік та жінка виконують свої типові ролі: жінка — як домогосподиня, чоловік — як захисник-здобувач. Навряд чи самі дівчата ображалися за таке трактування їхньої участі у боротьбі. Хоча в критичний момент — енкаведистське переслідування — могла з'явитися й причина для нарікань — хлопці не давали зброї: «[...] нахвалялись захистити нас у випадку небезпеки. Тому надія залишалася лише на Бога і прудкі ноги», — це згадує Д. Кошак, вона описує також і місце для криївки: «[...] випало зимувати на Дзєброні, місці гарному і безлюдному». Закипіла робота: чоловіки повалили смереки і почали будувати колибу, дівчатам випадало виконувати легшу роботу — готувати вечерю. До речі, це заняття було головним і постійним: «Урізноманітнювали страви та в'язали хлопцям шкарпетки, рукавиці, навушники»²³. Майже кожен розгорнутий жіночий спогад містить огляд її функцій у партизанській криївці, які виглядають приблизно так: «Ми, жінки, крім цього, що працювали як машиністи, прибирали “хату”, прали білизну для всіх, а також час від часу займалися кухнею»²⁴.

Одна із повстанок так описала некомфортні умови перебування в криївці: «Хто не був у криївці, той і не уявляє собі всіх труднощів, які доводиться в таких умовах долати, особливо жінкам — через обмеження у воді». Жіноча гігієна утруднювалася не тільки відсутністю достатньої кількості води, а й присутністю сусідів-чоловіків: «Навіть якщо й митися, то тільки ваткою зі спиртом [...] то тільки взимку, бо влітку ми знаходили воду в потічках, так що там і прали

²³ Андрусак М. Брати грому.

²⁴ В рядах УПА: Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини. — Нью-Йорк, 1999. — Т. 2. — С. 384.

все необхідне і милися. Були випадки, що й сніг топили для приготування їжі [...]»²⁵. Перші враження іншої дівчини про «маленький ящик», який називається криївкою, — це суцільний сум за життям просто неба: «Воліла б була жити в холодному лісі, ніж у такій клітці. Постійно почувалася втомленою, боліла голова, не смакувала їжа. Від нафтової лампи почервоніли очі, і я не могла навіть писати на машинці»²⁶.

Не менш цікаво проаналізувати такі аспекти жіночо-чоловічих стосунків на війні, як, наприклад, симпатія і залицяння; зловживання службовими повноваженнями; система характеристик жінки у бою.

«Всі ми були молоді, прагнули того всього, що несе з собою життя, а тут жорстокі реалії»²⁷. Подібні висловлювання можна знайти в кожному спогаді. Та хай якою була б сувора дійсність, — життя залишалось життям. «Ми йшли вдень... Була чудова погода, гостре гірське повітря перехоплювало наш подих... Чувся перший подих весни... Що тут було говорити, це була наша молодість, усе будилося до життя»²⁸.

Для жінки-повстанки взірцем чоловіка, партизана і командира був той, хто поводився в підпіллі коректно, зокрема у відносинах з жінками²⁹. Адже інколи траплялися й зловживання службовим становищем. Наприклад, М. Савчин, зв'язкова львівського підпілля Гриця Пришляка, під час конспіративних прогулянок повинна була вдавати разом з ним пару закоханих: «Вів мене під руку, деколи стискаючи судорожно, через що я ніяковіла і з чого робила висновок, що він надуживає засаду конспірації»³⁰.

Сміливість і рішучість жінки під час бойових дій чоловіча більшість вважала не меншою за свою: про провідницю 'Христю' В. Галаса — 'Орлан' так писав у листі до 'Стяга', провідника Закерзонського краю: «[...]залишилася там сама "Христя", енергія якої є рівнозначна силі сотні "Бурлаки"»³¹. Дівчата «поводилися героїчно, дивлячись

²⁵ Літопис УПА. — Т. 32. — С. 320.

²⁶ Там само. — Т. 28. — С. 105

²⁷ Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. — С. 128.

²⁸ Там само. — С. 135.

²⁹ Там само. — С. 176.

³⁰ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 44–45.

³¹ Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. — С. 156.

із воїном УПА сміло смерті в очі»³². Переважно чоловіче оточення, в якому жінці доводилося перебувати протягом довгого часу, створювало чимало проблем. Так, присутність дівчат у бункері викликала конфлікти між хлопцями з охорони. А коли їхні залицяння до машиністок не давали бажаних результатів, то чулися докори на адресу дівчат: «Думаєте, раз ви опинились тут, так дістанете командирів»³³.

Жінка-соратниця була єдиним джерелом душевного тепла для чоловіків, надовго відірваних від сім'ї.

Спогади Марії Савчин (дружини полковника УПА В. Галаси) передають відчуття рівності чоловіка і жінки, яку вона відчуває, беручи до рук автомат, водночас залишаючись на тому місці, яке для неї призначене згідно з патріархальними уявленнями.

Відзначмо, що західноукраїнський прагматичний фемінізм, який поєднувався з націоналістичним світоглядом, на перше місце ставив саме державні інтереси, а не емансипацію³⁴.

Тепер розгляньмо деякі приклади. Войовничість М. Савчин і її подруги Катерини (обидві — дружини упівських командирів) закінчувалась перед дверима бункера. Немовби після роботи, Катерина спускалась до криївки і переодягалась, перевтілюючись у витончену леді. Думки її щодо жіночих прав і можливостей так дивували Марію, що та інколи навіть називала її «феміністкою». Але в одному подруги були солідарними — у розумінні того, що, ставши дружинами своїх командирів, вони перестали бути рівними з іншими повстанцями, вони втратили право голосу в чоловічій бесіді з командиром. Існував, як згадує М. Савчин, «неписаний закон», який забороняв дружині втручатись у чоловічі справи. Якщо вона про щось говорила, то присутні сприймали її думки за опінії командира, а це, звичайно, її пригнічувало³⁵.

Катерині ж доводилося майже завжди дотримуватися формальних стосунків із чоловіком, оскільки він не хотів, щоб рядові бійці відчували сум за жінкою.

Отже, патріархальна родина приховувала пастку нерівності і другорядності для одруженої жінки-повстанки.

³² Літонис УПА. — Т. 28. — С. 45.

³³ Там само. — С. 177.

³⁴ Богочевська-Хом'як М. Білим по білому...

³⁵ Літонис УПА. — Т. 28. — С. 98.

У націоналізмі, явно чоловічій доктрині, помітна тенденція прирівнювати націю до сім'ї³⁶. Це очолюване чоловіками господарство, де чоловіки та жінки виконують «природні ролі». Чоловіча сила творить державу і змітає їх з лиця землі. Жіноча участь у загальнодержавних процесах розглядається переважно як приватний внесок. У національній культурі жінки відіграють особливу, символічну роль. І ця роль, зазвичай, відображає чоловічі визначення жіночості та належне місце жінки в нації. Українській жінці, як символу нації, приділяє увагу В. Паливода³⁷. Він уособив в образі зв'язкової зі своїх спогадів усі чесноти епічної української жінки — матері, сестри, доньки. На заслання в Караганді він сам одружився з «бандерівкою» Христиною і щиро засуджує тих хлопців, які «йшли у найми» до чужих жінок — неукраїнок. Він мало не прирівнює такий шлюб до зради Батьківщини.

Приклад так званої активної ролі жінки у якості командира, що є, радше, винятком, наводить Максим Скорупський³⁸. Причиною залучення Ольги Горошко до повстанського загону було знання німецької мови. Але згодом, після смерті її чоловіка-командира, їй випало очолити повстанців. Після деяких вагань Оля вирішила перебрати команду. Вона детально розробила свою тактику боротьби, вивчила методи МГБ. О. Горошко так добре засвоїла принципи військової боротьби, що залишається тільки здогадуватися про приховані здібності жінок командувати військовими відділами³⁹.

Її тактика була такою: вона вступала в бій з ворожим відділом, меншим ніж десять стрибків, вдаряючи з двох боків, щоб узяти його в своєрідні кліщі. Здобуту зброю хлопці ламали, забираючи лише амуніцію.

М. Скорупський зовсім не наголошує на жіночій непристосованості до військових дій, не дивується Олиному рішенню.

Оля Горошко керується своїми думками, по-своєму переосмислюючи лінію боротьби. Якими б не були загальні (чоловічі) принципи націоналістичної ідеології, вони неодмінно коригуються під впливом критичного жіночого сприйняття.

³⁶ Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні нації. — С. 70–96.

³⁷ Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу. — С. 140–145.

³⁸ Скорупський М. Туди де бій за волю. — С. 241–343.

³⁹ Там само. — С. 282–286.

Дослідження участі жінок у «чоловічій справі» — повстанській війні — і чоловічо-жіночої «співпраці» у воєнних обставинах дало нам змогу оцінити жіночу роль у війні як «нефеномен». Такі надзвичайні стресові для людської спільноти ситуації, як війни деякою мірою підточують гендерну полярність, спрямовуючи свідомості двох статей назустріч.

Описуючи роль жінок у повстанській війні, не можна не згадати і про окремі жіночі долі. Найперше, це долі жінок-матерів, — вони відбилися у спогадах Євгенії Андрусак і Катерини Зарицької. Долі цих жінок виявилися подібними: обидві працювали в медичній службі, обидві боролися за статус матері, за можливість виховувати своїх синів. Жінкам-повстанкам нелегко було ставати матерями, адже майже одразу після народження дитини потрібно було готуватися до розлуки з нею.

У повстансько-партизанській війні «мирні» та «воєнні» обов'язки жінки накладалися. Традиційні «мирні» жіночі ролі переносяться у воєнну ситуацію. Жінка шие, готує, в'яже. Але тепер вона, поперше, усвідомлює себе важливим складником загальної справи, а по-друге, ризикуючи життям, грає за правилами жорсткої чоловічої гри.

Вважається, що жінки, перебуваючи у маскулінних організаціях та ситуаціях, не фемінізують їх, а самі починають маскулінізуватися. Проте слід визнати, що жінка може мати ті ж риси характеру, що й чоловік, і навпаки. Відмінності у чоловічому та жіночому баченні панівної маскулінності провокують різну реакцію.

Чоловіки схильні сприймати жінок на війні як своєрідний виклик. Жінка — це символ дому. Чоловіки завинили перед сестрами, матерями, дружинами — не змогли залишити їх поза боротьбою.

Постійно перебуваючи в екстремальних обставинах, жінка дістає право на самостійність. Завдяки швидкій адаптації жінок та підтримці в цьому з боку чоловіків вони не могли обмежитися технічними та медичними ролями, хоча націоналістичний рух важко приймав феміністичні вимоги рівності.

ДМИТРО ТКАЧ

МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ДО ЛАВ УПА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Сьогодні історія УПА здебільшого вивчена із «зовнішнього» боку: досліджено тактичні операції, рейди, політичне та ідеологічне підґрунтя. Поза увагою ж залишаються питання «історії людини» — мораль вояків, мотивація вступу до лав УПА, їхнє світобачення, сприйняття боротьби. Звернення до такої проблематики вимагає залучення нових методів, які виникли в рамках та на стику різноманітних наук про людину.

Так, для вивчення проблеми мотивації можна використати аксіобіографічний метод якісної соціології¹. Винайдений ще Максом Вебером, цей метод, який перебуває на межі психології та соціології дасть змогу виділити певні ціннісні орієнтації, які існували в суспільстві протягом певного часу. Саме ціннісну орієнтацію слід розглянути передовсім, коли йдеться про причини та мотиви вступу до лав УПА.

З аксіобіографічним методом пов'язаний біографічний метод, який передбачає аналіз інтенсивності та спрямованості особистості, дослідження її соціально-рольового положення, змін, що відбуваються з віком, впливу стартових умов на наступні етапи життя тощо. Аксіобіографічна методика через індуктивний аналіз індивідуальних цінностей допомагає скласти уявлення про соціальні цінності.

Історіографічна база питання мотивації вступу до УПА доволі широка, проте проблему створює відсутність досліджень власне психологічного характеру, тому я використовував роботи, в яких ідеться про історію УПА загалом. До цієї групи належить, наприклад, праця Анатолія Русначенка «Народ збурений»², яка стосується головних етапів боротьби не тільки на території України, а й на землях Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. Ця робота дає змогу порівняти різні рухи, знайти спільне і особливе в мотивах повстанців. Відомий український історик Ярослав Грицак у книжці «Страсті за націоналізмом»

¹ Акси-биографический метод / Под редакцией Д. А. Лобойко // <http://sociologi.narod.ru/metod/aksbiogr.htm>.

² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. — Київ, 2002.

розкриває деякі аспекти українсько-польського протистояння, а також звертається до морально-етичних цінностей та орієнтацій³. Спробу подати загальний огляд історії УПА робить Юрій Киричук у праці «Історія УПА»⁴. Доволі цікавим є російськомовне дослідження Сергія Ткаченка «Повстанческая армия: тактика борьбы»⁵. Особливість цієї роботи — велика кількість цікавих та яскравих прикладів.

Безперечно, значний внесок у дослідження різноманітних сторін діяльності не тільки УПА, але й ОУН зробили Центр досліджень визвольного руху та Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які публікують документи, дослідження, спогади та інші матеріали в збірнику «Український визвольний рух»⁶. Ту з'явилось біографічне дослідження Володимира В'ятровича «Сотенний “Бурлака”»⁷. Крім розвідок біографічного плану, для вивчення моєї теми дуже важливою є стаття Івана Патриляка «“Еведенційні картки” УПА як статистичне джерело»⁸.

Варто звернути увагу на працю дніпропетровських істориків М. Слободянюка та І. Шахрайчука «Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни»⁹. Ця робота допомагає розширити бачення руху Опору на Дніпропетровщині. Вона узагальнює форми й методи антифашистської боротьби.

Джерельна база охоплює мемуари, спогади колишніх учасників боротьби: як повстанців, так і їхніх супротивників — працівників НКВД. Це дає змогу підійти виважено до дослідження, порівняти факти, подані обома сторонами. Мемуаристика є найширшою і представлена книжками, виданими не тільки на території України, а й за кордоном. В. Паливоди належить книжка «Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу», де описано не тільки боротьбу на полі бою, а й життя після полонення¹⁰. Інший колиш-

³ Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есе.* — Київ, 2004. — С. 91.

⁴ Киричук Ю. *Історія УПА* // <http://insurgent.onestop.net/kyryczuk/>.

⁵ Ткаченко С. *Повстанческая армия: тактика борьбы* // <http://insurgent.onestop.net/tkaczenko/>.

⁶ *Український визвольний рух.* — Львів — Зб. 1—7.

⁷ В'ятрович В. «Сотенний “Бурлака”» // <http://insurgent.onestop.net/burlaka/>.

⁸ Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // *Український визвольний рух.* — Львів, 2006. — Зб. 6. — С. 110—147.

⁹ Слободянюк М., Шахрайчук І. *Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни.* — Дніпропетровськ, 2005.

¹⁰ Паливода В. *Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу / Підгот. Б. Паливода.* — Київ, 2001.

ній повстанець — Іван Дмитрик — розкрив особливості боротьби на окремо взятій території в «Записках українського повстанця (в лісах Лемківщини)»¹¹. Власне бачення боротьби подає Володимир Максимович у «Спогадах колишнього учасника Української Повстанської Армії»¹². Схожі праці належать Максиму Скорупському — «Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА)»¹³, Івану Йовику — «Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА»¹⁴, Миколі Кінаху — «У вирі життя»¹⁵. Федор Кондрат пригадує власне життя і боротьбу в мемуарах «Ми стали волі на сторожі»¹⁶. Погляд жінки представлений спогадами Марії Савчин «Тисяча доріг»¹⁷. Її чоловік Василь Галаса, один із провідних членів ОУН, яскраво описав власний життєвий шлях у мемуарах «Наше життя і боротьба»¹⁸. Цікавим і, безперечно, цінним джерелом інформації є збірка спогадів «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців»¹⁹.

Протилежну сторону, тобто НКВД, представляють мемуари його співробітника Георгія Саннікова²⁰. Тут розкривається бачення останнього етапу боротьби, тобто період 1954—1955 рр., коли сили повстанського опору вже не були потужними. Книжка Саннікова цікава тим, що в ній помітна спроба виважено, аналітично подивитись на цей період боротьби.

Специфіка дослідження, а саме її історико-психологічний аспект, передбачає вивчення не тільки першоджерел, а й планування і проведення інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій. Живі свідчення є важливим історичним джерелом, яке я використав у своїй роботі.

¹¹ Дмитрик І. *Записки українського повстанця (в лісах Лемківщини)* — Львів, 1992.

¹² Максимович В. *Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії* — Львів, 1992.

¹³ Скорупський М. *Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА)* // <http://insurgent.onestop.net/skorupski/>.

¹⁴ Йовик І. *Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА* // <http://insurgent.onestop.net/neskorena/>.

¹⁵ Кінаш М. П. *У вирі життя.* — Львів, 2002.

¹⁶ Кондрат Ф. *Ми стали волі на сторожі* // <http://insurgent.onestop.net/kondrat/>.

¹⁷ Савчин М. *Тисяча доріг.* — Київ, 2003.

¹⁸ Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади.* — Львів, 2005.

¹⁹ *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / За ред. Є. Луна.* — Т. 1. — Львів, 2005.

²⁰ Санніков Г. З. *Большая охота. Разгром вооружённого подполья в Западной Украине.* — Москва, 2002.

Отже, мета моєї статті — накреслити механізм можливого вивчення мотиваційного аспекту вступу до УПА. З одного боку, мотивація вступу до армії, як і її створення, є нібито загальновідомою. На перший погляд, може здатися, що питання вичерпано. Але це лише початкове враження — нові архівні документи, перегляд мемуарної літератури, спілкування з живими свідками і учасниками тих подій дають можливість підійти до вивчення вступу в боротьбу як до багатоаспектного явища, котре вимагає системного розгляду.

Найперше масштабне завдання на цьому шляху — аналіз регіонального походження кожного повстанця. У своїй роботі я не планую досліджувати спонуки до формування іноземних куренів в УПА й зосереджуюся лише на українських.

Цікаву інформацію знаходимо в роботі Сергія Ткаченка «Повстанческа армия: тактика борьбы»²¹. Він, порівнюючи повстанців-селян з Поділля та з Карпат, зазначає, що подоляки відважні та дисципліновані, за характером спокійні, нерухливі, не схильні до відчаю, будь-яку місію виконували до кінця. І головне — вони швидше акліматизувалися в гірській місцевості, ніж верховинці в долинах. У верховинців же, дуже рухливих, відважних та ініціативних, негативною рисою ставала прив'язаність до рідних місць: без гір, лісів і полонин вони почували себе зле і дуже сумували. Проте автор не пояснює, на чому базуються такі його твердження. На жаль, сьогодні малодослідженим є образ повстанця — вихідця зі східних теренів. Перспективним видається аналіз окремих рис вихідців із різних регіонів та створення узагальненої характеристики повстанця-галичанина, волиняка, східняка тощо.

Розглядаючи походження повстанців, не можна не звернутися до статті Івана Патирляка «“Еведенційні картки” УПА як статистичне джерело»²². Автор змальовує «колективний портрет» бійця УПА на території Волині у 1943—1944 рр., використовуючи саме «евденційні картки», джерело, яке дає можливість щонайближче підійти до справжніх мотивів вступу вояків до лав УПА.

Отже, з наведених даних бачимо, що українців у ВО «Богун» налічувалося 98,2%²³. З немісцевих найбільшу кількість дають 4 області:

²¹ Ткаченко С. *Повстанческа армия: тактика борьбы* // <http://insurgent.onestop.net/tkaczenko/>.

²² Патирляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 110—147.

²³ Там само. — С. 147.

Чернігівська, Сумська, Дніпропетровська та Київська²⁴. Не можна погодитися з припущенням автора, що жителі Чернігівщини та Сумщини, найбільш лісистих регіонів, у 1941—1942 рр. зіткнулися з діяльністю червоних партизан і розпочали створення загонів самооборони. Аналогічні загони формуються і на території Волині, але там вони мали на меті захист від німецьких відділів. Не дивно, що протягом 1942—1943 рр. на Волинь прибуває помітний відсоток жителів Чернігівської і Сумської областей, щоб продовжити спільну боротьбу.

Цікавим і не менш важливим є дослідження соціального статусу. Не применшуючи ролі ідеологічної підготовки, слід відзначити, що багато важив статок. Більшість повстанців складало українське селянство, переважно середняки та незаможні і в меншій мірі — заможні (переважно у деяких районах Полісся та Волині). Кожна з цих верств, окрім національних обстоювала і певні соціальні інтереси. Так, наприклад, бідняки розчаровані і у німецькій, і у радянській владі, просто жили вірою у краще майбутнє, яке пропагувала ОУН. Середняки ж, як і багатії, боролися через страх втратити своє майно. Єдиною відмінністю між ними було те, що середняки до 1939 р. іноді лояльно ставилися до комуністичного режиму — доти, доки на власному досвіді не переконалися, що таке «колгоспно-радгоспна система» організації села. Багатії ж ніколи не дослухалися до ідей комуністичного режиму, які апріорі робили їх «ворогами народу» і таврували як «буржуазний прошарок», з котрим треба боротися. Та незважаючи на матеріальний стан, усі представники селянства показали себе як витривалі та стійкі, патріотично налаштовані бійці. Такі вкрай узагальнені характеристики, вимагають подальшого уточнення. На прикладі ВО «Богун» можна побачити, що селянство активно долучалося до боротьби і становило найбільший відсоток бійців — понад 80% від усіх облікованих.

Окремо слід розглядати вихідців із робітничьких родин: у відділі УПА вступали передусім ті робітники, які давно пов'язували свою долю з національно-визвольним рухом, тобто члени ОУН або її симпатички. Більша ж частина робітників заводів і фабрик воліла залишатись удома, перечікуючи нелегкі часи. Через це на першому етапі боротьби (1943—1944) робітників у повстанських відділах було більше 20—25%²⁵. Але ця цифра, скоріш за все, стосується території

²⁴ Патирляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 115.

²⁵ Ткаченко С. *Повстанческа армия...*

Галичини. На Волині кількість робітників, які долучилися до боротьби, становила близько 15—17% від складу УПА²⁶. Із наближенням фронту і під впливом чуток стосовно майбутньої війни СРСР із західними союзниками, до лав УПА прибула достатньо велика кількість робітників лісопереробної галузі, нафтових підприємств, а також ремісників із міст.

Серед робітників виділяють дві групи-генерації: старші (сімейні) та молодші (вільні). Більш надійною була, звичайно, друга група, оскільки перші могли швидко втрачати фізичні сили та моральний дух. До того ж, серед них частіше спостерігалися хвороби, не пов'язані з пораненнями. Молодша група вирізнялась більш креативним мисленням. Серед них було чимало майбутніх командирів. На прикладі ВО «Богун» бачимо, що молоді люди, віком від 18 до 28 років, становили 70% від усіх облікованих²⁷.

Окремо треба розглянути студентство — найактивнішу, найвідповідальнішу частину бійців. Після проведення курсів таких студентів направляли на виховну і пропагандистсько-патріотичну роботу серед повстанців. Інколи командири навіть вбачали в них своїх конкурентів, що, звичайно, не йшло на користь боротьбі. Загалом, студентство — найяскравіша серед усіх верств, бо саме від цієї групи варто очікувати ідеалістичних спонук приєднання до боротьби.

Логічно було б дослідити рівень освіти повстанців. Освіченість тут має два параметри: по-перше, знання грамоти, письменність, і, по-друге, патріотичне виховання. Якщо для здобуття грамоти вистачало сільських шкіл, у яких навчання велося переважно польською мовою і які були підпорядковані польському керівництву, то патріотичний вишкіл потребував особливих умов, яких у міжвоєнний час не було. Варто відзначити, що на українських землях, які перебували під Польщею до 1939 р., більшість населення закінчила найпоширеніші в Польщі чотирирічні школи²⁸.

Василь Галаса, один із провідних членів ОУН у своїх спогадах «Наше життя і боротьба» пригадує, що в його школі хоч навчання і велося українською мовою, але вчителькою історії була полька, а тому викладала матеріал з польської точки зору. Тож історія України, про яку учні дізнавались від старших та родичів, сильно

²⁶ Патріляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 121.

²⁷ Там само. — С. 147.

²⁸ Там само. — С. 125

відрізнялась від історії, яку викладали їм у школі²⁹. Альтернативною організацією, яка мала на меті підвищувати національну самосвідомість українців, була «Просвіта». Спроби впливати на молодь робила й ОУН. Патріотичне виховання мало особливу структуру і включало в себе читання художньої літератури, присвяченої історичним подіям, спілкування зі свідками національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., проведення лекцій з історії України тощо. Саме таке виховання дає можливість ствердити, що існує невидимий, але важливий зв'язок між поколіннями. Отже, цілком логічно можна довести спадкоємність боротьби УПА щодо національно-визвольної революції. Патріотичний вишкіл давав певні результати уже під час його проведення. Приклад знаходимо в мемуарах В. Паливоди. Автор зазначає, що в передвоєнні часи всі, хто мав можливість отримати за власний кошт освіту, а особливо, розібратись в історії України, рано чи пізно доходив до питання відсутності держави при наявності ознак нації. В ті часи ішов інтенсивний процес розбудови підпільної мережі ОУН і свідома молодь вступала в заборонену польськими властями організацію. Прочитані книжки справляли незабутнє враження: історичні приклади торкалися сердець юних читачів, виховували в душі патріотизму, вчили ідеалістичному сприйняттю світу. Плоди тих читань далися взнаки пізніше — під час ведення боротьби у лавах повстанців: «Ми марили подвигами, бо вважали, що це і є вершина патріотичної досконалості та загального визнання»³⁰.

Припускаючи великий, якщо не визначальний вплив освіти, варто типологізувати її форми. Зважмо на те, що мемуари писали тільки освічені люди. Але у спогадах можна знайти відомості про освіту інших вояків. Дані про рівень освіти можуть міститися в розпорядженнях командування УПА щодо проведення освітньої роботи серед повстанців або в облікових картках.

На початковій стадії виховання повстанців головним джерелом ідей була творчість Тараса Шевченка, про що згадується майже в кожному свідченні. Особисті враження підтверджують цю тезу. Наприклад, колишній упівець Теодозій Степанович Тимочко, що мешкає нині у м. Павлограді, і сьогодні знає більшість творів Кобзаря напам'ять³¹. Те

²⁹ Галаса В. Наше життя і боротьба. — С. 15.

³⁰ Паливода В. Спогади українського повстанця... — С. 68.

³¹ Інтерв'ю з Тимочко Т. С., 1924 р. н., записане 18.07.05 // Архів автора — С. 2.

саме стосується й Петра Савича Хильчука, який проживає у м. Синельниковому³² — у розмові він цитував Шевченка. Поезія Кобзаря виховувала в молоді почуття патріотизму і розпалювала ненависть до ворогів рідної землі. Приклад звичайного сільського хлопчини Тараса Шевченка, який від поміщицького кріпака зумів піднятися до найвищих висот, сильно впливав на молодих хлопців.

Виховання націоналістів завжди починалося з художньої літератури, з історичних книжок і лише на завершальній стадії незамінними були праці Дмитра Донцова — засновника українського чинного націоналізму. Особливу увагу зверталось на його «Націоналізм», статті з часопису «Сурма» та журналу «Розбудова нації». Але тут варто зауважити, що все ж таки з працями Донцова були знайомі далеко не всі повстанці й підпільники, про що свідчить М. Савчин³³.

Ще одним питанням, у якому перетинається психологія та історія, є вплив на повстанця-підлітка чи юнака старшого соратника. Юність — час, коли людина тільки шукає свій шлях, знаходячи кумирів та приклади для наслідування. Таким прикладом міг бути і дід, і батько, і старший брат, і просто авторитетна, поважна людина. Зокрема, полковник УПА Степан Фрасуляк, який до війни вчителював, маючи повагу серед селян. С. Фрасуляк своїм авторитетним прикладом надавав приклад іншим. Під час боротьби він залишався вчителем, правда «стрілецьким», і розкривав таємниці військової майстерності³⁴. Але не завжди взірцем мала бути окрема людина. Так, скажімо, уособленням авторитету могла бути і ОУН. Річ у тому, що українські газети час до часу описували судові розправи над учасниками ОУН, і це в достатній мірі піднімало дух народу. Членів ОУН зображували героями, які не плазують перед окупантами, а борються за волю України. Молодь, читаючи такі статті, бачила і себе у рядах борців за відновлення української державності. Але тут слід відзначити, що не всі упівці належали до ОУН. Серед них траплялися люди різних поглядів, у тому числі й позапартійні. Таким чином, люди об'єднувалися для протистояння, хоча кожен міг бачити кінцеву мету по-іншому. Єдине, в чому всі були однакові, це важливість і неминучість боротьби.

³² Інтерв'ю з Хильчуком П. С., 1925 р. н., записане 28.08.05 // Архів автора — С. 1.

³³ Савчин М. Тисяча доріг. — С. 44.

³⁴ Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк — «Хмель» // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 5. — С. 192–202.

Я вже зазначав, що почуття розчарування відіграло важливу роль у формуванні світогляду майбутніх повстанців. Саме тому варто дослідити ставлення кожного упівця до влади поляків, більшовиків та німців. Такий аналіз дасть змогу простежити, як визрівало розчарування німецькою, польською і радянською владою, що змінювалися на апатію або на злість і бажання діяти самостійно.

По-різному формувалась національна свідомість у майбутніх повстанців. Так, наприклад, В. Галаса стверджує, що становлення його національної свідомості довершила «паціфікація» українських міст і сіл 1930 р. Василеві було тоді 10 років і під час однієї з польських акцій йому довелося ховатися в кукурудзі, а один із жандармів схопив його і побив через підозру, що хлопець там щось ховає. «Після від'їзду паціфікаторів село виглядало зруйнованим. Селяни збиралися в гурти, розповідали, як кого били. Кажали, що били «За Україну». У цьому вислові втілювався цілий комплекс почуттів: і те, що ти українець, і те, що постраждав за Україну, і те, що твій кривдник — чужинець, ворог»³⁵. Так польський шовіністичний уряд активізував українство, підігривав національну свідомість, підсилював ненависть до окупанта.

Яскравим прикладом є свідчення В. Паливоди, який пригадує, як на початку війни більшість українців вірили, що при німцях буде краще, ніж у панській Польщі, в якій людей обклали високими податками, була заборонена українська мова для викладання у школах, українців не допускали до уряду. Через це і чекали на гітлерівських «визволителів». Проте історія склалася інакше, бо 17 вересня 1939 р. на землі Західної України ввійшли радянські війська. Ці події супроводжувалися гучними гаслами про возз'єднання українських земель. Але невдовзі почалися арешти галицької інтелігенції та примусове переселення еліти та духовенства до Сибіру. Таким чином СРСР боровся з вільнодумством серед населення України. Другим етапом була німецька окупація території України. В. Паливода згадує, що прихід німців, на який чекали з нетерпінням, був достатньо пафосним. На гітлерівців дивилися шанобливо, бо мали вони привабливий, інтелігентний вигляд. Німці були чисті, вгодовані, виструнчені. Але то, насправді, була тільки оманлива видимість, бо при ближчому ознайомленні виявилось, що за тією «вихованістю» ховалися жахливі ідеї. Не дарма В. Паливода називає німців «вовками в овечій шкурі». Схожі

³⁵ Галаса В. Наше життя і боротьба. — С. 16.

зауваги знаходимо в М. Скорупського, котрий спочатку описує свій захват від форми та манер німців, але потім вказує, що при спробі почати розмову з німецькими офіцерами його, хлопця, просто вдарили. Думка про Німеччину та її інтелігентність різко змінилася³⁶.

Люди потрапляли в умови, які вимагали особистого вибору — або коритися комусь із окупантів, або схилитись до боротьби. Не забуваймо, що безпосереднім поштовхом до створення УПА стало наростання антинімецьких настроїв: керівники ОУН вирішили не дати використати ситуацію червоним партизанам і взяли її під свій контроль. І вже в процесі боротьби, на яку пересічну людину часто штовхали особисті обставини, а не ідеалістична налаштованість, відбувалося становлення самостійницького світогляду.

Окремим «донором» для УПА ставала час до часу Червона армія: факти неодноразового переходу офіцерів нижньої ланки з лав ЧА до УПА, були наслідком безглузких наказів вищих командирів, які вимагали кидати своїх солдатів на певну смерть. Доволі часто офіцери ЧА потрапляли в ситуацію, коли невиконання наказу тягнуло за собою трибунал. За всяку власну ініціативу карали смертю. Непогано ілюструють цю тезу деякі цифри: серед загальної кількості облікованих повстанців у ВО «Богун» більшість — 57,68% — не були знайомі з військовою справою, але серед тих, хто був обізнаний з нею, найбільший відсоток складала ті, хто служив у польському війську (15,57%) і у Червоній армії (9,48%).³⁷

Боротьба УПА спинилася близько 55 років тому, але одностайної думки щодо неї в історіографії України не існує й донині. Ярослав Грицак дуже влучно зауважив в інтерв'ю «Львівській газеті»: «Для Львова і Західної України вояки УПА — герої, можливо, найбільші національні герої в історії боротьби українців за незалежність. Проте для Східної України УПА — група бандитів, зрадників і колаборантів. Немає суперечливішого явища в історії України, аніж УПА. Ніщо так сильно не розділює наше суспільство [...]»³⁸. Причини таких різних оцінок варто, серед іншого, шукати і в нерозумінні багатьма людьми зі Східної України мотивів, які штовхали бійців УПА до боротьби. Сподіваюсь, що дослідження, яке я розпочав, допоможе хоч трохи розвіяти міфи, породжені радянською історіографією та пропагандою.

³⁶ Скорупський М. Туди, де бій за волю...

³⁷ Патриляк І. «Евденційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 129.

³⁸ «УПА — герої чи бандити?» // Львівська газета. — 2003. — 16 липня 2003. — № 206.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Символіка — це умовне відображення подій, явищ, понять, ідей за допомогою умовних знаків — символів. У вузькому значенні символіка — це певна сукупність символів. Наприклад, державна символіка — герб, прапор, гімн; символіка товариств, організацій, об'єднань, гуртків, політичних партій, рухів, воєнізованих формувань тощо. Символіка як наука охоплює емблематику, геральдику, сфрагістику, вексилологію (прапорництво), уніформістику, фалеристику, деякою мірою нумізматику, боністику та інші спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, наприклад екслібристику. З нею пов'язані археологія, етнографія, архівознавство, генеалогія та інші науки¹.

У пропонованій статті зроблено спробу розглянути методику вивчення символіки українських молодіжних товариств Галичини кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Основну увагу звернено на особливості дослідження організаційних пам'яток, тобто прапорів, емблем, відзнак, печаток, одностроїв тощо.

Яскравою сторінкою української історії, з погляду символіки, є перша половина ХХ ст. Особливу увагу привертають виникнення та розвиток прапорів, емблем, відзнак, печаток, одностроїв, нашивок, гімнів та іншої атрибутики українських молодіжних організацій цього періоду.

Більшість організацій, які в той чи той спосіб боролися за незалежність України, мали свою особливу символіку. Це такі товариства та структури, як «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг», Легіон Українських Січових стрільців, Українська галицька армія, Українська Військова Організація, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія та інші легальні, напівлегальні та нелегальні утворення.

¹ Матусовський Г. Символіка в системі наукового знання // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 51.

Важливої ваги в українських молодіжних організаціях окресленого періоду надавали прапорництву*. Вивчаючи прапори українських товариств, варто зупинитися на декількох моментах:

1. Форма прапорів

Полотнище прапора могло бути прямокутним, квадратним, трикутним, з косицями**.

Гуртки «Пласту», зазвичай, виготовляли хоруговки з білого полотна, яке мало форму рівнобедреного трикутника; дві сторони якого мали по 45 см, а основа, що кріпилася двома торочками до палиці, дорівнювала 25,5 см². На хоруговку пришивали знак гуртка з чорного сукна. На знаках зображали голови тварин або й тварин повністю. За словами одного із засновників «Пласту» Олександра Тисовського***, такими тваринами могли бути: «[...] пес, кінь, вовк, чайка, пугач, перепелиця, крук, буйвіл, лис, медвідь, бузько, пантера, баран, голуб, орел, зозуля, лилик, ластівка, дятел і ін. По змозі добирайте звірята наших країв, або визначні якимись прикметами»³.

* *Прапорництво, або вексилологія (від лат. vexillum — «прапор»), — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає всі види прапорів, їхнє виникнення в історичні часи, форми, кольори, взаєморозташування кольорів, символічне навантаження, використання державами, організаціями, товариствами, політичними партіями, воєнізованими формуваннями тощо. Термінологія українського прапорництва загалом, а українських молодіжних організацій зокрема, потребує розробки та вдосконалення. Прапорництво українських формувань кінця XIX — першої половини XX ст. потребує глибокого вивчення, перш за все методологічних розробок. На жаль, сьогодні в цьому напрямку роблять лише поодинокі та зовсім маленькі кроки, наприклад: Кохан О. Українська термінологія з прапорництва // Знак. — Львів, 1994. — Лютий. — Ч. 5. — С. 6; Якимович Б. Українська вексилологічна терміносистема // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1993. — С. 113–115; Слободянюк М. Військова символіка України. Відродження з попелу. — Накладом автора, 2005. — С. 6–15.*

** *Косиця — клиноподібне закінчення прапора. Бувають прапори з однією, двома та трьома косицями.*

² *Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді. — Львів, 1921. — С. 118.*

*** *Тисовський Олександр — 'Дрот' (09.08.1886–29.03.1968) — український громадський діяч. Народився у с. Бикові; педагог, один із організаторів «Пласту», біолог, дійсний член НТШ (від 1927). Впродовж 1911–1939 рр. вчителював в Академічній гімназії у Львові. Професор Українського темного університету (1920–1924), Львівського університету (1939–1941) та вищих агрономічних курсів (1941–1943). Від 1944 р. перебував на еміграції у Відні. Там і помер.*

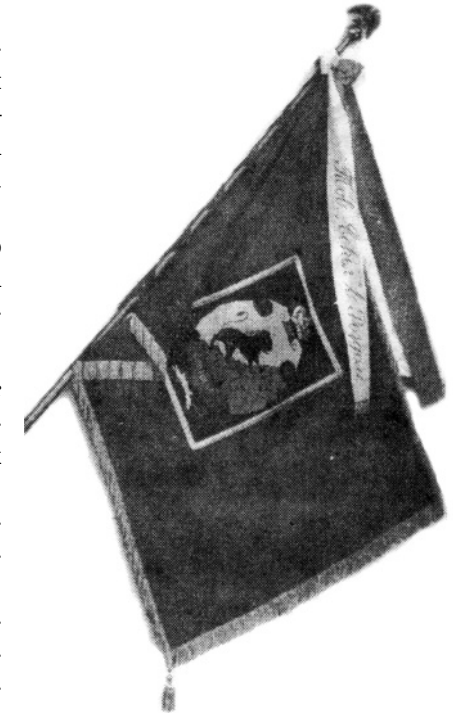
³ *Тисовський О. Життя в Пласті... — С. 118.*

2. Древо із верхів'ям

Древо — дерев'яний держак, до якого прикріплювалося полотнище прапора. Верхів'я — завершення древка у вигляді вістря списа, сокола, Тризуба та інших елементів. Наприклад, верхів'я прапора українського товариства «Сокіл» у м. Роздолі мало вигляд сокола на металевій кулі⁴ (ілюстрація 1).

3. Зображення на прапорах

З огляду на тогочасні традиції, на сокільських прапорах найчастіше зображали Лева, святого Михаїла, діячів Козаччини — Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Мазепу, рідше — письменників та поетів, траплялися також зображення київських князів Володимира та Ольги⁵. Подібними до сокільських були прапори товариств «Січ» під орудою Кирила Трильовського⁶, на яких, крім описаних вище малюнків, була також січова емблема⁶. На прапорі товариства «Сокіл-Батько» у Львові, посвяченому 11 вересня 1911 р.,

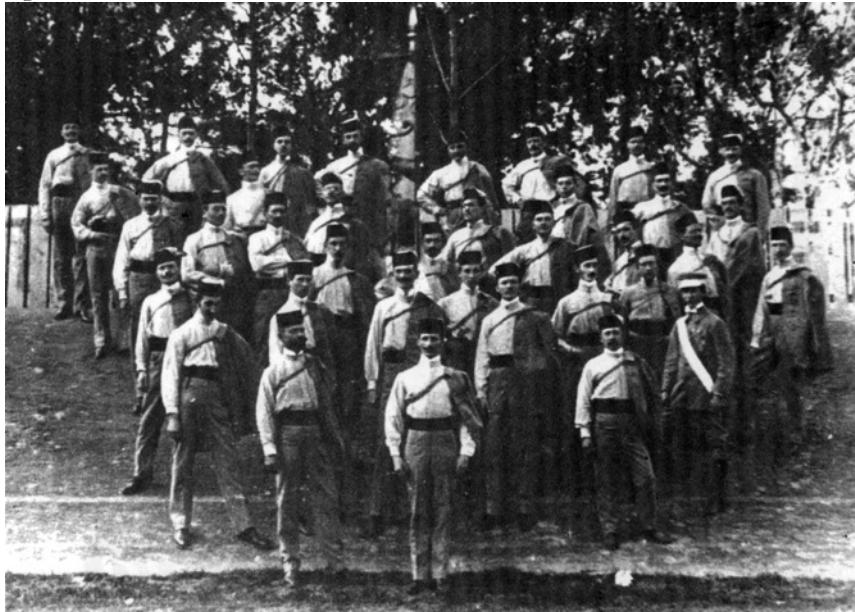
1. Прапор товариства «Сокіл» у м. Роздолі, посвячений 14 липня 1912 р.

⁴ *«Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. — Львів, 1996. — С. 12.*

⁵ *Детальніше див.: Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства «Сокіл» у Галичині (1894–1939) // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць. — Львів, 2006. — Вип. 8. — С. 225–241.*

* *Кирило Трильовський (06.05.1864–19.10.1941) — український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець, організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Літературні псевдоніми: Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий Батько та ін.*

⁶ *Сова А. Символіка українського пожежно-спортивного товариства «Січ»: генеза та історія // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 5. — С. 215–230.*

2. Члени товариства «Сокіл-Батько» з прапором на Шевченківському здвизі. Львів, 28 червня 1914 р.

з одного боку зображено коронованого Лева, що спирається лапами на скелю, з іншої — святого Михаїла з опущеним мечем у правій руці та піхвами у лівій⁷ (ілюстрація 2). Аналогічне зображення використано на прапорі товариства «Сокіл» у Стрию⁸. Обов'язково на прапорах розміщували написи (гасла, рік посвячення прапора тощо).

4. Кольори древка, зображень на полотнищі, стрічок до прапора

Кольори могли бути довільними, однак переважали малиновий, синій та жовтий. Наприклад, на прапорі товариства «Сокіл-Батько» у Львові, розміром 120x150 см, з одного боку на синьому тлі містилося зображення золотого коронованого Лева, що спирається лапами на жовту скелю (ілюстрація 3). По краях полотнища (крім древкового) розташовувалися трикутні зубці жовтого кольору. Над

⁷ Сова А. До історії прапора товариства «Сокіл-Батько» у Львові // Знак. — Львів, 2003. — Червень. — Ч. 29. — С. 8–9.

⁸ Отворене української хліборобської вистави в Стрию // Діло. — Львів, 1909. — 22 н. ст. (9 ст. ст.) вересня. — Ч. 208. — С. 2.

малюнком був напис: «Все вперед!» З іншого боку прапора, на малиновому тлі, містилася постать святого Михаїла з опущеним мечем у правій руці й піхвами у лівій. Під малюнком був напис: «Боріте ся! Поборете!» (цитата з поеми «Кавказ» Т. Шевченка)⁹. По краях полотнища (крім древкового) — трикутні зубці білого кольору. Полотнище кріпилося герасівкою до древка, яке закінчувалося вістрям списа¹⁰. До речі, гасло «Все вперед! Всі враз!», на думку одного з голів товариства «Сокіл-Батько» у Львові Івана Боберського*, з'явилося вперше на оголошеннях, які скликали Перший красвий здви́г у Львові 10 вересня 1911 р.¹¹.

3. Прапор товариства «Сокіл-Батько» у Львові

5. Додаткові елементи прапора: стрічки з написами та цвяшки, які забивались у древко

Цвяшки переважно робили бронзовими, посрібленими або позолоченими. Сокільські товариства замовляли їх у львівській організації «Сокіл-Батько». Водночас цвяшки можна було придбати в товаристві «Достава», яке містилося на вул. Руській, 20¹², або в

⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол. Є. Кирилюк (голова) та ін. — Київ, 1989. — Т. 1. — С. 247.

¹⁰ Ділами, не сльозами! // Вісти з Запорожжя. — Львів, 1911. — Серпень. — С. 2; Прапор «Сокола-Батька» // Вісти з Запорожжя. — Львів, 1911. — Серпень. — С. 12.

* Боберський Іван (04.08 1873–17.08.1947) — відомий український громадський діяч, один із засновників українського спортивного руху. Народився в с. Доброгостів Дрогобицького повіту на Львівщині в родині священика. Навчався в університетах Львова, Відня і Граца. Перебуваючи в Західній Європі, вивчав нові форми і методи фізичного виховання. В 1890–1914 рр. викладав німецьку мову і фізичну культуру в Академічній гімназії у Львові. Став одним з організаторів сокільсько-стрілецького руху, в 1908–1914 рр. головував у товаристві «Сокіл-Батько» у Львові. Редагував періодичне видання «Вісти з Запорожжя» (1910–1914). На початку Першої світової війни увійшов до складу Бойової управи УСС. Від 1915 р. — член Головної Української Ради. В 1918–1919 рр. — референт пропаганди у державному секретаріаті військових справ ЗУНР. Улітку 1919 р. на доручення уряду ЗУНР виїхав з дипломатичною місією до США й Канади. Від 1922 р. — секретар представництва ЗУНР у Канаді. Брав активну участь у житті української діаспори в Америці. 1931 р. повернувся до Європи. В 1932–1947 рр. проживав у м. Тржичі (Югославія). Автор підручників з фізичного виховання «Забави й ігри рухові» (1904–1905), «Копаний м'яч» (1906) та ін.

¹¹ Боберський І. Українське сокільство (1894–1939). — Львів, 1939. — С. 12.

¹² Вісти з Запорожжя. — Львів, 1914. — 15 травня. — С. 13.

приватних майстернях, наприклад у Д. Вайса у Львові на вул. Сикстуській, 13¹³ (сучасна вул. П. Дорошенка. — А. С.)¹⁴. На них писали прізвища, імена, назви тих людей та товариств, які були «хресними батьками». Також зазначалося дату посвячення прапора. Під час урочистої церемонії посвячення почесні цвяшки забивали в його древко. Імена осіб, які брали участь у цьому ритуалі, вписували у Пам'яткову книгу, якщо така була. Пам'яткова книга містила важливу інформацію про діяльність товариства. Тут були записи, що стосувалися заснування товариства, визначних подій, зустрічей з видатними особами, автографи цих осіб тощо.

6. Документи, що регулювали розвиток прапорництва

Це, насамперед, статuti, правильники, розпорядження, накази тощо. Наприклад, статут товариства «Сокіл» від 1892 р., затверджений Міністерством внутрішніх справ у Відні 26 липня 1893 р. і Галицьким намісництвом 3 серпня 1893 р., передбачав наявність власного прапора. Зокрема, в § 34 зазначалося: «Знамя товариства є руский лев, поклик “бодрім ся”»¹⁵. Це підтверджували й наступні документи¹⁶.

7. Авторство та час виготовлення прапора

У багатьох випадках важко визначити автора чи колектив авторів конкретної пам'ятки. До процесу виготовлення прапора досить часто долучалися особи, які допомагали фінансово. Наприклад, митрополит Андрей Шептицький пожертвував частину грошей на прапор українського товариства «Сокіл» у Стрию. З цього приводу в часописі «Діло» зазначалося: «Посвячення прапора стрийського “Сокола” і похід відбудеться невідклично дня 19 вересня 1909 р. без огляду на погоду. Датки за почетні цвяхи впливають до “Сокола”

¹³ Цвяшки // Вісти з Запорожжя. — Львів, 1913. — 30 травня. — С. 16.

¹⁴ Нові назви вулиць у статті подано за довідником Бориса Мельника. Див.: Мельник Б. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова XIII–XX століття. — Львів, 2001. — 128 с.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 312 («Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів»). — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7; Там само. — Ф. 146 («Галицьке намісництво, м. Львів»). — Оп. 25. — Спр. 222. — Арк. 5.

¹⁶ Статут філії львівського Товариства гімнастичного «Сокіл». — Львів, 1900. — С. 2; ЦДІА України у Львові. — Ф. 146. — Оп. 25. — Спр. 642. — Арк. 1–2; Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав). — Оп. 1. — Спр. 317. — Арк. 58.

в Стрию. Добрий початок в сій справі зробив Митрополит гр. А. Шептицький, зложивши значну суму на цілі прапора»¹⁷. Посвячення прапора стрийського «Сокола» відбулося 19 вересня 1909 р.¹⁸

8. Розміри древка, полотнища, стрічок, зображень, написів та інших елементів

Переважно до прапора кріпилися синя і жовта стрічки. Довжина стрічок була різною. Для сокільських товариств вона, зазвичай, становила 150 см, ширина — 18 см. Закінчувалася стрічка золотого торочкою завдовжки 5 см¹⁹. На синій стрічці жовтими буквами писали гасла (наприклад, «Бодрімся!», «Все вперед, всі враз!» та ін.), на жовтій стрічці був напис синіми буквами «Сокіл в ...» (далі йшла назва місцевості, в якій діяло товариство. — А. С.). Також зазначалося дата виготовлення прапора. Розміри полотнища, зображень і держака не були сталими і часто залежали від ціни прапора та фінансових можливостей організації²⁰.

9. Церемонія посвячення прапора та заходи, що її супроводжували

Здебільшого прапор посвячувався урочисто — зі всіма ритуалами та почестями. Процедура ця мала відбуватися в чітко встановлений час. Посвячувати прапори намагалися зранку, оскільки далі відбувались урочистості: похід, показові виступи членів товариства, доповіді визначних громадських та політичних діячів, концертні програми та інші заходи. Якщо посвячування відбувалося в церкві, то посередині ставили стіл, на якому лежав прапор. Усіх людей, які брали участь в урочистостях, розставляли по конкретних місцях. Після Служби Божої священник виголошував проповідь, а після цього відбувалося посвячення прапора та забивання цвяшків у древко.

Урочисте забивання цвяшків проходило або в церкві, або на церковному подвір'ї, у точно встановленому порядку. Спочатку

¹⁷ Дутка В., Калуський В. Фестин // Діло. — Львів, 1909. — 11 н. ст. вересня (20 ст. ст. серпня). — Ч. 200. — С. 3.

¹⁸ К. б. Отворене української хліборобської вистави в Стрию // Діло. — Львів, 1909. — 20 н. ст. (7 ст. ст.) вересня. — Ч. 207. — С. 1; Отворене української хліборобської вистави в Стрию (кінець) // Діло. — Львів, 1909. — 22 н. ст. (9 ст. ст.) вересня. — Ч. 208. — С. 2–3; Сокільське свято в Стрию // Діло. — Львів, 1909. — 22 н. ст. (9 ст. ст.) вересня. — Ч. 208. — С. 5.

¹⁹ Правильник прапора // Сокільські Вісти. — Львів, 1929. — Червень. — С. 17.

²⁰ Прапор. — Львів, б. р. — С. 4 (це видання побачило світ, очевидно, 1908 р. — А. С.).

забивали цвяшки священики, котрі посвячували прапор, потім «хресні батьки», а на завершення — представники різних товариств. Усіх, хто забивав цвяшки, записували до Пам'яткової книги. Дуже часто церемонія посвячення прапорів закінчувалася виконанням українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

10. Застосування прапора в походах, святкуваннях, використанні його іншими організаціями та структурами

Історія кожного прапора унікальна. Серед усіх прапорів молодіжних організацій можемо виділити прапор «Січі» з Ясениці Сільної, що неподалік Дрогобича. Він до жовтня 1917 р. був прапором легіону УСС²¹. Цікаво про цей прапор написав у своїх спогадах Л. Веринський: «Стрільці від початку свого існування не мали окремого прапора. Іноді уживали, при всяких виступах на фронті, прапора Січи з Ясениці коло Дрогобича — до речі сказавши дуже дешевого і нецікавого своїм виглядом, із портретом [Богдана] Хмельницького напереді, який то прапор привіз зі собою полк[овник] Гриць Коссака, що перед війною був кошовим тієї Січи, а також командантом стрільців бориславської округи. До цього прапора стрільці не мали великого привязання, вважаючи його звичайною конечністю, хочби з огляду на особу полк[овника] Коссака і то тимбільше, що його примітивний вигляд — на довжезному дручку величезна фана — нагадував звичайну церковну хоругву, що у військовому приміненні мусіло доволі разити»²².

Як бачимо, автор спогадів був незадоволений з вигляду та техніки виконання прапора. Слушними є його зауваження і щодо використання прапора в бойових умовах. Однак, якщо повернутися до подій перед Першою світовою війною, то можна ствердити, що автори прапора товариства «Січ» у с. Ясениця Сільна підпорядковувались звичаям свого часу. Тоді в січових товариствах велику

²¹ Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 49; Сколоздр Р. Стрільцькі прапори // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 року). Матеріали. — Львів, 1997. — С. 81; Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. — Львів, 2004. — С. 133; Литвин М., Науменко К. Полковник Гриць Коссака // За Вільну Україну. — Львів, 2001. — Ч. 32. — С. 9.

²² Веринський Л. Вишкіл і Кіш У. С. С. над Дністром (1916–1918) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. — Львів, 1929. — С. 139–140.

увагу звертали на змістовність символіки, що мала, своєю чергою, відповідати українським традиціям та пропагувати українську історію.

Держак прапора січового товариства із Ясениці Сільної мав металеву кулю та закінчувався вістрям списа. Зображення Б. Хмельницького²³ відповідало усім вимогам, які керівництво ставило перед січовими осередками.

Матеріал, розміри, зміст зображення та додаткове оздоблення прапорів українських молодіжних товариств у Галичині досліджуваного періоду залежали від багатьох факторів. Проекти враховували передовсім українську вексилнологічну традицію, яка починається від часів Київської Русі. Крім того, сильний наголос робився на період Козаччини. Бралось до уваги також світову вексилнологічну практику. При розробці прапорів враховували досягнення інших молодіжних товариств, які існували у чехів, хорватів та поляків. Передовсім, на них рівнялися українські товариства «Сокіл», які виникли значно пізніше від аналогічних слов'янських товариств.

Серед знаків-символів молодіжних організацій виділяються емблеми*. У вивченні емблематики потрібно звернути увагу на такі моменти.

1. Зображення

На увагу заслуговують емблеми організації «Сокіл». Проект першої з них з'явився не водночас із проектами прапора та відзнак — його розробка затягнулася на кілька років. Сокільська емблема зазнала чимало модифікацій, однак головним символом у ній протягом усього існування організації залишався сокіл²⁴, зображений у польоті з розпростертими крилами і однією або двома гантелями в кігтях²⁵. Емблема зі соколом відома у документах від 1902 р. Цей символ

²³ Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. — Львів, 1929. — С. 144 а.

* Емблема — це конкретне зображення фігур, живих і міфічних істот, різних предметів, видимий образ, втілений у малюнок.

²⁴ В українській етнокультурі сокіл є символом хоробрості, швидкості, зірковості, злету, молодості, сили та розуму. Див.: Жайворонек В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — Київ, 2006. — С. 560.

²⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 157.

4. Емблема товариства «Сокіл» у Львові. Початок ХХ ст.

з деякими відмінностями та особливостями був сталий для всіх слов'янських сокільських організацій, у тому числі для чехів²⁶, поляків²⁷ та ін.

Зображення сокола в польоті було малою емблемою, яка, проте, мала досить широке застосування. Її використовували на різноманітних організаційних бланках, сфрагістичному матеріалі, листівках, а також як металеву відзнаку для членів організації.

У 1907 р. з'являється велика емблема товариства²⁸. Ймовірно, що її прототипом була емблема «Союзу хорватського сокільства», з яким українське товариство підтримувало дружні зв'язки і вело жваве листування. Одне з перших зображень емблеми «Союзу хорватського сокільства» знаходимо в документах Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у Львові від 1904 р.²⁹. Втім, безперечно, вона існувала і раніше.

Українська сокільська емблема мала вигляд схематичного щита з горизонтальним штрихуванням синього кольору, який з лівого верхнього кута у правий нижній перетинала краплена смуга жовтого кольору. У центрі щита містився напис «Сокіл». Щит обрамлював плющ, зверху над ним зображувався сокіл з розпростертими крилами. Голова сокола була повернута вліво³⁰. Ця емблема відома у двох варіантах. Один варіант без напису, другий — з написом «бодрім ся»³¹ (ілюстрація 4). Хорватська емблема була дуже схожа на українську, однак відрізнялася кольорами. У ній присутні червона та біла барви.

2. Пропорції

Наприклад, організація «Пласт» широко використовувала у своїй діяльності емблему, на якій зображено український Тризуб і білу

трипелюсткову лілею³² (ілюстрація 5). Співвідношення довжини до ширини емблеми було як 4х3³³.

У пластунів кожен пелюсток лілеї відповідав трьом пунктам присяги: бути вірним Богові й Україні; помагати іншим; жити за пластовим законом і слухатись пластового проводу. Зображене посередині вістря вказувало «дорогу вгору», тобто напрям уперед. Тризуб на пластовій емблемі безпосередньо засвідчував те, що товариство «Пласт» — це суто українська організація, яка є частиною міжнародного скаутського руху.

3. Авторство емблеми

У багатьох випадках авторство емблеми з'ясувати важко. На сьогодні встановлено, що авторами пластової емблеми були Мирон Федусевич та Роберт Лісовський³⁴. Проект емблеми був виконаний на найвищому рівні, адже Р. Лісовський на той час був відомим українським графіком, автором численних плакатів, листівок, акварелей тощо.

4. Час створення емблеми

Організаційні емблеми намагалися створити відразу після рестрації товариства, хоча інколи цей процес затягувався.

5. Емблема організації «Пласт»

²⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 7.

²⁷ Там само. — Спр. 76. — Арк. 10.

²⁸ Там само. — Спр. 80. — Арк. 24.

²⁹ Там само. — Спр. 112. — Арк. 1.

³⁰ Там само. — Спр. 25. — Арк. 20.

³¹ Там само. — Спр. 411. — Арк. 17.

³² Трипелюсткова лілея з'явилася на емблемі не випадково. Історія її використання сягає сивої давнини. Цей символ наявний у деяких етрусських і римських орнаментах. Також знайдений на древніх монументах у Єгипті та Індії. В період середньовіччя лілея була традиційною емблемою королів Франції. 496 р., коли король франків прийняв християнство, йому подарували лілею, що на той час була символом чистоти. Людовік VII (1137–1180) прийняв герб, на якому зображувалися золоті лілеї на блакитному фоні. На початку ХХ ст. трипелюсткову лілею використовували англійські скаути. Див. детальніше: *Что есть скаутинг: Книга для скаутського лидера.* — Женева, 1992. — С. 20; Фоли Д. *Енциклопедія знаків и символів.* — Москва, 1997. — С. 215.

³³ Тисовський О. *Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді.* — Львів, 1921. — С. 114; *Життя в Пласті. Вибране з однойменного підручника О. Тисовського / Упор. С. Корчинський.* — Івано-Франківськ, 1992. — С. 20.

³⁴ Вацеба О. *Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні.* — Івано-Франківськ, 1997. — С. 125, 184.

6. Емблема товариства «Сокіл-Батько» у Львові. 1920—1930-ті рр.

5. Використання емблеми та зміни в ній упродовж існування організації

Емблема була своєрідною візитівкою і використовувалась як елемент на відзнаках, прапорах, одностроях та іншій організаційній атрибутиці. Наприклад, емблема українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові змінювалася впродовж усього існування організації з 1894 по 1939 р. В кінці 1920-х рр. до неї було включено такий елемент, як гілка червоної калини з китицями ягід³⁵. Це була данина пам'яті всім тим, хто поліг у боротьбі за українську державу під час визвольних змагань 1917—1921 рр. (ілюстрація 6).

Зазвичай в українських товариствах емблеми з певними особливостями використовували на організаційних атрибутах, зокрема прапорах, відзнаках, печатках, одностроях, марках.

Завдяки емблемам можна встановити, до яких організацій належали товариства «Січ». Адже до Першої світової війни осередки товариства «Сокіл-Батько» могли мати дві назви: «Сокіл» або «Січ». Це не заборонялося статутом. Тому, вивчаючи історію цього періоду, не слід ототожнювати осередки під назвою «Січ» українського товариства «Сокіл-Батько» з товариствами «Січ» під керівництвом Кирила Трильовського, які існували з 1900 по 1930 р. Ідентифікувати ці товариства можна завдяки символіці.

Важливими в дослідженні символіки українських молодіжних організацій Галичини є пам'ятки фалеристики*. Розгляньмо їхні особливості.

1. Зображення на аверсі (лицевий бік) та реверсі (зворотний бік).

В українській військовій фалеристиці існувала традиція зображувати святого Михаїла з Левом. Це свідчить про прагнення об'єднати всі українські землі в одній незалежній державі.

³⁵ ЦДДА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 11; Там само. — Спр. 212. — Арк. 139.

* Фалеристика (від лат. *falere* — «металева прикраса у вигляді жетона, художньої бляшки тощо») — спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, нагородних медалей, хрестів, знаків, відзнак, значків, розвиток нагородних систем, систему нагородних правових документів.

Цікаві відзнаки під назвою «Соборна Україна»³⁶ випущено в 1917 і 1918 рр. у Відні накладом «Вістей з Запорожжя» (друкований орган «Сокола-Батька»). Автором відзнак був І. Боберський, а художнє оформлення зробив Юліан Буцманюк. Відзнака мала вигляд трикутного щита, на якому в центрі зображений святий Михаїл з мечем у правій руці та щитом у лівій. На щиті — зображення Галицького Лева. Вгорі напис «Україна» внизу — «1917. 20. XI». Розміри щита 30x25 мм³⁷. Ці відзнаки карбовано з сірого металу та бронзи. Також були срібні відзнаки, які мали внизу цифру «1917», а на зворотній стороні напис: «Українці мусять лучитися як українці для оборони прав українського народу Михайло Грушевський в році Свободи України 1917». Вже 1917 р. розійшлося 30 тис. штук цієї відзнаки між українцями в австрійській армії, що носили її збоку на шапках поруч з іншими ювілейними відзнаками. Ці відзнаки носили навіть на ланцюжках на шії. Гроші від реалізації цих двох відзнак ішли на купівлю землі під «Український Город» (стадіон) для «Сокола-Батька», що розташовувався при вул. Стрийській (неподалік від сучасного будинку Державної податкової адміністрації).

2. Написи, абрєвіатури

У цьому аспекті важливо розшифрувати абрєвіатури, що дають додаткову інформацію про пам'ятку. Наведімо один приклад. У 1914 р. за задумом І. Боберського інженер Роман Грицай створив відзнаку для Шевченківського здвигу, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. (ілюстрація 7). Відзнака мала форму трикутника, при сторонах якого містилися півкруги. В них поміщено букви: «С. Б.», «У. С. С.»,

7. Відзнака Шевченківського здвигу у Львові 28 червня 1914 р.

³⁶ Боберський І. Щоденник, 1918—1919 рр. / Упоряд. Ю. Мицик. — Київ, 2003. — С. 121, 136, 153.

³⁷ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. — Львів, 1937. — С. 50.

«С. Т. У.», тобто аббревіатури назв тих організацій, які проводили здви́г, відповідно — «Сокол-Батько», Український січовий союз та Спортивне товариство «Україна». В середині трикутника розташовувався напис: «Шевченковий здви́г 1914, 28. VI». Ця відзнака, випущена у Відні коштами «Сокола-Батька» та Українського січового союзу. Тираж, як на той час, був досить великим — 10 тис. із білого металу і 100 штук із міді³⁸. Форму трикутника взято для того, щоби кожен, хто чіпляв відзнаку до одягу, міг обернути її так, щоби назва його товариства була зверху.

3. Метал, з якого виготовлено відзнаку

Це могло бути золото, срібло, мідь та ін. Замовляли відзнаки переважно в професійних майстернях. Однак маємо багато прикладів їх виготовлення в домашніх умовах. Наприклад, один із лідерів українського визвольного руху Степан Бандера, як кількарічний скарбник 2-го куреня Уладу українських старших пласту́нів (УУСП) «Червона Калина», виготовляв невеличкі срібні відзнаки, які мали великий попит³⁹.

4. Застосування пам'ятки; кого нагороджували та за які заслуги

Члени товариства «Луг» використовували «срібні медалі», якими нагороджували за активну працю. Зокрема, на Луговому святі в Перемишлі, яке відбулося 23 вересня 1928 р. Роман Дашкевич* нагородив такою відзнакою Петра Дуная⁴⁰. «Срібною медалею» нагороджено також інженера Короля за працю на терені Бучаччини⁴¹. Після смерті П. Дуная його домовину покрили червоною китайкою, на якій лежала лугова шапка з відзнакою «Лугу» та срібна медаль — та сама, яку вручив Петрові 1928 р. Р. Дашкевич за активну працю

³⁸ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. — Львів, 1937. — С. 50.

³⁹ Генік С. 150 великих українців. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 15.

* Роман Дашкевич (06.12.1892—11.01.1975) — визначний громадський, політичний та військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. До Першої світової війни — організатор товариств «Січ» і Українських Січових стрільців у Львові. У 1917 р. був серед організаторів Січових стрільців у Києві; перший голова Стрільцької ради. Організував артилерію і був командиром Гарматної бригади Січових стрільців. Від 1920-х рр. відновив січові товариства, працював адвокатом у Львові. З 1925 р. по 1939 — організатор товариств «Луг» у Галичині та редактор їхніх видань, голова товариства «Великий Луг» у Львові.

⁴⁰ Вісти з Лугу. — Львів, 1928. — Жовтень. — Ч. 10. — С. 3.

⁴¹ Там само. — 1929. — Січень. — Ч. 1. — С. 2.

в Луговому русі⁴². Срібні лугові медалі виготовляли на зразок січових медалей, випущених до Першої світової війни. Зокрема, у календарі «Запорожець» на 1908 р. зазначалося: «Крім лент січових не забуваймо браття на січові медалі (з Шевченком), на січові звізди та червоні радикальні пера»⁴³ (ілюстрація 8). Про те, що саме зображено на січових медалях, дають нам уявлення металеві пам'ятки та спогади К. Трильовського. Він зауважував, що Юрій Соломі́чук-Юзенчук, кошовий товариства «Січ» у с. Жаб'я носив на грудях дві медалі: одну з зображенням Т. Шевченка, другу — Б. Хмельницького: «Коли він (Ю. Соломі́чук-Юзенчук. — А. С.), бувало, зі своїми двома-трьома товаришами влетить до мого мешкання в Коломиї, в руках сталеві бардка, на грудях одна медала з Шевченком, а друга з Хмельницьким, малося враження, що це якийсь Перебийніс або Нечай, отаман народніх повстанців! У вільній незалежній Україні Гуцульщина не забуде свого славного січового організатора — в Жабю і в Косові здвигне йому достойні його пам'ятники!»⁴⁴.

8. Медалі товариства «Січ». 1914 р.

⁴² Вісти з Лугу. — Львів, 1931. — Серпень-вересень. — Ч. 8-9. — С. 1-2.

⁴³ Кирило [Трильовський К.]. Добре слово до добрих людей // Запорожець. Календар для народа на рік переступний 1908. — Коломия, 1907. — С. 161.

⁴⁴ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів) // Гей! там на горі «Січ» іде!.. Про пам'ятна книга «Січей» / Упоряд. П. Трильовський. — Едмонтон, 1965. — С. 36.

9. Пластова «свастика вдячності»

У 1920-х рр. Верховна пластова команда (ВПК) розробила і впровадила нагороди-свастики*. Їх існувало два види: «свастика заслуги» та «свастика вдячності» (ілюстрація 9). Першою, здебільшого, відзначали за заслуги у згуртуванні та вихованні нових пластових опікунів, курінних та кошових провідників, наприклад о. Олександра Буцацького⁴⁵. 1927 р. ВПК затвердила «свастику заслуги» як одну з найвищих пластових нагород, котрою нагороджували лише за «заснування нових куренів, їх взірцеве ведення і підтвердження пластового духу у важких обставинах»⁴⁶.

«Свастикою вдячності» нагороджували осіб, які були поза Українським пластовим урядом, але своєю працею та фінансовою допомогою зробили великий внесок у розвиток «Пласту». Ця нагорода підтверджувалася грамотою ВПК. Особи, відзначені «свастикою вдячності», могли попросити у будь-якого пластуна в будь-який момент про допомогу, зі свого боку пластуни самі мали запропонувати їм допомогу в скрутну хвилину⁴⁷. Ця свастика відома з документів від 1926 р. Так, цього ж року був нагороджений о. Тит Войнаровський, референт таборів ВПК⁴⁸, 1928 р. — о. Василь Лисиняк⁴⁹. Також «свастику вдячності» отримали д-р Модест Каратницький (голова Українського краевого товариства охорони дітей і опіки над

молоддю /УКТОДОМ/ у Львові), лікар д-р Михайло Вербицький, професор д-р Кирило Студинський⁵⁰, Антоній Свойсік (провідник Пластового уряду в Чехословаччині), Микола Чайківський (директор гімназії «Рідної Школи» в Рогатині)⁵¹ та інші особи. Але найбільшого розголосу набуло нагородження цією відзнакою у серпні 1930 р. митрополита Андрея Шептицького, коли він перебував в обласному пластовому таборі на г. Соколі⁵².

5. *Документи — додатки до пам'ятки та інша документація*

Прізвища нагороджених членів товариства обов'язково фіксувалися. В товаристві «Пласт» про відзначення пластунів «свастикою заслуги» робили записи в реєстраційних картках, які заводили на кожного члена. Наприклад, зберігся запис про нагородження Євгена Полотнюка — 'Ойгена'. В графі «відзначення: (дата й степень)» зазначалося: «похвальне письмо. П. — 25 / V. 1926, свастику заслуги»⁵³.

6. *Авторство та тираж*

Їх не завжди можна встановити. У 1934 р. з нагоди 40-ліття існування «Сокола-Батька» у Львові Павло Ковжун розробив три відзнаки (ілюстрації 10.1—3). Перша — щит з білого металу, розміром 20x25 мм, а на ньому птах — сокіл, що тримає в дзьобі кетяг червоної калини, в кігтях — число «40». Під числом — пара гантелей навхрест. Друга відзнака, для учасників у здвигових вправах, мала такий вигляд: у круглому щиті з врізами (розміром 30x23 мм) зображено сокола. Ці дві відзнаки розійшлися у кількості 8 тис.

10.1. Відзнака, випущена з нагоди 40-ліття товариства «Сокол-Батько» у Львові 1934 р.

* Свастика — праісторичний символ сонця і життя, відомий у Європі з III тис. до н. е. В Україні зображення свастики трапляється на різблених гуцульських підсвічниках, великодніх писанках та інших речах. У геральдиці свастику називають «Стих гаммата» («хрест гама»), тому що він складається з чотирьох відвернутих літер «г».

⁴⁵ Історично-пластовий календар. 1997/Уклад. Б. Костюк, Б. Олексій, О. Свідзинська. — К., 1997. — С. 17; Молоде Життя. — Львів, 1929. — 15 лютого. — Ч. 2 (60). — С. 11.

⁴⁶ Круковський О. До історії вживання свастики на західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст. // Знак. — Львів, 1993. — Серпень. — Ч. 3. — С. 6.

⁴⁷ Кархут В. Перша проба пластуна (Научний матеріал до другого і третього пластового іспиту для вжитку пластунів-ремісників). — Львів, 1929. — С. 34.

⁴⁸ Молоде Життя. — Львів, 1926. — Серпень—жовтень. — Ч. 7 (36). — С. 6.

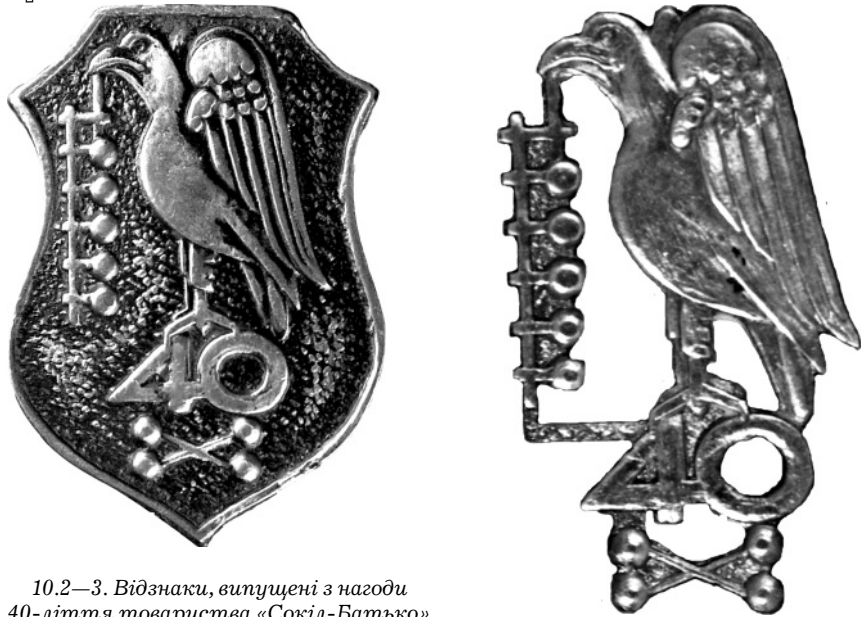
⁴⁹ Круковський О. До історії вживання свастики... — С. 6.

⁵⁰ Левицький С. Український Пластовий Уряд в роках 1911–1945 у спогадах автора (Причинки до історії Пласту). — Мюнхен, 1967. — С. 70–71.

⁵¹ Молоде Життя. — Львів, 1929. — 15 червня. — Ч. 6 (64). — С. 15.

⁵² Круковський О. До історії вживання свастики... — С. 6.

⁵³ ЦДА України у Львові. — Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). — Оп. 1. — Спр. 858. — Арк. 18.

10.2—3. Відзнаки, випущені з нагоди 40-ліття товариства «Сокол-Батько» у Львові 1934 р.

штук. На третій відзнаці, для руховиків-змагунів, був зображений лише сокіл — без щита⁵⁴.

Інколи інформацію про конкретну відзнаку подавали фрагментарно, що заважає встановити її вигляд. Наприклад, у звіті руханкового товариства «Сокол-Батько» у Львові за період з 10 квітня 1927 р. по 1 квітня 1928 р. про діяльність торговельної секції зазначалося: «Сокольське постачання має на цілі заосмотрювати всі сокольські товариства в руханкове і пожарне приладдя, підручники і книги до ведення товариства, відзнаки печатки, сукно на однострої і т. п. Для того увійшло постачання в звязки з відповідними фірмами, щоби дешевше набути товари, та облегшити сокольським товариствам набування товару на сплати. [...] Для спопуляризованя сокольського руху видала секція двома наворотами (накладами. — А. С.) 4. 350 більших і 1.000 менших сокольських метале-

⁵⁴ III Красвий здвиг Українського Сокольства з нагоди 40-ліття Сокола-Батька в днях 30 червня і 1 та 2 липня 1934 р. у Львові. — Львів: Накладом Сокола-Батька, 1934. — С. 13; Гайдучок С. Пів століття сокольських видань... — С. 51–52.

вих відзнак»⁵⁵. Про які відзнаки йде мова в документі, встановити важко, оскільки їхнього опису не подано.

Вивчаючи символіку українських товариств, не слід забувати про сфрагістичні пам'ятки*. Основним у вивченні цього питання є печатки та відбитки печаток на різних організаційних та інших документах. Досліджуючи саму печатку варто звернути увагу на такі елементи.

1. Зображення

Могло бути довільним. Все залежало від винахідливості керівництва тої чи тої організації. В сокольських товариствах печатки були здебільшого однотипними. Переважно використовували зображення сокола в польоті, поверненого в різні сторони, з однією або двома гантелями. Наприклад, чорнильний відбиток печатки товариства «Сокол-Батько» в с. Модричі (Дрогобиччина) мав такий вигляд: круглий (діаметр 40 мм); у центрі печатки розміщено зображення сокола з розпростертими крилами з двома гантелями в кігтях; голова сокола повернена вправо; легенда**: «ПОЖАРНО-РУХАНКОВЕ ТОВАРИСТВЮ «СОКІЛ» В МОДРИЧИ». Дата відомих відбитків — 1910 р.⁵⁶, 1913 р.⁵⁷ (ілюстрація 11).

На печатках товариства «Січ» використовувалося січову емблему в різних варіантах. Перший варіант — дві руки в потиску, які тримають серп. Другий — те ж саме зображення, але вже з восьмипроменевою зіркою. Перший варіант бачимо на печатці Головного січового комітету⁵⁸ (ілюстрація 12), другий — на печатках осередків товариств

11. Печатка товариства «Сокол» у с. Модричі. 1929 р.

⁵⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 18; Там само. — Спр. 28. — Арк. 6 зв.; Звіт з діяльності руханкового товариства «Сокол-Батько» у Львові за 1927 рік (від 10 квітня 1927 по 1 квітня 1928). — Львів, 1928. — С. 12; Сокольські Вісти. — Львів, 1928. — Квітень. — Ч. 4. — С. 21.

* Сфрагістика — спеціальна історична дисципліна, що вивчає печатки, штампи, тавра, пломби, їхнє зародження, розвиток, особливості прикладення до документів.

** Легенда — напис на печатці.

⁵⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 25.

⁵⁷ Там само. — Арк. 26.

⁵⁸ Трильовський К. З мого життя... — С. 23.

12. Печатка Головного Січового Комітету. 1910 р.

13. Печатка товариства «Січ» у с. Млини. 1913 р.

14. Печатка Виконавчого комітету Центральної ради Лугів у Львові. 1927 р.

«Січ». Це, наприклад, печатка «Січі» в с. Березові Середнім⁵⁹, с. Гриневі⁶⁰, с. Млинах⁶¹ (ілюстрація 13) та інших населених пунктах.

Оригінальну печатку мав Виконавчий комітет Центральної ради Лугів. Ця структура проіснувала від 8 грудня 1926 р. до 6 липня 1927 р. (очолював комітет Р. Дашкевич), після чого була розпущена польською владою⁶². На той час печатка була круглою, діаметром 50 мм⁶³. На ній було зображено в центральному колі півкруглий щит із горизонтальним штрихуванням (синій колір), у ньому розміщені літери: «Ц Р Л», що розшифровується як: «Центральна Рада Лугів». Навколо щита розміщена військова атрибутика: десять ядер, два бубни, чотири гармати, шість знамен; згори: меч, бунчук, булава. Також на печатці була легенда: «Вик[онавчий] Ком[ітет] Центральної Ради Лугів у Львові». (ілюстрація 14).

Пластові печатки також відзначалися оригінальністю. Наприклад, в ЦДІА України у Львові зберігся відбиток печатки Х-го куреня УУСП «Чорноморці». Він мав такий вигляд: чорнильний, фіолетовий, круглий (діаметр 35 мм); у центрі печатки трипелюстка

лілея, накладена на якір; легенда: «Х. КУРІНЬ У. У. С. П. «ЧОРНОМОРЦІ»»⁶⁴.

2. Легенда та розміри печатки

Часто на печатках не було ніяких зображень, а просто містилася легенда. Наприклад, на печатках українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові був лише текст. За весь період існування організації «Сокіл-Батько» відомо п'ять її різних печаток:

а) Відбиток чорнильний, овальний, розміри: 23x43 мм. Печатка написова. Легенда: «ТОВАРИСТВО ГІМНАСТИЧНЕ «СОКІЛ» У ЛЬВОВІ». Дата відбитка — 1894 р.⁶⁵ (ілюстрація 15).

б) Відбиток чорнильний, овал зі зрізаними краями, розміри: 20x35 мм. Без малюнка. Легенда: «Тов[ариство] гім[астичне] СОКІЛЪ у ЛЬВОВЪ». Дата відбитка — 1899, 1900 рр.⁶⁶;

в) Відбиток чорнильний, овальний, розміри: 26x44 мм. Без малюнка. Легенда: «ТОВ[АРИСТВО] ГІМНАСТИЧ[НЕ] «СОКІЛ» у ЛЬВОВІ». Дата відбитка — 1904, 1905, 1906, 1908, 1910 рр.⁶⁷;

г) Відбиток чорнильний, круглий (діаметр 42 мм). Без малюнка. Легенда: ««Сокіл-Батько» Львів». В центрі печатки напис: «В. В. В. В.» (сокільське гасло «Все, вперед! Всі, враз!»). Дата відбитка — 1925, 1927, 1928, 1930 рр.⁶⁸ (ілюстрація 16);

15. Печатка гімнастичного товариства «Сокіл» у Львові. 1894 р.

16. Печатка товариства «Сокіл-Батько» у Львові. 1925—1930 рр.

⁵⁹ ЦДІА України у Львові. Ф. 847 («Головний січовий комітет гімнастичного і пожежного товариства «Січ», м. Львів»). — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 328.

⁶⁰ Там само. — Арк. 42.

⁶¹ Там само. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 17.

⁶² Вісти з Лугу. — Львів, 1928. — 1 січня. — Ч. 1. — С. 2, 7; Вісти з Лугу. — Львів, 1926. — 25 грудня. — Ч. 6. — С. 3—4.

⁶³ Круковський О. Емблематика та сфрагістика українського товариства «Луг» // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1993. — С. 50.

⁶⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 856. — Арк. 1. Відбиток печатки міститься на документі: «Книга реєстрації важливих документів Х пластового куреня «Чорноморці» у Львові». Книга налічує 5 аркушів. Див.: ЦДІА України у Львові. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 856. — 5 арк.

⁶⁵ Там само. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 13.

⁶⁶ Там само. — Арк. 43; Там само. — Ф. 146. — Оп. 25. — Спр. 642. — Арк. 1.

⁶⁷ Там само. — Ф. 146. — Оп. 25. — Спр. 1105. — Арк. 8, 14; Там само. — Спр. 934. — Арк. 1, 4; Там само. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 1; Там само. — Спр. 41. — Арк. 6; Там само. — Спр. 267. — Арк. 90; Там само. — Спр. 40. — Арк. 136; ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 317. — Арк. 53.

⁶⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 7; Там само. — Спр. 21. — Арк. 14, 16, 20; Там само. — Спр. 488. — Арк. 20; Там само. — Спр. 458. — Арк. 35.

17. Печатка товариства «Сокіл-Батько» у Львові. 1931–1939 рр.

редки товариства «Сокіл» на печатках мали малюнки. Переважно це сокіл, повернений праворуч або ліворуч з гантеллю в кігтях. До прикладу, таке зображення є на печатці товариства «Сокіл» у Підгайцях⁷⁰ (ілюстрація 18). Трапляється також сокіл з двома гантелями в кігтях. Таке зображення бачимо на печатці товариства «Сокіл» у с. Конюхах⁷¹ (ілюстрація 19).

18. Печатка товариства «Сокіл» у с. Підгайці. 1928–1929 рр.

г) Відбиток чорнильний, овальний, розміри: 24x42 мм. Без малюнка. Легенда: «Руханкове Товариство «СОКІЛ-БАТЬКО» у ЛЬВОВІ». Дата відбитка — 1931, 1933, 1934, 1939 рр.⁶⁹ (ілюстрація 17).

Щодо печаток товариства «Сокіл-Батько» у Львові варто зазначити, що всі п'ять печаток відрізняються розмірами та написами. Особливістю їх є те, що на них є лише текст. Однак інші осе-

редки товариства «Сокіл» на печатках мали малюнки. Переважно це сокіл, повернений праворуч або ліворуч з гантеллю в кігтях. До прикладу, таке зображення є на печатці товариства «Сокіл» у Підгайцях⁷⁰ (ілюстрація 18). Трапляється також сокіл з двома гантелями в кігтях. Таке зображення бачимо на печатці товариства «Сокіл» у с. Конюхах⁷¹ (ілюстрація 19).

Чому на печатках центрального товариства «Сокіл-Батько» немає ніяких зображень, а лише легенди, наразі невідомо. Адже інша символіка товариства була багато декорована.

В § 56 статуту товариства «Луг» у Львові за 1932 р. зазначалося: «Всі акти Товариства так організації Головної, як також Окружних, Повітових і місцевих Організацій підписує голова або його заступник і

писар. Печатка Товариства носить напис:

а) для Головної Організації: «Українське Руханково-спортивне Товариство Великий Луг у Львові».

⁶⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 22, 34; Там само. — Спр. 22. — Арк. 1; Там само. — Спр. 204. — Арк. 5; Там само. — Спр. 212. — Арк. 89; ДАІФО. — Ф. 428 («Гурток українського спортивного товариства «Сокіл» у с. Тулуків Снятинського повіту Станіславського воєводства»). — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1; Там само. — Ф. 429 («Гурток українського спортивного товариства «Сокіл» у с. Хриплин Станіславського повіту Станіславського воєводства»). — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁷⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 212. — Арк. 212, 250, 261.

⁷¹ Там само. — Спр. 411. — Арк. 22, 26, 29.

б) для Окружної Організації: «Окружне товариство Луг...» (замість крапок зазначалася назва місцевості, в якій діяло товариство. — А. С.);

в) для Повітових Організацій: «Повітове Товариство Луг в...» (замість крапок зазначалася назва місцевості, в якій діяло товариство. — А. С.);

г) для Місцевих організацій: «Руханково-спортивне Товариство Луг в...» (замість крапок зазначалася назва місцевості, в якій діяло товариство. — А. С.)⁷².

Напис міг бути не тільки українською мовою, а й іноземною або двома мовами.

3. Документ, до якого прикладена

Печаткою завіряли різного типу документи: листи, книги протоколів товариства, звернення, реєстраційні картки членів тощо.

4. Авторство та час використання

Замовляли печатки переважно в професійних майстернях після реєстрації товариства. Однак маємо багато прикладів їх виготовлення в домашніх умовах. Наприклад, печатка товариства «Сокіл» у с. Малнові Краковецького повіту. Відбиток чорнильний, круглий. Діаметр — 23 мм. Без малюнка. Легенда: «ТОВАРИСТВО «СОКІЛ» в МАЛНОВІ». Дата відбитка — 13 січня 1930 р.⁷³ (ілюстрація 20).

Окрім прапорів, відзнак, печаток українських молодіжних організацій заслуговують на увагу однострої з відповідними нашивками та відзнаками. Досліджуючи їх, слід звертати увагу на час та умови, в яких запроваджено однострій, його авторів та вжиток.

⁷² Статут українського руханково-спортивного товариства «Луг». — Львів, 1932. — С. 15.

⁷³ ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 21.

19. Печатка товариства «Сокіл» у с. Конюхи. 1910 р.

20. Печатка товариства «Сокіл» у с. Малнові. 1930 р.

Належну увагу також треба звернути на використання в окремих знаках-символах української національної символіки та її елементів, а саме: прапора, гімну та Тризуба. Ці символи органічно вписані в символіку багатьох українських молодіжних організацій кінця XIX — першої половини XX ст. Застосування національних синьо-жовтих прапорів у діяльності українських товариств у Галичині не завжди позитивно сприймала влада. Відбувалися постійні конфлікти між членами товариства та представниками влади. Один із таких випадків пов'язаний з товариством «Сокіл» у с. Улично на Дрогобиччині. Проводячи велику роботу, спрямовану на піднесення свідомості та добробуту українського села, громада с. Уличного не могла уникнути перешкод. У 1936 р. представники польської адміністрації заборонили членам сокільського товариства провести святкування, на яке були запрошені люди з навколишніх сіл. Причиною заборони став той факт, що майдан у центрі села було прикрашено синьо-жовтими прапорами і Тризубом. Із Дрогобича для «наведення порядку» автомобілем приїхав комісар поліції. В ході цієї акції заарештовано одного з сокільських активістів Богдана Кульчицького. Отцю Бодревичу шляхом переговорів та завдяки особистим знайомствам вдалося заспокоїти поліцію і запобігти сутичці. Свято пройшло під прапорами, але вже без Тризуба, який довелося зняти на категоричну вимогу поліції⁷⁴.

Підсумовуючи, варто зазначити, що схема, котру ми тут запропонували, містить основні моменти, на які треба звернути увагу при дослідженні пам'яток символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця XIX — першої третини XX ст., хоча й не є вичерпною. Представлена у статті методика досліджень може з деякими уточненнями застосовуватися при вивченні символіки українського визвольного руху першої половини XX ст.

Вивчення, осмислення й аналіз символіки українських молодіжних організацій Галичини та українського визвольного руху кінця XIX — першої половини XX ст., допоможе розкрити багато невідомих сторінок української історії, а також розумно використати історичні здобутки на сучасному етапі державотворення.

⁷⁴ Кульчицький Ю. Улично 1930–1940-их років. Ріст культурно-національної свідомості // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових матеріалів. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 483–484.

Микола Чмир

ОДНОСТРІЙ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ВІЙСЬКОВИКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЗУНР (ЗОУНР) 1918—1919 РР.

Однострій (уніформу) військовиків збройних сил Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР; з кінця січня 1919 р. — Західної області Української Народної Республіки — ЗОУНР) вивчено ліпше, ніж однострої збройних сил інших українських державних утворень 1917—1920 рр. До прикладу, в виданій у міжвоєнний період «Історії українського війська» йому присвячено окремий підрозділ¹, тоді як про уніформу збройних сил Української Народної Республіки та Української Держави згадано лише кількома реченнями. Стислі відомості про кольори родів зброї, однострій та знаки розрізнення збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) містяться в статті «Українська Галицька Армія (1918—1920)», яку О. Думін написав для «Української Загальної Енциклопедії»². У багатотомному виданні «Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)» опубліковано статтю М. Дольницького «Однострій і відзнаки ступнів УГА»³, а також (на жаль, не повністю) XLVI Розпоряд Державного секретаріату військових справ* (ДСВС), яким був затверджений опис однострою військовиків збройних сил ЗОУНР⁴. Окремі розділи чи підрозділи, присвячені цій темі, містяться у працях

¹ Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 533–535.

² Думін О. Українська Галицька Армія (1918–1920) // Українська Загальна Енциклопедія: У 3 т. — Львів–Станіславів–Коломия, 1932. — Т. 3. — С. 772.

³ Дольницький М. Однострій і відзнаки ступнів УГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). — Вінніпер, 1958. — С. 140–141.

* Військове міністерство ЗУНР (ЗОУНР).

⁴ Однострій УГА (За офіційним «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ», ч. 11, з датою — Станіславів, 30 квітня 1919) // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918–1920 рр. (матеріали до історії). — Вінніпер, 1966. — Т. 3. — С. 178–184.

сучасних вітчизняних⁵ та зарубіжних⁶ дослідників. Проте значна частина цих праць написана без використання архівних документів, що стало причиною появи в них неточностей і навіть суттєвих помилок.

У пропонованій статті ми спробуємо висвітлити процес створення та розвитку форми одягу і знаків розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) у період від листопада 1918 р. до листопада 1919 р., коли Галицька армія перейшла на бік Збройних сил Півдня Росії. Основу джерельної бази дослідження складають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема фондів Начальної команди Галицької армії 1919—1920 рр. (ф. 2188) та Диктатора Західної Обл. власті Української Народної Республіки 1919 р. (ф. 2192). Також ми використали матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, періодики, спогади та щоденники сучасників. Серед них непересічне значення має щоденник І. Боберського, котрий у 1918—1919 рр. обіймав посаду референта (начальника) Письменничого відділу ДСВС ЗУНР (ЗОУНР)⁷. Цей відділ дістав доручення розробити однострій, знаки розрізнення та нагороди, про що докладно написано в щоденнику.

Виклад історії однострою та знаків розрізнення збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) слід розпочати зі згадки про досвід, накопичений військовим формуванням Легіону Українських Січових Стрільців (УСС), утвореним у складі Австро-Угорської імператорської і королівської армії 1914 р. Ядро Українського легіону складали члени українських воєнізованих організацій, що існували в Галичині перед Першою світовою війною. Спочатку він складався з двох куренів та одного півкуреня, згодом, наказом Верховного командування

⁵ Гломозда К. До історії українських військових одностроїв та відзнак // Друга наукова геральдична конференція (Львів, 19–21 листопада 1992 р.). — Львів, 1992. — С. 19–20; Гломозда К. Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань // Історія українського війська (1917–1995). — Львів, 1996. — С. 815, 819; Карпов В. Однострої української армії (1917–1920) // Військово-історичний альманах. — 2000. — Ч. 1. — С. 114–115; Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2. — С. 105–106; Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 гг. — Москва, 2002. — С. 86–102.

⁶ Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917–1922: Национальные армии. — Москва, 1998. — С. 24–25; 32–34; Abbott P., Pinak E. Ukrainian Armies 1914–1955. — Botley—Oxford, 2004. — P. 22–24, 33.

⁷ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. — Київ, 2003. — 260 с.

від 9 серпня 1915 р., було сформовано 1-й полк Українських Січових Стрільців⁸. У листопаді 1918 р. полк УСС розміщувався на Буковині.

Статус національного формування, який мав Український легіон, потребував відповідного зовнішнього вираження, тим більше що окремого однострою для цього з'єднання не було встановлено. Саме Український легіон дав початок використанню національної символіки на військовій формі одягу в австро-угорському війську. Спочатку це була синьо-жовта пов'язка на рукаві, трохи згодом — кругла синьо-жовта (синій колір усередині) матер'яна кокарда на лівому боці шапки (до осені 1916 р.)⁹. У синьому і жовтому кольорах оформляли також нагрудні знаки (ілюстрація 1)¹⁰. Задля економії, від лютого 1916 р. петлиці в Австро-Угорській армії довелося замінити вертикальними смужками відповідних колорів, які нашивали на місці заднього краю петлиці¹¹. Від літа 1916 р. Українські Січові Стрільці почали носити смужки національних кольорів¹². Широко використовувалося національну емблему (золотий лев, що спинається на скелю), зокрема на шапкових знаках (ілюстрація 2)¹³. Ідею соборності українських земель, розділених між двома імперіями, виражав знак, який поєднував зображення лева та архістратига Михаїла як

Ілюстрація 1

⁸ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль, 2005. — С. 126.

⁹ Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція [Львів, 10–12 листопада 1994 р.]. — Львів, 1994. — С. 48; Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво. Визвольна ідея і збройний чин. — Нью-Йорк, 1956. — С. 150; Українські Січові Стрільці: альбом. — Монреаль, 1955. — С. 191.

¹⁰ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... — С. 160.

¹¹ Прищепя С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Часть 1 // Сержант. — 2000. — № 4. — С. 13.

¹² Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців // Дзвін. — 1993. — № 2-3. — С. 148.

¹³ Пахолок С., Мартин О. Зображення у фалеристиці галицького лева та св. Михаїла як символів єдності та спільної боротьби за державну незалежність // Шоста наукова геральдична конференція [Львів, 27–29 березня 1997 р.]. — Львів, 1997. — С. 68–70; Семютюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. — Торонто, 1991. — С. 38.

Ілюстрація 2

Ілюстрація 3

символів, відповідно, Галичини та Наддніпрянщини (ілюстрація 3).

Низку змін було внесено також до однострою, щоби надати йому національного характеру. Так, 10 січня 1916 р. на засіданні одностроевої комісії було ухвалено сукняну шапку з V-подібним вирізом спереду (на зразок гетьманських шапок XVII—XVIII ст.) та козирком — т. зв. «мазепинку» (за проектом Л. Лепкого). На ній мав розміщуватися знак у вигляді щитка зі зображенням лева на скелі та написом «У.С.С. 1914»¹⁴. 17 січня 1917 р. був отриманий офіційний дозвіл на її носіння; виготовляти шапки почали за державні кошти¹⁵. Цей головний убір (ілюстрація 4)¹⁶ яскраво відображав мазепинську ідею — ідею визволення українських земель з-під влади російського царату, що її носіями були Українські Січові Стрільці.

Вагомий внесок січовики зробили у формування української військової термінології. Так, Легіоновим «приказом» від 27 грудня 1916 р. ч. 167 «в цілі усталення української титулятури старшин УСС» визначено відповідність степенів* старшини Українського легіону степеням Австро-Угорської армії (додаток 1)¹⁷.

¹⁴ Лазарович М. *Легіон Українських січових стрільців...* — С. 170.

¹⁵ Думін О. *Історія легіону Українських Січових Стрільців // Дзвін.* — 1993. — № 2-3. — С. 148.

¹⁶ *Зображення «мазепинки»* — з експозиції Королівського музею армії та військової історії Бельгії. Див.: Денисюк Ж. *Пам'ятки української військової історії в бельгійському музеї // Військово-історичний альманах.* — 2006. — Ч. 1(12). — С. 160.

* Термін «ступень» відповідав термінам «dienstgrad» в австрійській та «чин» у російській арміях.

¹⁷ Глоззда К. *До історії українських військових рангів XVII-XX ст. // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська Академія. Історія.* — Київ, 1999. — Т. 14. — С. 44.

Досвід Українських Січових Стрільців істотно вплинув на створення однострою та знаків розрізнення збройних сил ЗУНР (ЗОУНР).

Уранці 1 листопада 1918 р. військовики-українці взяли під контроль найважливіші об'єкти Львова, над ратушею був піднятий національний прапор. Ця подія ввійшла в історію під назвою Листопадовий Чин (Зрив). За подібним сценарієм відбулося захоплення влади в

Ілюстрація 4

інших містах і в селах. 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначила назву держави («Західно-Українська Народня Республіка»), її кордони, встановила Герб («Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону»), Державний прапор («синьо-жовтий») та Державну печатку (із зображенням герба та написом «Західно-Українська Народня Республіка» довкола нього)¹⁸.

У справі захоплення влади у Львові провідна роль належала військовикам австро-угорських частин, здебільшого резервних, укомплектованих переважно українцями. Оскільки українські стрільці та старшини носили австрійську форму та знаки розрізнення, під час Зриву вони використали синьо-жовті стрічки на шапках¹⁹, винятком був лише 1-й полк УСС, який яскраво вирізнявся на загальному тлі завдяки «мазепинкам». У спогадах самбірського повітового комісара А. Чайковського мовиться, що синьо-жовті стрічки носили і в українській міліції та жандармерії²⁰. Часто з таких стрічок робили

¹⁸ *Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню дня 13 падолиста 1918 р. // Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали.* — Івано-Франківськ, 2003. — Т. 2. — С. 5–6.

¹⁹ Кузьма О. *Листопадові дні 1918 р.* — Львів, 1931. — С. 63.

²⁰ Чайковський А. *Чорні рядки // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т.* — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 212–213.

Ілюстрація 5.
Невідомий старшина УГА

круглі кокарди. І. Боберський, описуючи в щоденнику події 2 листопада 1918 р., згадав про вояків-українців, котрі мали «синьо-жовті кокардки замість гузика з буквами або відзнаку «Соборна Україна»²¹, яка робить двома ріжками добре враження»²². На основі відомої фотографії українського старшини (Львів, листопад 1918 р.) можна припустити, що окремі військовики могли носити на шапці відзнаку «Соборна Україна», накладену на синьо-жовту кокарду (ілюстрація 5, 5а). Т. Марітчак у спогаді про переїзд на батьківщину в перших числах листопада 1918 р. зазначив: «Щойно за Белзцем, у глибину

Галичини, ми побачили при якомусь залізничному містку перших українських міліціонерів-вояків з круглими синьо-жовтими кокардами на шапках [...] Ця перша зустріч зробила на всіх величезне враження»²³. Носіння синьо-жовтих кокард (синій колір посередині) підтверджують і фотоматеріали, наприклад фотографія групи посадових осіб повітової військової команди й повітового комісаріату в Святині²⁴.

В окремих випадках знаки розрізнення, виконані в національних кольорах, запроваджувалися наказами місцевих органів військового управління. Так, відповідно до «приказу» Окружної військової команди Станіславів від 11 листопада 1918 р. ч. 1, носити

²¹ Цей нагрудний знак також називався «Відзнака Соборної України». Його проект розробив І. Боберський на основі одного з варіантів герба майбутньої соборної Української держави, що належав Ю. Буцманюку (див.: Дзіковський В. Герб України // Світ. — Ч. 8. — 1917. — С. 137). Нагрудний знак міг мати шпильку для прикріплення до одягу або ланцюжок, за допомогою якого його можна було прикріпити до годинника або використати як нашійну прикрасу. Дохід від продажу відзнаки «Соборна Україна» мав піти на купівлю землі під «Український Город» у Львові.

²² Боберський І. Щоденник... — С. 56.

²³ Марітчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 року // Літопис Червоної Калини. — 1936. — Ч. 3. — С. 21.

²⁴ Літопис Червоної Калини. — 1936. — Ч. 7-8. — С. 25.

військовий однострій мали право тільки «особи, які належать до Української Армії», зовнішнім виявом цієї належності «аж до часу дальших заряджень» мала бути «синьо-жовта відзнака на переді шапки». Детального опису цієї відзнаки не наводилося. Встановлювалася також «окрема відзнака» для військової поліції — два червоні «стяжки» (стрічки 2 см завширшки і 8 см завдовжки), нашиті паралельно на лівому рукаві вище ліктя²⁵. Червоний колір «стяжок», очевидно, пов'язаний з тим, що червоними були обшлага, погони, комір, канти та петлиці однострою військово-поліцейських відділень у Галичині за часів Австро-Угорської імперії²⁶. Наказом Окружної військової команди Станіславів від 12 листопада 1918 р. ч. 2 визначалося, що старшинські та підстаршинські відзнаки залишаються поки що ті ж, що й в Австро-Угорській армії, проте замість німецьких назв старшинських та підстаршинських чинів вводяться українські назви (додаток 1)²⁷. У наказі від 24 листопада 1918 р. ч. 1 запасному куреню 1-го полку УСС, що розміщувався у Станіславові, повторно було висловлено вимогу щодо носіння «національних відзнак» спереду шапки замість «рожі» (кокарди); відповідальність за виконання наказу покладали на командирів частин²⁸.

Одним із перших кроків ДСВС ЗУНР стало оголошення 13 листопада 1918 р. про демобілізацію всіх органів військового управління, військових частин, установ та закладів колишньої австро-угорської монархії на території ЗУНР. Їхнє майно відтепер ставало власністю республіки й переходило до українських окружних

Ілюстрація 5а

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 1-2.

²⁶ Вооруження силы Австро-Венгрии. — СПб, 1912. — Ч. 1. — С. 331.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 3.

²⁸ Там само. — Спр. 128. — Арк. 1 зв.

команд²⁹. Того ж дня було затверджено військову організацію ЗУНР. Територію держави поділили на 3 військові області (Львів, Станіславів, Тернопіль), до яких входило 12 військових округів, що охоплювали територію кількох повітів. До створення обласних команд округні команди підлягали безпосередньо ДСВС³⁰. Нарешті, було оголошено часткову мобілізацію всіх військовозобов'язаних громадян ЗУНР «української народности»³¹. Вищим органом військового управління визначено Українську генеральну команду ЗУНР, яку 8 листопада 1918 р. перейменували на Начальну команду українського війська (НКУВ).

Листопадовий Зрив став прикрою несподіванкою для поляків, що розглядали Галичину як невід'ємну частину Польської держави. Львів одразу ж перетворився на арену збройного протистояння: вже 1 листопада 1918 р. польські бойовики обстріляли українських військовиків³². Ми виявили тільки один виданий у той період документ, що стосувався форми одягу. Йдеться про наказ НКУВ від 14 листопада 1918 р., в якому, серед іншого, була заборона носити «німецькі мундури»³³.

У ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. під тиском потужніших польських сил українські війська залишили Львів³⁴. Втрата галицької столиці посприяла піднесенню національної свідомості українців. Як під проводом повітових військових команд, так і з власної ініціативи колишніх військовиків Австро-Угорської армії створюються по суті напівпартизанські бойові підрозділи; вони отримували назви за місцем формування або за прізвиськом командира³⁵. До керівництва збройних сил уряд ЗУНР запросив наддніпрянських старшин — генерального хорунжого М. Омеляновича-Павленка і полковника Генерального штабу Є. Мишковського, які 9—10 грудня 1918 р. обійняли посади Командуючого військами і начальника

²⁹ II Розпоряд з дня 13 листопада 1918 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2.

³⁰ III Розпоряд з дня 13 листопада 1918 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2.

³¹ IV Розпоряд з дня 13 листопада 1918 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2—3.

³² Макаруч С. Українська республіка галичан. — Львів, 1997. — С. 79.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.

³⁴ Макаруч С. Українська республіка галичан... — С. 101—102.

³⁵ Там само. — С. 107.

штабу відповідно. На 11 грудня 1918 р. збройні сили ЗУНР склалися з Північної групи (3—4 тис. багнетів) полковника Захар'їна, групи «Схід» (3 тис. багнетів) сотника Букшованого, групи отамана Микитки (1 тис. багнетів) та групи «Південна» (4 тис. багнетів) полковника Коссака³⁶. Нове командування вирішило уніфікувати структуру війська. Наказом військам Західно-Української Народної Республіки від 12 грудня 1918 р. ч. 1 фронтові загони й відділи (крім полку УСС, чия організація залишалася без змін) реорганізували в окремі курені згідно зі штатом, що додавався³⁷.

Від 10 грудня 1918 р. і до середини січня 1919 р. тривали широкомасштабні воєнні дії, в ході яких українське командування здійснило дві спроби визволити Львів. Проте жодна зі сторін у цей час так і не досягла вагомих успіхів.

У бойових умовах надзвичайно гострою була потреба чітко відрізнити власних бійців від польських. Синьо-жовті стрічки чи кокарди на головних уборах, очевидно, були малопомітними в бою. Тому на фронті стали практикувати носіння на шапках пов'язок із білого полотна. На жаль, розшукати відповідного наказу нам не вдалося, зате про білі пов'язки свідчать сучасники тих подій. Зокрема, у спогадах Ф. Ш. зазначається: «Так ішов день за днем аж до ночі 4.1.1919 р. коли то нас змінила якась частина з білими опасками на шапках»³⁸. П. Мигович, описуючи участь XXIV куреня в загальному наступі в лютому 1919 р., згадує: «Кожний стрілець одержав по дві ручні гранати і 6-го лютого вечором вирушив курінь з села Лісневич дорогою до села Полянки, а звідтам залізничним шляхом попри станцію Ставчани, до села Ставчан [...] Власні частини одержали наказ перевязати шапки білим полотном на 5 см. широким, щоби тим способом не мати ніяких сумнівів підчас бою, що це не поляки»³⁹.

На наш погляд, білі пов'язки на шапках виконували суто розпізнавальну функцію — завдяки кольору та розмірам вони були добре помітні навіть зі значної відстані. При цьому пов'язки не призначалися для постійного носіння і не замінювали знаків розрізнення з

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 46 зв. (Незасвідчена копія).

³⁷ Там само. — Арк. 149.

³⁸ Ф. Ш. З пробовою сотнею УСС під Львовом // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 10. — С. 20.

³⁹ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 6. — С. 6.

державною символікою, а їхній колір не мав жодного символічного значення. Втім, поляки, мабуть, через масове використання білих пов'язок, почали сприймати їх, наряду з «українським левом», як ознаку належності до українського війська. Про це свідчать «Загальні відомості про галицько-українську армію» станом на 1 березня 1919 р., зібрані розвідувальним відділом Командування Польських військ у Східній Галичині⁴⁰. Слід зауважити, що вибір білої пов'язки розпізнавальним знаком міг бути зумовлений австрійським досвідом. В Австро-Угорській армії було прийнято розрізняти умовних противників на маневрах за допомогою стрічок на головних уборах (рідше — пов'язок на рукавах): білих для «своїх» військ, червоних — для «чужих»⁴¹.

Поважною проблемою була нестача військового одягу та взуття, вона безпосередньо впливала на боєздатність і рівень дисципліни. Так, командир групи «Схід» сотник О. Букшований у доповіді НКУВ від 10 грудня 1918 р. зазначив, що для групи потрібно повних одностроїв та спорядження на 3 тис. осіб.⁴² Пригадаймо, що на той час ця група налічувала якраз 3 тис. осіб, тобто від браку одягу та спорядження потерпав увесь її особовий склад! «Дисципліну годі вдержати всякими карами і тільки в такому случаю можна числити на послух тих людей, скоро дасть ся їм се, що їм дійсно необхідно потрібне», — підкреслював сотник О. Букшований⁴³. Деякі підрозділи, щоправда, проблем з обмундируванням не мали. Йдеться, зокрема, про «Пробоеву» (тобто штурмову) сотню УСС, сформовану з досвідчених вояків, які повернулися з російського полону. На початку грудня 1918 р. сотня вирушила з Чернівців на фронт. «Виїжджали “пробоевці” як на весілля. Від шапки до цвяхів на чоботах, все нове. Плащі, гузарські чоботи, однострій австрійських “штурмовиків” шитий на колінах, на ліктях, на сидженню шкірою, штуци, все інше вояцьке майно, весь виряд, все це нове “як з голки”», —

⁴⁰ *Opracowanie Oddziału wywiadowczego Dowództwa Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią pt. Wiadomości ogólne o armii galicyjsko-ukraińskiej, zebrane po dzień 1 III 1919 // Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. — Toruń, 2002. — S. 217.*

⁴¹ Адаменко Д., Ярош О. *Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. — Київ, 2006. — С. 42.*

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 43.

⁴³ Там само.

згадує Ф. Ш.⁴⁴. Але такі підрозділи були радше винятком. У доповіді на ім'я Головнокомандувача Холмсько-Галицьким фронтом від 31 грудня 1918 р. ч. 1182 Командуючий військами ЗУНР, говорячи про одяг, порівняв свою армію з обідраним натовпом жебраків. Для того, щоби хоч трохи виправити становище, генеральний хорунжий М. Омелянович-Павленко просив негайно надіслати 10 тис. комплектів одягу⁴⁵. Інтендантура Округної військової команди Станіславів 11 січня 1919 р. повідомляла Начальній інтендантурі: «Що до запасів одностроїв, то річ дуже сумна. По полках (1 п.У.С.С) 1 п. стрільців і 2 п. стрільців: нема зовсім обуви, плащів, біля, і коців та сінників (много бракує). В складах зі Снятина нема зовсім сподень, плащів, дек, обуви. Є ще блюзи літні і зимових старих...»⁴⁶. За таких умов годі було сподіватися належного рівня боєздатності. «Військо, котре в той спосіб убране, не може нічого доконати і не треба дивуватись, коли замерзлий чоловік без порядної обуви утікає перед наступом», — говорилося в звіті про бойові війська шефа штабу групи отамана Й. Паппа де Яноші від 20 січня 1919 р.⁴⁷. Полковник Дідюків у телеграмі до НКУВ ч. 60 (надійшла 24 січня 1919 р.) за результатами особистого огляду 4-го куреня групи «Схід» доповідав: «Не скажу заобогато, коли заявлю, що всі босі і голі. Причём настрій дуже гарний. Якби тих молодих людей одягти і обути булоб з них напевно дуже гарна боева частина»⁴⁸.

На той час вище військове керівництво ЗУНР не приділяло належної уваги знакам розрізнення. Принаймні ми не виявили навіть проектів відповідних документів. ДСВС обмежився лише виданою 22 грудня 1918 р. заборонаю всім особам австрійської армії, що не вступили до українського війська, носити «всякі військові відзнаки», до яких було зараховано «військові зізвдки, військові рожечки, військові вилоги, військові гузики, військові нашивки, військові прикраси якого небудь рода»⁴⁹.

⁴⁴ Ф. Ш. *З пробоевою сотнею УСС під Львовом // Літонис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 7-8. — С. 25.*

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 58.

⁴⁶ Там само. — Спр. 75. — Арк. 24.

⁴⁷ Там само. — Спр. 20. — Арк. 216.

⁴⁸ Там само. — Арк. 153.

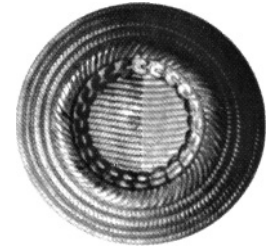
⁴⁹ Заборона з дня 22 грудня 1918 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 4. — С. 1.

Отож, питання щодо знаків розрізнення державної належності доводилося вирішувати на рівні місцевих органів військового управління. Відомо про спробу Команди міста Станіслава регламентувати зовнішній вигляд таких відзнак. У пункті 3 наказу Команди від 29 грудня 1918 р. ч. 52 (оголошений у наказі Кошу Українських Січових Стрільців⁵⁰ від 30 грудня 1918 р. ч. 37*) зазначалося: «Щоби запровадити одностайні відзнаки на шапках обов'язують аж до заведення нової форми шапок для станиславівської залоги, слідує зарядження: (до шапок форми і з відзнаками У.С.С. вони не відносять ся). На місці давньої розети (ружки) приходять розета обшита синьо-жовтою стяжкою (в разі браку розет можна до сього ужити також більших гузиків прим. з плащів). Лінія поділу красок має стояти прямою зн. не горизонтально ані скісно — по лівій стороні видця синя частина, по правій жовта частина стяжки. Для старшин: середину давньої старшинської розети (до середнього рубця) обшити синьо-жовтою стяжкою. Всі інші відзнаки носити на переді шапки під висше згадану відзнакою або по лівім боці шапки. Всі частини і заведення зголосять протягом завтрішнього дня запотребоване кмді міста і одержать відповідну до стану скількість відзнак. Приказ отсей має бути протягом двох днів впроваджений в жите»⁵¹.

Як бачимо, прагнучи уніфікувати шапкові знаки державної належності, Команда міста Станіслава вдалася до часткової переробки «розет», які використовували в Австро-Угорській армії. З наведеної вище інструкції випливає, що рядові та підстаршини мали носити «розету» (латунний диск із прорізними ініціалами імператора⁵²), обшиту синьо-жовтою «стяжкою» (тобто стрічкою), замість неї дозволялося також використати великого гудзика. Старшинам приписувалося носіння «розети», встановленої для старшин Австро-Угорської армії (кругла, діаметром 3 см, вишита золотою кани-

теллю, з імператорським вензелем у центрі⁵³), але з обшитою синьо-жовтою стрічкою серединою. Вимоги наказу Команди міста Станіслава від 29 грудня 1918 р. ч. 52 щодо шапкових знаків не поширювалися на шапки «форми і з відзнаками У.С.С.», адже військовики полку УСС, як уже було сказано, носили характерні шапки-«мазепинки», на яких розміщувалися знаки з національною символікою⁵⁴.

У брошурі «Маловідомі українські нагороди та відзнаки», що репрезентує частину колекції І. Адамішина, надруковано зображення шапкового знака, який можна ототожнити з шапковим знаком для старшин, запровадженим наказом Команди міста Станіслава від 29 грудня 1918 р. ч. 52 (ілюстрація 6). Проте, оскільки колекціонер не посідав відповідних архівних документів, шапковий знак розміщено так, що смужки лежать горизонтально, при цьому жовта — зверху⁵⁵. Про виконання наказу щодо шапкових знаків свідчить також пункт 2 наказу Команди міста Станіславів від 12 січня 1919 р. ч. 12 (оголошений у наказі Кошу УСС від 13 січня 1919 р. ч. 13). У ньому зазначалося, що «богато стрільців носить відзнаки, виготовлені після інструкції Команди Міста (в Приказі Команди Міста ч. 52, точка 3) відворотно (підкреслено в тексті. — М. Ч.). Пригадуєть ся ще раз, що синя частина стяжки має знаходити ся на ліво від видця, а жовта на право. Про се належить поучити мужву»⁵⁶. Втім, забезпечити повне виконання наказу ч. 52, очевидно, не вдавалось, адже вимога щодо обов'язкового для всіх стрільців носіння на шапках приписаних відзнак повторювалась у пункті 3 наказу Команди міста від 20 січня 1919 р. ч. 20 (оголошений у наказі Кошу УСС від 21 січня 1919 р. ч. 20)⁵⁷. На наш погляд, одною з причин такого прискіпливого ставлення Команди міста Станіслава до питань, пов'язаних зі знаками розрізнення державної належності, було те, що тут розташовувалися

Ілюстрація 6

⁵⁰ На виконання наказу Державного секретаря військових справ колишній запасний курінь 20-го полку Січових Стрільців був об'єднаний з колишнім кошем Українських Січових Стрільців у запасний кіш під назвою «Кіш УСС» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 15 зв).

* У наказі Кошу УСС від 30 грудня 1918 р. ч. 37 було зазначено лише номер наказу Команди міста Станіслава. Дату видання цього наказу — 29 грудня 1918 р. — визначено за іншими документами.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 59 зв. — 60.

⁵² Прищеп С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. — С. 12, 9.

⁵³ Адаменко Д. В., Прищеп С. В. Командный состав вооруженных сил Австро-Венгрии // Сержант. — 2002. — № 1. — С. 7.

⁵⁴ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... — С. 170.

⁵⁵ Адамішин І. Маловідомі українські нагороди та відзнаки. — Харків, 2000. — С. 5.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 79 зв.

⁵⁷ Там само. — Арк. 89.

вищі органи влади ЗУНР, а отже, місто виконувало функції столиці республіки.

У деяких військових частинах та підрозділах з'явилися власні знаки розрізнення. Так, за словами В. Калини, військовики 1-го куреня 1-го полку УСС, що в боях за Львів отримав назву «Курінь смерті УСС», носили на «мазепинках» чорний трикутник під Тризубом⁵⁸. На жаль, мемуарист не наводить детального опису цього знака, не вказує він також і на спосіб його розміщення на шапці. Л. Шанковський пояснює використання чорного кольору впливом символіки ударних батальйонів Російської та штурмових батальйонів Австро-Угорської армій, у яких вояки мали чорні відзнаки⁵⁹.

Отож, як ми вже зазначали, з перших днів свого існування ЗУНР зазнала агресії та територіальних втрат; тим часом процес розбудови державності лише розпочинався. На думку дослідників, ці обставини сприяли швидшому визріванню ідеї об'єднання з Українською Народною Республікою. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада одностайно затвердила Ухвалу про Злуку УНР та ЗУНР. Остаточне оформлення цього акту відбулося в Києві 22 січня 1919 р. ЗУНР отримала назву Західна область УНР. Практично відразу після затвердження Ухвали про Злуку Тризуб — Герб УНР — став витісняти Герб ЗУНР. Випадки носіння знаків розрізнення з цим символом (зокрема кокард) траплялися ще в листопаді 1918 р., про що свідчить такий запис за 27 листопада 1918 р. в щоденнику І. Боберського: «Капітан⁶⁰ питав за відзнакою на свою шапку. Лунів дав йому тризуба з Великої України, а капітан заложив собі на шапку рожку з тризубом»⁶¹. У записі за 14 лютого 1919 р. І. Боберський зазначив, що більшість старшин ДСВС носила на головних уборах знаки розрізнення з зображенням Тризуба. Згадано, зокрема, «тризуб у вінці», просто «тризуб», «золотистий тризуб на синявій кокарді»⁶². У тому ж таки лютому 1919 р. Тризуб з'явився на бланках т. зв. «явних приказів» (аналог

⁵⁸ Калина В. *Курінь смерті УСС. Спогади старшини*. — Львів, 1936. — С. 47.

⁵⁹ Шанковський Л. *Бойовий орел української кінноти (Пам'яті Генерала Петра Дяченка) // Вісті*. — 1965. — Ч. 119. — С. 100.

⁶⁰ *Йдеться про капітана А. Ерле, призначеного в той час начальником штабу збройних сил ЗУНР.*

⁶¹ Боберський І. *Щоденник...* — С. 81.

⁶² Там само. — С. 130–131.

сучасних посвідчень про відрядження)⁶³. Це наочно засвідчувало прагнення галицьких українців до соборності. Слід зауважити, що нормативно-правового акту про зміни в державній символіці ЗУНР ми не виявили.

У період відносного затишшя, що тривав від 15 січня до середини лютого 1919 р., збройні сили ЗОУНР зазнали чергової реорганізації. Відповідно до наказу Військам Української Народної Республіки від 27 січня 1919 р. ч. 9 групи було переформовано в бригади⁶⁴. Всього було сформовано 9 бригад та 2 окремі загони. Артилерію звели у 9 гарматних полків, що входили до складу бригад, 1 гаубичний полк, окремий гарматний дивізіон та окрему гарматну батарею⁶⁵. Наприкінці січня 1919 р. збройні сили ЗОУНР отримали назву Галицька армія⁶⁶; від 2 лютого 1919 р. вищий орган військового управління став називатися Начальна команда Галицької армії (НКГА).

Саме тоді військове відомство ЗОУНР звернулося до питання форми одягу. Підготувати її опис 31 січня 1919 р. було доручено референтові Письменничного відділу ДСВС четарю І. Боберському. В щоденнику він занотував: «Нині дістав я приказ описати одяг для армії до трьох днів, це є до 3-го лютого, визначити також відзначення за хоробрість. Хто не розуміється на роботі, ставить речинець то за поволі, то заскоро»⁶⁷. А поки тривала розробка, військо потрібно було хоч якось одягнути. В цій справі значну допомогу надала УНР.

За даними розвідувального відділу Командування Польських військ у Східній Галичині, з кінця січня 1919 р. «російська Україна» надсилала для галицьких військ російську уніформу, переважно «*plaszczy*» (шинелі) та папахи⁶⁸. Зазначалося також, що на знак приналежності до української армії використовували «ініціали республіки української» — «Р.У.» — на шинелях. Отриманим одягом намагалися забезпечити насамперед частини, які відправляли на фронт. Так, за наказом Окружної військової команди Станіславів від 3 лютого 1919 р. ч. 32 1000 комплектів одностроїв з наддніпрянської України належало використати винятково для забезпечення

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 3а. — Арк. 3.

⁶⁴ Там само. — Спр. 4. — Арк. 24.

⁶⁵ Там само. — Арк. 24 — 25 зв.

⁶⁶ Там само. — Спр. 23. — Арк. 51 зв.

⁶⁷ Боберський І. *Щоденник...* — С. 121.

⁶⁸ *Opracowanie Oddziału wywiadowczego Dowództwa...* — S. 217.

«похідних формацій»⁶⁹. П. Мигович згадував про те, як російську форму отримав похідний курінь, сформований у Стрию⁷⁰: «1. лютого одержав курінь і наша півсотня заповіджений транспорт одягів. Стрільці дістали по одній парі нового біля, російський плащ (шинелю), ватовані штани, фуфайку, шапку (папаху). Багато стрільців не хотіло валянок зі собою брати, хочби тому, що мали досить можливі черевики і з валянками не хотіли тягатися [...] Похідний курінь зодягнений був таксамо, як і півсотня скорострільів, з цією відміною, що там 4/5 стрільців мали [...] валянки. На вигляд представлявся курінь дуже добре. Російський одяг робив вражіння, що це колишня російська, правильна частина»⁷¹. Очевидно, надісланої з Наддніпрянщини форми не вистачало; траплялися непоодинокі випадки, коли формації, відправляючи вояків до інших команд, відбирали в них обмундирування. Це змусило Окружну військову команду Станіславів видати 5 лютого 1919 р. наказ ч. 34, яким приписувалося висилати людей у повних одностроях, а коли це неможливо, принаймні не забирати того, в чому вони прибули з дому⁷². Так чи інакше, на фронті почали з'являтися частини, повністю обмундировані у російську форму. П. Мигович, згадуючи у мемуарах ХХІІІ курінь (початок лютого 1919 р.), зазначає: «Курінь цей так само, як і ХХІV., одягнений був у російські однострої. Одне лихо було, що й тут 4/5 стрілецьтва мали валянки. На сніг і мороз були вони дуже вигідні [...] але коли прийшло тепло і зробилося болото, майже цілий курінь був унерухомлений»⁷³. Зауважмо, що частини, відправлені на фронт раніше, надалі використовували австрійську форму. Так, стрільці та старшини полків «Групи ІІ. Південь», до складу якої ввійшов ХХІV курінь, «були одягнені в австрійські однострої, що кожний приніс із собою із австрійської війни. Відзнаки старшин і підстаршин також австрійські. Лише на шапках були українські емблеми, або синьо-жовті стяжки. Правда, багато старшин та підстаршин відзнак зовсім не мали»⁷⁴.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 107 зв.

⁷⁰ Згодом ця частина одержала назву «ХХІV. курінь».

⁷¹ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 5. — С. 5.

⁷² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 111.

⁷³ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 6. — С. 8.

⁷⁴ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 5. — С. 8.

Отож, постачі з Наддніпрянщини частково задовольнили потреби Галицької армії, але водночас призвели до надмірного розмаїття одностроїв. Поряд з австрійською формою воєнного часу, доповненої предметами австрійської форми мирного часу⁷⁵, з'явилися ще й російські однострої. І. Боберський з приводу приїзду Головного отамана С. Петлюри до Станіславова 24 лютого 1919 р. записав у щоденнику: «Старшини одіті були в як найрізномірніший спосіб, в кожухах, кучмах і чоботах або чоботах і австрійських плащах і австрійських шапках, або в халявках і російських шинелях. Косматі кучми, січові кашкети, австрійки з тризубами, мазепинки, австрійки м'ягкі і тверді на головах»⁷⁶.

Розроблення однострою Галицької армії проходило зі значними труднощами — Письменничий відділ був перевантажений великою кількістю завдань, а керівництво не мало в цій справі визначеної позиції. До роботи над малюнками предметів форми одягу, знаків розрізнення та нагород І. Боберський залучив Л. Лепкого, Ю. Буцманюка, О. Куриласа, М. Бринського, його щоденник докладно висвітлює процес їхнього створення та погодження. З відповідних записів ми дізнаємося, що найважче було визначитися з фасоном шапки та знаками розрізнення степенів. Крім «мазепинки», на головний убір військовиків Галицької армії пропонували шапку, створену на основі народної гуцульської; кашкет; шапку, яку розробив особисто І. Боберський. Знаки розрізнення пропонували розмістити на комірі, як в Австро-Угорській армії, на рукавах (у верхній або нижній частині) чи погонах («барчиках»). Сам І. Боберський запропонував т. зв. «республіканські» відзнаки у вигляді цифр на комірі або на рукаві (наприклад, у старшого стрільця цифра «1», у сотника — «9», у генерал-поручника — «14» тощо). Відповідні малюнки виконав О. Курилас⁷⁷.

2 березня 1919 р. І. Боберський представив свої напрацювання в НКГА: «При допомозі сотника Романа Гузара попришпиллював я аркуші з рисунками познак і шапок на стінах, а моделі шапок вийняв з коробки. Я пояснював розвішені рисунки: начерк на підрам'я, начерк на під- та надрам'я, начерк на надрам'я, начерк на барки, два

⁷⁵ Боберський І. Щоденник... — С. 144.

⁷⁶ Там само. — С. 144–145.

⁷⁷ Там само. — С. 124, 140.

начерки на ковнір з зубчатою вишивкою, пружки прямі на ковнір, вкінці “республіканські” позначки на ковнір, це є числа. Я пояснив, що на перший плян вибиваються прямі пружки в простокутнику на ковнірі, далі стрілецькі пружки Льва Лепкого на підрамени, далі республіканські числа, а вкінці різні помисли з пружками на долішній або горішній частині рукава [...] Опісля прийшов і генерал Павленко [...] Він хвалив всі чотири начерки, але найбільше припав йому до вподоби проект на надрам’я. Барчики уважав за перестарілі, “тому що вони на Україні так ділають, як червона хуста на вола”. Ерле домагався шовкових нашивок на означування степенів цієї самої краски, що однострій. Заволоділа думка, що знаки степенів не повинні задуже кричати. Курманович* [...] глянув на всі начерки з рухом рук, який вказував на це, що він не потребує ніяких пояснень [...] На стрілецький проект з нашивками Льва Лепкого на підрамени сказав: “Це непрактичне, шкода говорити”. Припадали йому до вподоби, як генералові Павленкові, нашивки на надрамени. Коли ж перейшла бесіда на шапки, заложив на голову шапку з гуцульськими ціхами (рисами. — М. Ч.) і побачив, що дуже йому до лиця [...] Заступник міністра, сотник Бубела промовляв також за гуцулкою.

Опісля [...] читав я устав відзначення тризуба [...] Потім знову говорили про шапки. Про шапку з викидом після мого начерку сказав Павленко: “Це українська змодернізована шапка”. Старшина Головної булави [...] мені сказали пізніше, що називається Фідлер, любувався шапкою-коновалкою, це є кашкетом січових стрільців з Києва. Впала увага, від когось, що “усусуси” задержать свою шапку. На це міністр війни, підполковник Віктор Курманович зауважив: “Хто знає, це питання ще. Не хочу мати армії в армії”. Однак погляд цілої наради скермувався в сторону стрілецького однострою, шапки і позначок, коли я з усіх начерків вирізнув найбільше власне цей проект, підготований і в частині вже переведений. Я бажав, щоб справа була вже раз вирішена, і спакував рисунки та моделі»⁷⁸.

З наведеного уривка можна зробити вельми важливі висновки. По-перше, існувала альтернатива до досвіду військового формування УСС у сфері форми одягу і знаків розрізнення. Більше того, шапка-«мазепинка» та знаки розрізнення степенів у вигляді

пружків на рукавах викликали зауваження як непрактичні⁷⁹. По-друге, надання переваги одностроєві та знакам розрізнення Українських Січових Стрільців було радше вимушеним, пов’язаним із тим, що відповідні проекти частково вже реалізувалися.

На превеликий жаль, проектів, про які згадує І. Боберський, не знайдено. Натомість ми виявили проект підполковника Паппа де Яноші, начальника штабу II Галицького корпусу, що його надіслав до НКГА командир корпусу полковник М. Тарнавський 24 березня 1919 р. Він передбачав встановлення форми одягу кольору хакі англійського зразка (кашкет, френч, штани, шинель). Державну належність мала відображати овальна кокарда жовтого металу з Тризубом у центрі синього овалу та червоним обідком навколо. Степені передбачалося позначати на рукавах за системою, що нагадувала прийняту в Австро-Угорському флоті, номер частини — цифрою на комірці френча. Пропонувалося також використати емблеми за спеціальностями; не забув Папп де Яноші про темляк та пряжку до пояса⁸⁰. Зауважмо, що текстову частину проекту написано німецькою мовою та важким для читання почерком.

Питання про однострій та знаки розрізнення розглядали 26 березня 1919 р. на нараді в НКГА за участю представників військ. У І. Боберського про це читаємо: «Секретар вже тепер полковник Віктор Курманович, генерал-хорунжий Михайло Омелянович Павленко, старшини із Начальної Команди, старшини від огневої лінії [...] Оглядають, говорять. Не можуть рішитись. Республіканські відзнаки, що числами означається старшинство, занові, незвичайні своєю простотою. Старші є за пружками на надрамени, молодці — за пружками на підрамени, які вже носять усусуси. Курмановича голос про усусусів неприхильний. Вичуваю у других більшу [?] теплоту до однострою, що виробився при Українських Січових Стрільцях [...]

Голосування неможливе. Ніхто не видає наказу.

Я особисто підчеркував шапку мазепинку і пружки, як при УСС»⁸¹.

Зрештою, 28 березня 1919 р. заступник Державного секретаря військових справ отаман П. Бубела підписав короткий опис

⁷⁹ Боберський І. Щоденник... — С. 153.

⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 61–71.

⁸¹ Боберський І. Щоденник... — С. 170–171.

* На той час В. Курманович обіймав посаду Державного секретаря військових справ.

⁷⁸ Боберський І. Щоденник... — С. 156–158.

Ілюстрація 7

однострою, який передбачав «шапку мазепинку, відзнаки старшинства пружками на долішнім кінці рукавів, так само, як при Українських Січових Стрільцях»⁸². Отже, рішення з найбільш дискусійних питань було нарешті ухвалено, що дало змогу І. Боберському готувати остаточний докладний опис. Виконати малюнки одно-

строю та знаків розрізнення степенів він попросив О. Куриласа; над відзнакою на шапку працював М. Бринський⁸³.

Проте перші офіційні знаки розрізнення Галицької армії не були пов'язані з діяльністю І. Боберського. Ними стали «відзнаки для боеків і ранених», встановлені 30 березня 1919 р. Відповідний документ спочатку мав назву «Проект відзнаки для боеків і ранених», але потім слово «проект» було закреслено. Оригінал підписали Командуючий Галицькою армією отаман* М. Омелянович-Павленко та начальник Штабу Галицької армії полковник В. Курманович. Проект був розроблений в НКГА не пізніше 7 березня 1919 р., коли його розіслали у війська для обговорення⁸⁴.

«Відзнаку для боеків» (ілюстрація 7) встановлювалося з метою «вирізнити стрільців і старшин, що так хоробро борються на фронті серед тільки небезпеченьств і так великого самовідречення за свободу Великої України»⁸⁵. Це була синьо-жовта стрічка 2 см завширшки, складена кутом, чиї зовнішні ребра мали довжину 8 см. Нашивати її належало на лівому рукаві (на відстані 15 см від шва рукава посередині). Команди бригад мали право надавати відзнаку

⁸² Боберський І. Щоденник... – С. 172.

⁸³ Там само. – С. 172–173.

* Позаяк система степенів у збройних силах ЗУНР (ЗОУНР) певний час не була ustalена, спочатку М. Омелянович-Павленко іменувався тим рангом, який мав в Українській армії – генеральний хорунжий. З кінця січня 1919 р. він став підписувати документи як «отаман», оскільки саме так називалися особи/представники/члени вищого командного складу Армії УНР. Водночас, у збройних силах ЗУНР (ЗОУНР) отаман відповідав майору Австро-Угорської армії.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 23.

⁸⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 231.

всім військовикам, що перебувають на фронті (до команди куреня включно) і належать до «боевого стану» (гефехтсшанд), а також «санітарним жовнірам» при сотнях, за умови, якщо вони прослужили не менше 12 тижнів (84 днів) на фронті (в окопах), взяли участь щонайменше в одному бою або отримали поранення від ворожого вогню. В останньому випадку відзнака мала доповнюватися прямокутною червоною нашивкою («стяжочкою») 0,5 см завширшки між внутрішніми ребрами кута. Зазначалося, що кількість таких «стяжочок» «залежить від одноразового ранення при одній спосібності т. зн. в одній битві можна одержати і кілька ран, одна належить ся тільки одна стяжочка»⁸⁶. Судячи з робочих матеріалів, які збереглися, спочатку планувалося, що «відзнаку для боеків» носитимуть лише піхотинці, але згодом було вирішено надавати її й представникам інших родів зброї, а також встановити нарукавний знак для військовиків, що не належали до «боевого стану», але дістали поранення від ворожого вогню⁸⁷. Вони отримали право носити прямокутні червоні нашивки 5 см завдовжки і 0,5 см завширшки на лівому рукаві на відстані 10 см від нижнього краю — без синьо-жовтої «бойової відзнаки»⁸⁸.

Отже, «відзнака для боеків» мала вирізняти стрільців та старшин, які брали безпосередню участь у бойових діях, водночас виконуючи функції знака розрізнення державної належності (синій та жовтий кольори стрічки). Надання цієї відзнаки можна трактувати й як нагородження, тим більше що військовики мали одержувати її разом із «поіменними посвідками»⁸⁹.

Документи свідчать, що виготовлення нарукавних знаків, встановлених 30 березня 1919 р., виявилось справою проблематичною. Так, команда III Галицького корпусу в телеграмі від 8 квітня 1919 р. звернулася до НКГА з проханням роз'яснити, «чи відзнаки для боеків і ранених дістануть боеві формації в відповідній кількості від Н.К.Г.А. бо з причини в браку відповідного матеріалу набуте їх на-трафляе на непоборні трудності а великі дні свята булиб найкрасшою нагодою до уладження сьвяточного вручення тих відзнак»⁹⁰.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 231 зв.

⁸⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 24–25.

⁸⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 231 зв.

⁸⁹ Там само. – Арк. 231.

⁹⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 374.

9 квітня 1919 р. інтендантура НКГА направила запит до інтендантури ДСВС щодо можливості отримати матерію, необхідну для виготовлення відзнак⁹¹. У відповіді, наданій уже 10 квітня 1919 р., зазначалося, що «матерії на описані відзнаки тут на складах нема, можна їх лише купити»⁹². За таких обставин військовикам доводилося добувати відзнаки власними силами. Як згадував І. Боберський, отаман І. Коссак попросив його «вистаратись [...] о відзнаку для боєвиків і ранених. Я сторопів з початку, але опісля роздумав, що дійсно має право до обох відзнак [...] Лише що не полагаджую відзнак сам, а трудить мене»⁹³.

Отже, після того, як отаман П. Бубела підписав короткий опис однострою, перед І. Боберським постало завдання підготувати його остаточний варіант. При цьому належало вирішити низку питань, зокрема, визначити кольори родів зброї, міри для виготовлення окремих предметів тощо⁹⁴. У ході роботи І. Боберський вирішив надрукувати в газеті «Республіка» матеріал щодо однострою і знаків розрізнення⁹⁵. Цей матеріал був опублікований 8 квітня 1919 р.⁹⁶ В ньому згадувалися шапка-«мазепинка», польовий мундир («блюза»), штани («сподні»), плащ, знаки розрізнення степенів та родів зброї. У рядових та підстаршин знаки розрізнення степенів мали розміщуватися на рукавах у верхній частині, а у старшин — у нижній. Проте до завершення напруженої кількомісячної роботи було ще далеко: «Я ще не зібрав всіх подробиць про однострій, лютюю сам на себе. Для загалу подала опис “Республіка”, але кравці потребують якнайточнішого опису з всякими мірами. Кожний за мірами питає, неначе би розпоряд все осягнув. Але де дістати сукно, золоті, срібні нашивки, звіздисті ґузики, ніхто в першій хвилі не думає» (запис від 12 квітня 1919 р.)⁹⁷. Поряд з уточненням мір та окремих деталей, до опису вносили й значніші виправлення. Зокрема, 15 квітня 1919 р. отаман П. Бубела зажадав, щоб знаки розрізнення підстаршин розміщувались у нижній частині рукавів, як і у стар-

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 375.

⁹² Там само. — Спр. 82. — Арк. 378.

⁹³ Боберський І. Щоденник... — С. 185.

⁹⁴ Там само. — С. 181–182, 185, 188.

⁹⁵ Там само. — С. 181.

⁹⁶ Однострій Української Армії // Республіка. — 1919. — 8 квітня.

⁹⁷ Боберський І. Щоденник... — С. 192.

шин. Це призвело до конфлікту між І. Боберським та О. Куриласом, який був невдоволений постійними змінами⁹⁸.

Нарешті, в перших числах травня 1919 р. побачило світ ч. 11 «Вістника Державного Секретаріату Військових Справ», у якому було опубліковано XLVI Розпоряд ДСВС від 22 квітня 1919 р. (додаток 2). Відповідно до нього, однострій для «Українського Війська Західної Области Української Народної Республіки» мав виглядати згідно з описом, що додавався. Після зношення одностроїв «дотеперішних кроїв» можна було виготовляти і носитися лише такий однострій.

Новий однострій був єдиний для всіх родів зброї і складався з шапки-«мазепинки», польового мундира, штанів та плаща. Військові священики («духовники») замість мундира мали носити т. зв. «духовний жупан». Хоча цей однострій розробили як польовий, його передбачалося вбирати також під час урочистостей аж до подальших розпоряджень. Основні предмети однострою належало виготовляти з вовняного сукна зелено-землистого кольору, у разі його відсутності дозволялося використовувати сукно і матерію «іншої полевой краски».

Опис однострою вражає докладністю й ретельним опрацюванням щонайдрібніших деталей. Крім основних предметів форми одягу, в ньому було регламентовано вигляд білизни, взуття, пояса, острогів (шпор), подано таблиці з мірами. Цей опис цікаво порівняти зі значно коротшим описом похідної уніформи військ УНР, оголошеним наказом Головної управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276⁹⁹.

У якості головного убору встановлювалося шапку-«мазепинку», що складалася з ковпака («головача»), декоративного відвороту («обкладу»), козирка («дашка»), шапкового знака («відзнаки») та гудзика для застібання відвороту. Ковпак мав складатися з восьми клинців, зігнутих під майже прямим кутом так, що утворювалося пласке дно шапки. Вершини клинців сходилися посередині дна. До ковпака мав пришиватися відворот, чиї скошені краї утворювали спереду шапки характерний V-подібний виріз. Відворот застібався на гудзик 14 мм у діаметрі, який міг бути з номером частини (полку) в піхоті, артилерії, кінноті й технічних військах чи гладеньким — в інших родах зброї. Верхні краї шапки мали бути обрублені сукном

⁹⁸ Боберський І. Щоденник... — С. 196–197.

⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 48–49.

кольору роду зброї. Шапковий знак встановлювався у вигляді кружка діаметром 2,5 см сріблястого (для рядових та підстаршин) чи золотистого (для старшин) кольору. В документі не сказано, що мало бути на ньому зображено, проте в газеті «Стрілець», яка надрукувала опис однострою (щоправда, з деякими неточностями), зазначалося, що на цьому знакові «витиснений є тризуб»¹⁰⁰.

Польовий мундир («блюза») був одnobортним, з застіркою на шість гладеньких металевих гудзиків 20 мм у діаметрі, стоячо-відкладним коміром та чотирма кишнями з клапанами, що також застібалися на гудзики. Верхні кишні — накладні, зі складками, нижні — прорізні. На плечах — погони («барчики»), їхні нижні кінці мали вшиватися в рукав, а верхні — застібалися на гудзик. Правий погон повинен був мати три дірки й довжину 24 см, лівий — дві дірки й довжину 18 см. Крім того, на правому плечі, на відстані 5 см від плечового шва, передбачалася сукняна «силька» (контрпогончик). Рядові та підстаршини мали носити на правому плечі т. зв. «поріжок» — сукняний валик 3 см завдовжки і 3 см в діаметрі. За допомогою шльовки він одягався на правий погон, який протягувався через контрпогончик і застібався на гудзик. «Поріжок» повинні були носити лише військовики, озброєні гвинтівками, — він запобігав зіскакуванню ременя гвинтівки з плеча. Це пристосування галичани запозичили з уніформи Австро-Угорської армії¹⁰¹. У старшин від хорунжого включно погони мали заокруглені кінці і лише одну дірку для застібання на гудзик.

Штани могли бути короткими, до колін («доколінки»), або довгими. Довгі дозволялося носити поза службою старшинам та підстаршинам від старшого десятника включно. Вони мали бути пошиті з чорного сукна, з кантом кольору роду зброї. Як взуття могли використовувати черевики з обмотками або чоботи. Для військовиків, що «дійсно в службі їздять верхом» передбачалися шпори.

Плащ із застіркою на шість гудзиків, розташованих попарно у трьох місцях. Дірки для застібання мали бути прорізані на окремих гостроконечних язичках, пришитих до лівої передньої частини плаща. За словами І. Боберського, такі язички є «ціхою української чумарки»¹⁰². Розріз ззаду мав застібалися на два (варіант для

¹⁰⁰ Однострій Української Армії // Стрілець. — 1919. — 29 квітня.

¹⁰¹ Прищеп С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. — С. 13.

¹⁰² Боберський І. Щоденник... — С. 187.

піхоти) чи чотири (варіант для кінноти та артилерії) гудзики. Комір мав хлястик, що застібався на гудзик, для фіксації у піднятому стані. На плечах кріпилися погони 5 см завширшки — їхні нижні кінці вшивалися в рукав, а верхні — застібалися на гудзик. Правий погон повинен був мати три дірки і довжину 27 см, лівий — дві дірки й довжину 21 см. У старшин від хорунжого включно погони мали заокруглені кінці і лише одну дірку для застібання на гудзик.

Про «духовний жупан» в описі говорилося лише те, що він мав сягати колін, а виготовляти його належалося з сукна польової барви у воєнний час та з чорного сукна — в мирний. Шапка, штани й плащ та знаки розрізнення степенів військових священиків мали бути такі ж, як у старшин.

Роди зброї розрізнялися насамперед кольором «вилогів» (петлиць) на комірі польового мундира і плаща та підкладок нарукавних знаків степенів. Крім того, як зазначалося вище, сукном кольору роду зброї мали бути обрублені верхні краї шапки; з такого ж сукна робили кант на довгих чорних штанах.

Система кольорів родів зброї суттєво відрізнялася від тієї, що існувала у збройних силах Австро-Угорщини. Так, для Генеральної булави, Артилерійської булави та Інженерної булави* було встановлено колір «малиновий в оксамиті» (очевидно, йшлося про використання оксамиту малинового кольору). Натомість старшин Генерального штабу Австро-Угорської імперії вирізняв чорний оксамит з яскраво-червоним (scharlachrot) кантом, старшин Інженерних штабів — вишнево-червоний (kirschrot) оксамит¹⁰³. Піхота отримала темно-синій колір, його присвоїли також музикантам. Тим часом в Австро-Угорській армії кожен піхотний полк мав власний колір¹⁰⁴. Кольором артилерії та мінометників став вишнево-червоний, тоді

* У тогочасній галицькій військовій термінології замість слова «штаб» могли вживати слово «булава».

¹⁰³ Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Österr.-Ung. wehrmacht. — Troppau, 1904. — S. 10; Адаменко Д., Ярош О. Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. — С. 20, 22.

¹⁰⁴ На позначення приналежності до того чи того полку застосовувалося 10 відтінків червоного, 6 — зеленого, 3 — жовтого, 2 — синього, 2 — коричневого, 2 — сірого, а також білий, чорний та жовтувато-коричневий кольори у поєднанні з жовтим чи білим приборним металом. Для полків, сформованих під час Першої світової війни, був встановлений єдиний світло-синій колір. Див.: Jung P. The Austro-Hungarian Forces in World War I (1) 1914–16. — Botley—Oxford, 2003. — P. 22–23; Mollo A. Army uniforms of World War I. — Poole—Dorset, 1977. — P. 100.

як в Австро-Угорській армії артилерію позначав яскраво-червоний колір¹⁰⁵. Жовтий колір мав відображати приналежність до кінноти. Натомість у кінноті Австро-Угорської армії, як і в піхоті, застосовували «полкові» кольори. Зауважмо, що жовтий був кольором кінноти збройних сил УНР, починаючи з весни 1918 р., а також Української Держави. «Технічна стяга» («сапери», «піоніри»*, «залізничники», «телеграфісти», «радіовці», «летуни», «самохідці»** , «світильці»***) теж отримала єдиний колір — попелястий, на відміну від Австро-Угорської армії, в якій саперів вирізняв вишнево-червоний колір, піонерів, залізничників і телеграфістів — сталевий-зелений; авіатори ж у ній власного кольору не мали¹⁰⁶. Кольором обозу встановили темно-зелений, тоді як в Австро-Угорській армії це був світло-синій (lichtblau)¹⁰⁷. Лікарів та санітарів мав вирізняти чорний колір, інженерних та «твердинних» (фортечних [?]) старшин — темно-жовтий, ветеринарів — кавовий, «духовництво» (військових священиків) — фіолетовий, правничих старшин — сталевий, інтендантських старшин — «бордо-червоний в оксамиті», рахункових старшин — ясно-зелений, «харчових» старшин — голубий. Нарешті, «військовим урядникам»**** був наданий ясно-бронзовий колір¹⁰⁸.

Перелічені кольори доповнювали т. зв. «позначки окремішності» («окремішні позначки») на лівому рукаві. В Австро-Угорській армії окремі категорії військовиків носили знаки своїх спеціальностей¹⁰⁹. Подібні знаки планувалося запровадити і в Галицькій армії¹¹⁰,

¹⁰⁵ Judex M. *Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen...* — S. 17.

* Особовий склад підрозділів інженерних військ (від франц. *pionnier* — «першопроходець»).

** Тобто автомобілісти.

*** Очевидно, йдеться про військовиків прожекторних підрозділів.

¹⁰⁶ Jung P. *The Austro-Hungarian Forces...* — P. 37.

¹⁰⁷ Judex M. *Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen...* — S. 21; Jung P. *The Austro-Hungarian Forces...* — P. 37.

**** Категорія «військових урядників» відповідала категорії «*militär-beamte*» у збройних силах Австро-Угорщини та «військові урядовці» — у збройних силах УНР і Української Держави.

¹⁰⁸ XLVI. Розпоряд з 22 цвітня 1919 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1919. — Ч. 11. — С. 4.

¹⁰⁹ Такими категоріями були кулеметники, прожектористи, автомобілісти, телеграфісти й телефоністи, піонери, залізничники й телеграфісти, повітроплавці й авіатори, електрики, будівельники, музиканти. Адаменко Д., Ярош О. *Императорский и королевский военный мундир...* — С. 95.

¹¹⁰ Однострій Української Армії // Република. — 1919. — 8 цвітня.

проте О. Курилас, який мав виконати їхні малюнки, з завданням не впорався. За словами І. Боберського, він «нарисовав за штучні значки для мінометців, скорострільців, телеграфістів, телефоністів. Я порадив йому тепер поробити такі значки з букв»¹¹¹. Отож, «позначки окремішності» складалися з двох літер: Мм («мінометці»), Сп («сапери»); Пн («піоніри»); Зл («залізничники»); Тг («телеграфісти»); Рд («радіовці»); Лт («летуни»); Сх («самохідці»); Св («світильники»); Лк («лікарі»); Сс («скорострільці»); Тф («телефонці»); Мз («музиканти»)¹¹².

За допомогою петлиць розрізнялися не лише роди зброї, а й категорії («групи») військовиків. Петлиці були 7,2 см завдовжки й мали по три трикутні вирізи зверху і знизу, що надавали їм характерну «зубчасту» форму. У сотенних старшин зубці петлиць зверху і знизу доповнювалися золотим кантом 3 мм завширшки, на петлицях полкових (булавних) старшин вирізи заповнювалися золотою тканиною, що виходила на 3 мм від кінців зубців. У генеральних старшин «зубчатка» була не з кольорового сукна, а зі срібної тканини, вирізи між зубцями заповнювалися золотою тканиною¹¹³. М. Петруняк називає автором проектів однострою і знаків розрізнення Л. Лепкого. За його словами, форму петлиць Л. Лепкий узяв «з народної вишивки»¹¹⁴. Справді, у вишивці західних районів України найпоширенішим є саме геометричний орнамент на основі прямих, скісних, ламаних і зубчатих ліній.¹¹⁵

Знаки розрізнення степенів розміщувалися у нижній частині рукавів. Для рядових і підстаршин це були вузькі (6 мм) і широкі (15 мм)¹¹⁶ срібні пружки 120 мм завдовжки. Старший стрілець, вистун та десятник мали від 1 до 3 вузьких пружків, старший десятник

¹¹¹ Боберський І. *Щоденник...* — С. 190.

¹¹² XLVI. Розпоряд з 22 цвітня 1919. — С. 4.

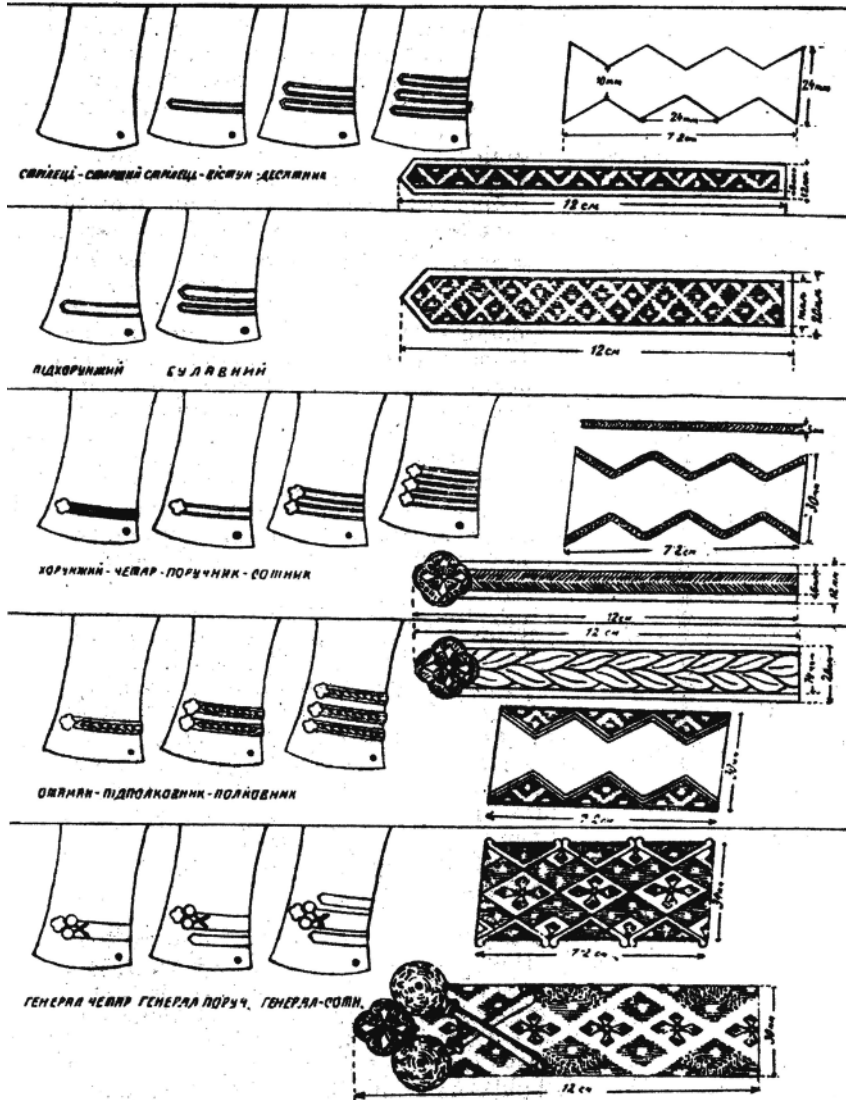
¹¹³ Там само. — С. 3.

¹¹⁴ Петруняк М. *Спогади УСС-а про начальника вояди УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка // Українське козацтво. — 1969. — Ч. 3-4. — С. 26.*

¹¹⁵ Захарчук-Чугай Р. *Українська народна вишивка. Західні області УРСР. — Київ, 1988. — С. 94-95, 67.*

¹¹⁶ У таблиці знаків розрізнення підстаршин і старшин зазначено, що ширина цього пружка складає 14 мм. На наш погляд, у тексті опису допущено помилку — має бути не 15 мм, а 14 мм, оскільки ширина пружка з урахуванням випушки підкладки 3 мм завширшки повинна була складати 20 мм. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 24.

ВІДЗНАКИ ПІДСТАРШИН І СТАРШИН

Ілюстрація 8

(підхорунжий)* — 1 широкий, булавний десятник — 1 широкий і 1 вузький. Степень хорунжого позначався шовковим пружком (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) кольору однострою з «рожечкою» на кінці, для решти сотенних старшин (четаря, поручника, сотника) встановлювалися золоті пружки — від 1 до 3. Полкові (булавні) старшини (отаман, підполковник, полковник) носили 1—3 золоті «плетінки» (з трьох шнурків) 14 мм завширшки і 120 мм завдовжки, що також закінчувалися «рожечками». Всі описані вище нарукавні знаки розміщувалися на сукняних підкладках кольору роду зброї. Степень генерального четаря позначався широким (30 мм) срібним пружком зі схрещеними золотими булавами та «рожечкою» на кінці, генеральний поручник та генеральний сотник мали носити, крім нього, 1 і 2 вужчих пружки відповідно. Пружки генеральних старшин були без кольорових підкладок. Інших нарукавних знаків, крім пружків для позначення степенів та «познак окремішности», не передбачалося; «відзнаки для боеків і ранених» в описі не згадані.

Зазначмо, що XLVI Розпоряд ДСВС не мав додатків з малюнками. Широко відому таблицю з зображеннями знаків розрізнення (ілюстрація 8), очевидно, було видано окремо і дещо пізніше. Про це є згадка в щоденнику І. Боберського: «Осінчук приносить відбитки з рисунку старшинських відзнак, але є деякі неточності. Нарисував пружки на 14 стм., коли в описі подані на 12 стм. [...] Завтра буде мав до 50 відбиток» (запис від 9 травня 1919 р.)¹¹⁷.

Цікаво, що петлиці-«зубчатки» та шапку-«мазепинку» використовували в одностроях українських військових формувань та правоохоронних органів часів Другої світової війни. Цьому сприяла активна популяризація форми одягу Галицької армії у працях, виданих у міжвоєнний період, насамперед — в «Історії українського війська», де було вміщено зменшену копію таблиці знаків розрізнення¹¹⁸. «Зубчатки» з'явилися на однострої військовиків батальйону «Роланд» у 1941 р.¹¹⁹. Також їх розміщували на уніформі

* Підхорунжими називалися старші десятники — кандидати у старшини.

¹¹⁷ Боберський І. Щоденник... — С. 228–229.

¹¹⁸ Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 533.

¹¹⁹ Муzyчук С., Марчук І. Батальйон «Roland» // Однострій. — 2002. — № 7. — С. 41.

Ілюстрація 9

Віктор Курманович, генерал-четар УГА

української цивільної поліції в Галичині¹²⁰. Носили «зубчатки» і в Українській Повстанській Армії¹²¹.

Отож, відповідно до XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. для Галицької армії було встановлено однострій із добре продуманою системою позначення державної належності (шапковий знак), роду зброї та спеціальності (колір петлиць, підкладок нарукавних знаків степенів, кантів; «позначки окремішности»), категорії (петлиці) та степеня військовика (кількість пружків на рукавах), а в окремих випадках — частини, до якої він належить (гудзик з номером на шапці). Відзначмо, що розміщення знаків розрізнення степенів на рукавах відповідало практиці країн Антанти часів Першої світової війни: Франції¹²², Великої Британії (крім генералів та офіцерів Пішої гвардії, де вони розміщувалися на погонах)¹²³, Італії (від 1915 р.)¹²⁴. Привертає увагу чіткий поділ військовиків на категорії — в цьому плані однострій Галицької армії був набагато консервативніший за уніформу Армії УНР — адже навіть колір відзнаки на шапку був різним для старшин та для рядових і підстаршин. У той же час, на відміну від Армії УНР, урядовці Галицької армії відрізнялися від старшин лише кольором петлиць.

¹²⁰ Littlejohn D. *Foreign Legions of the Third Reich: in 4 vol. — Vol. 4. — San Jose, 1987. — P. 33; Дробязко С. И. Вторая мировая война 1939–1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. — Москва, 2000. — С. 28–29.*

¹²¹ Музичук С. *Однострій та символіка Української Повстанської Армії // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів, 2002. — С. 141, 147, 148; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — С. 29–30.*

¹²² *Summer I. The French Army 1914–18. — Botley—Oxford, 1995. — P. 17.*

¹²³ *Fosten D., Marrion R. The British Army 1914–18. — Botley—Oxford, 1993. — P. 28.*

¹²⁴ *Viotti A. L'uniforme grigio-verde (1909–1918). — Roma, 1994. — P. 190–192.*

В умовах бойових дій виконання вимог XLVI Розпоряду ДСВС було вкрай проблематичним. «Навіть австрійсько-німецька армія кинула свій давний однострій і завела новий. У нас вже від початку війни товчуть цю справу всякі Бб. але досі нічого не вийшло [...]. Таких сорокатих відзнак і одностроїв, як тепер у нас, не було відай ніколи в ніякого народу», — мовилось у замітці, вміщеній у газеті «Народ» 6 травня 1919 р.¹²⁵

Для забезпечення військ новою формою та знаками розрізнення був потрібен час, але військове керівництво намагалось своїми розпорядженнями пришвидчити цей процес. У пункті 2 зарядження ДСВС від 19 травня 1919 р. зазначалося: «Належить постаратися, щоби як найскорше

введено всюди відзнаки старшинства після Вістника Д.С.В.С. Ч.11. Про матеріал на відзнаки подбає Інтендантура Д.С.В.С. Належить вівзвати старшин, щоби не носили відзнак і частий однострою, які противлять ся приписам укр. армії, а своїм фантастичним виглядом викликають негодовання серед мужви [Блискучі гузики, відзнаки на «барчиках» (т.зв. «пагоны» віденської моди), віденські або чорні австрійські шапки уланки і т.д.] Ношення однострою, заведеного з кінцем 1918 р. Збірною станицею у Відні забороняеть ся»¹²⁶. Під час відступу австро-угорських військ 1914 р. з території Галичини емігрувала частина українського населення. Стараннями Української бойової управи* у Відні було

Ілюстрація 10

Невідомий четар УГА

¹²⁵ *Військові однострої // Народ. — 1919. — 6 мая.*

¹²⁶ *ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 76.*

* Організаційно-координаційний центр Українського легіону. Українська бойова управа займалася переважно пропагандистською, видавничою і добродійною діяльністю.

Ілюстрація 11

створено «Збірну станицю», яка мала набирати добровольців до Українського легіону. Після проголошення ЗУНР її було реорганізовано в «Переходову станицю». На той час з італійського, сербського і навіть французького фронтів через Відень поверталася додому велика кількість воjakів-українців. «Переходова станиця» мала забезпечити їх житлом і харчами, а відтак спрямувати до ЗУНР в обхід Польщі, — належно обмундированих і, якщо можливо, зі зброєю¹²⁷. Українські старшини у Відні мали спеціальний однострій. На жаль, ми не маємо докладної інформації про нього. Спираючись на наведене вище зарядження ДСВС та статтю І. Проця, можемо сказати лише, що був він синього кольору, з блискучими гудзиками та погонами для розрізнення степенів.

Ілюстрація 12

На сьогодні нам не відомі фотоматеріали, які б підтверджували носіння однострою, що повністю відповідав опису, затвердженому XLVI Розпорядком. Зазвичай, відповідні знаки розрізнення (петлиці та нарукавні знаки степенів) розміщували на наявних мундирах¹²⁸. Це стосується навіть осіб вищого командного складу. Прикладом може слугувати фотографія генерал-четаря В. Курмановича в австрійському польовому мундирі з петлицями і пружками на рукавах, встановленими для генералів Галицької армії (ілюстрація 9)¹²⁹. Старшини, яким зрештою вдалося запопасти нові польові мундири, не носили на них погонів (ілюстрація 10)¹³⁰ — мабуть тому, що в Австро-Угорській армії погони були ознакою мундирів рядових і підстаршин. Судячи з фотографій, на

¹²⁷ Проць І. «Віденський фронт» (Причинки до історії української військової еміграції.) // Український скиталець. — 1922. — Ч. 21. — С. 32–35.

¹²⁸ Див. фото: Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 4. — С. 12; Тинченко Я. Армии Украины... — С. 94, 96.

¹²⁹ Центральний державний кіно-фото-фоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (далі — ЦДКФФА України). — О-181845.

¹³⁰ Там само. — О-204603. Наведена фотографія належить до періоду інтернування частин Галицької армії на території Чехословаччини.

практиці петлиці полкових та генеральних старшин розходилися з офіційними малюнками. Зокрема, у полкових старшин сукняна зубчатка, встановлена для сотенних старшин, могла просто накладатися на прямокутник, вирізаний з широкого галуна (ілюстрація 11)¹³¹, у генеральних старшин «зубчатка» вирізалася зі срібного галуна і накладалася на прямокутник зі золотого галуна (ілюстрація 12)¹³². Так само розмаїтими були шапкові знаки. По-перше, використовували кокарди, завезені з Наддніпрянщини (ілюстрація 13). По-друге, кокарди для Галицької армії замовляли у Відні, очевидно, їх виготовляли на тих же підприємствах, де й шапкові знаки для Українського легіону. Підставу стверджувати це дає порівняння такої кокарди (ілюстрація 14) з шапковим знаком старшин легіону (ілюстрація 2). По-третє, на шапках могли носити різноманітні пропагандистські знаки з національною символікою, виготовлені під час Першої світової війни (ілюстрація 15), у тому числі відзнаку «Соборна Україна»¹³³.

На початок червня 1919 р. уряд ЗОУНР контролював територію між лінією Устечко—Ягольниця на заході, р. Збруч на сході, р. Дністер на півдні та лінією південніше Чорткова через Чорнокінці на півночі — всього 1,5 тис. км². У кінці травня 1919 р. командування Галицькою армією перебрав Начальний вожд генерал-четар О. Греков, штаб очолив підполковник К. Тернова.

Завдяки форсованому відступу Галицькій армії вдалося відірватися від польських військ і виграти час для перепочинку.

¹³¹ Зображення петлиці взято з фотографії полковника Г. Стефанова (ЦДКФФА України. — О-181852).

¹³² Зображення петлиці взято з фотографії генерал-четаря А. Вольфа (ЦДКФФА України. — О-181846), яка, очевидно, належить до періоду інтернування.

¹³³ Див. фото: Тинченко Я. Армии Украины... — С. 91, 93, 108.

Ілюстрація 13

Ілюстрація 14

Ілюстрація 15

8 червня 1919 р. армія перейшла у рішучий наступ, який увійшов до історії під назвою Чортківська офензива. Він виявився неочікуваним для Польської армії, і вона почала швидко відступати. 9 червня 1919 р., «з огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні», всю владу було передано президентові Української Національної Ради Є. Петрушевичу, який став Диктатором ЗОУНР.

Генерал О. Греков та підполковник К. Тернова вжили заходів, щоб забезпечити виконання XLVI Розпоряду ДСВС у частині, що стосувалася знаків розрізнення. За словами С. Шухевича, багато старшин «за взором більшовиків не носило старшинських відзнак. Богато було й таких, що в часі першого відвороту без причини поздймали свої відзнаки і повикидали»¹³⁴. Відповідно до Наказу військам Галицької армії від 13 червня 1919 р. ч. оп. 3117, усі старшини і підстаршини мали впродовж 8 днів нашити відзнаки¹³⁵. Вимога старшинам у шестиденний термін нашити «старшинські відзнаки» містилась у Наказі Штабу Галицької армії від 16 червня 1919 р. «Ми мусимо представляти твердо та здорово зорганізовану армію», — зазначалося в ньому¹³⁶. Згідно з § 2 Наказу Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29 усім старшинам та підстаршинам приписувалося відразу після оголошення цього наказу зняти всі австрійські знаки розрізнення, як старшинські, так і підстаршинські, а натомість нашити знаки розрізнення, встановлені ДСВС¹³⁷. Утім, Наказом Військам від 22 червня 1919 р. ч. 47 до цього параграфу було внесено зміни. Зокрема, старшини фронтних частин повинні були нашити знаки розрізнення до 1 липня 1919 р., стрільці та підстаршини мали використати замість срібних нашивок і шнурків білі. Через нестачу сукна на петлиці підстаршинам належало нашивати лише знаки

¹³⁴ Шухевич С. *Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920)*. — Львів, 1929. — Ч. II — С. 115.

¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 98. Незасвідчена копія.

¹³⁶ Там само. — Спр. 3. — Арк. 63.

¹³⁷ Там само. — Оп. 3. — Спр. 26. — Арк. 58. Незасвідчена копія.

розрізнення степенів. Для частин у запіллі та етапі армії¹³⁸ Наказ Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29 залишався в силі¹³⁹.

Так чи інакше, вимоги щодо носіння знаків розрізнення степенів старшини почали виконувати. «Хоч як було тяжко дістати золотих пасків, то вже в Чорткові перед приходом до Бучача, ходили всі старшини з приписаними відзнаками. Вишукували старі урядничі австрійські мундури і зрізували з них еполети, ходили по священниках і випрошували гальони зі старих фелонів та епітрахілів і все це перероблювали кравці на старшинські відзнаки. Строго заборонено носити давні австрійські і російські дистинкції. Це впровадило вкінці лад у тім хаосі відзнак, який розпаношився був у Галицькій Армії», — згадував пізніше С. Шухевич¹⁴⁰.

З огляду на неможливість забезпечити всю армію уніформною, встановленою XLVI Розпорядом ДСВС, НКГА 14 червня 1919 р. видала Розпоряд ч. оп. 3167, відповідно до якого з 1 липня 1919 р. запроваджувалися «відзнаки» у верхній частині правого рукава для «відрізнення поодиноких висших команд, корпусів, бригад та родів оружия»¹⁴¹. До розпоряду додавалася таблиця з малюнками (ілюстрація 16). Розпоряд НКГА ч. оп. 3167 про нові нарукавні знаки був оголошений Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 12¹⁴².

Нарукавним знаком НКГА встановила жовтий Тризуб 5 см заввишки і 5 см завширшки. Очевидно, Герб УНР мав підкреслити статус Начальної Команди як вищого органу військового управління. У згаданому вище Наказі Штабу Галицької армії від 16 червня 1919 р. зазначалося: «Наказ про відзнаку Начальної Команди, яка є почесним знаком, належить перевести як найскорше в життя»¹⁴³. На сьогодні нам відома лише одна фотографія, яка підтверджує носіння

¹³⁸ Під час Чортківської офензиві з метою «як найскорішого використання всіх народних та господарських сил» українське командування вирішило розділити підконтрольну територію на запілля (політичні повіти Чортків, Гусятин, Борщів та Заліщики) та етапну область (етап), що охоплювала район між кордоном запілля і фронтом. Запілля визначалося як головна база постачання армії. На чолі запілля мав стояти командант (командир) на правах команданта самостійного (окремого) корпусу (ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2 — 2 зв).

¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 176.

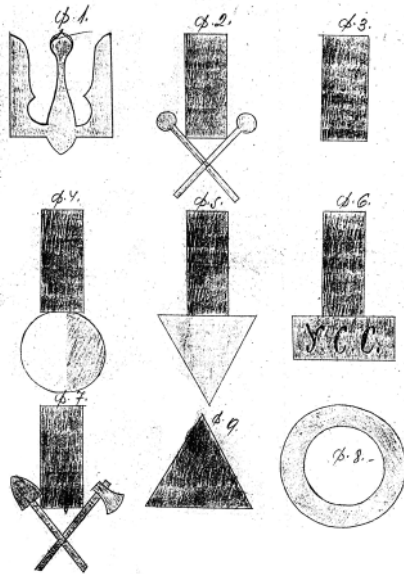
¹⁴⁰ Шухевич С. *Спомини з Української-Галицької Армії...* — С. 115.

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 88.

¹⁴² Там само. — Арк. 89–90. Незасвідчена копія.

¹⁴³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 63.

Листівка до Розпоряду № 21 від 21 червня 1919 р.

Ілюстрація 16

цього нарукавного знака, але не на правому, а на лівому рукаві¹⁴⁴.

Належність до певного корпусу позначав вертикальний пружок 5 см заввишки і 2 см завширшки, червоного (I корпус), синього (II корпус), жовтого (III корпус), зеленого (IV корпус) чи білого (V корпус)* кольору. Швидше за все, кольори пружків не мали якогось символічного значення — головним було забезпечити чітке візуальне розпізнавання. Військовики штабів корпусів мали носити під пружком відповідного кольору жовті схрещені булави 5 см завбільшки.

Піхотні бригади розрізнялися чорними римськими цифрами (бригада УСС — літерами) на пружках такого ж розміру й

кольору, як і пружок на позначення корпусу, до якого вони входили, але розміщених горизонтально.

У решті військовиків під пружком відповідного корпусу повинні були розміщуватися:

- червоний круг 4 см в діаметрі — для артилерії;
- жовтий рівнобічний трикутник зі стороною 5 см — для кінноти;
- схрещені лопата і сокира 5 см завбільшки кольору пружка корпусу — для саперних, технічних, будівельних та «робітничих» частин.

Військовики вишколів корпусів мали носити лише пружки відповідних корпусів; для запілля як нарукавний знак встановлю-

¹⁴⁴ Див. фото: Тинченко Я. Армія України... — С. 96.

* Від лютого до червня 1919 р. Галицька армія складалася з трьох корпусів. Під час Чортківської офензи почалося формування ще двох — IV і V, — проте після переходу на територію Наддніпрянської України їх розформували.

валося зелене кільце 1 см завширшки і 6 см у діаметрі. Нарукавні знаки, однакові для старшин і козаків, могли бути сукняними або нанесеними фарбою*. Всі військові частини мали нашити (або нанести) їх у триденний термін (частини, що на цей час брали участь у боях — у семиденний).

21 червня 1919 р. Диктатор ЗОУНР затвердив розпоряд НКГА ч. оп. 3167 «з тим додатком, що для старшин і мужви приділеної мені згл. повнячої службу при відділах, що підлягають прямо мені, установляю для відрізнення тризуб 5 см. високий і 5 см. широкий синьої краски»¹⁴⁵. Можна впевнено твердити, що цей нарукавний знак відрізнявся від нарукавного знака НКГА лише кольором. Ці та інші зміни були відображені у LXI Розпоряді Диктатора ЗОУНР від 21 червня 1919 р. (додаток 3). У ньому додатково визначалося, що нарукавні знаки бригад у складі корпусу мають бути різного кольору: першої — червоного, другої — синього, третьої — жовтого, четвертої — зеленого. Наприклад, військовики четвертої бригади III корпусу мали носити вертикальний пружок жовтого, а горизонтальний — зеленого кольорів. Бригаду Українських Січових Стрільців належало позначати літерами «УСС» на нашивках, які означували піхоту, артилерію або кінноту. Тим часом нічого не було сказано про розміщення на нашивках номерів інших бригад. Для Команди припілля (етапу) армії встановлювався нарукавний знак у вигляді синього рівнораменного трикутника зі стороною 5 см, нашитого вершиною вгору¹⁴⁶.

Вимога щодо різних кольорів для нарукавних знаків бригад у складі корпусу була вміщена також у Наказі Військам від 27 червня 1919 р. ч. 74¹⁴⁷; 2 липня 1919 р., відповідно до Наказу Військам ч. 87, нарукавний знак у вигляді червоного рівнораменного трикутника зі стороною 5 см отримав Армійський вишкіл¹⁴⁸.

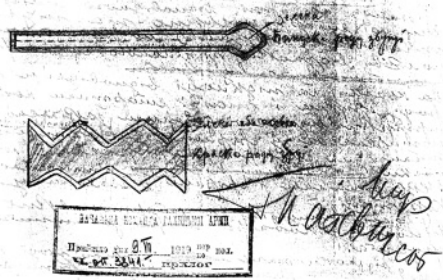
* Так у тексті.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 191.

¹⁴⁶ LXI Розпоряд з дня 21 червня 1919 // Вістник Українського Війська. — 1919. — Ч. 17. — С. 1.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 28. — Арк. 15.

¹⁴⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 167. Відповідно до Наказу Військам від 25 червня 1919 р. ч. 68 корпуси повинні були негайно організувати «рухомі Вишколи для обучених», в яких належало збирати для короткої повторної підготовки мобілізованих та добровольців. У запіллі передбачалось організувати Армійський вишкіл для ненавчених, що мав на меті «постачання людьми всієї Армії» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 27. — Арк. 21).

Ілюстрація 17

Як бачимо, більшість описаних нарукавних знаків були простими геометричними фігурами різних кольорів, що давало змогу легко розрізнити з'єднання, роди зброї тощо. Зауважмо, що кольори нарукавних знаків артилерії та кінноти збігалися з кольорами, встановленими для них XLVI Розпорядом ДСВС*.

Лише знак саперних, технічних і под. частин мав вигляд характерних інструментів — лопати і сокири.

Умови війни спонукали використовувати простіші знаки розрізнення. 8 липня 1919 р. Команда І Галицького корпусу запропонувала НКГА ввести «польові відзнаки» зі зеленого сукна на підкладці кольору роду зброї. Старшини мали б носити пружки визначеної довжини з поширенням у формі «звїздки» на кінці, підстаршини — пружки встановленої ширини й форми, але наполовину коротші. Золотий кант на старшинських петлицях пропонувалося замінити зеленим або жовтим¹⁴⁹. Судячи з малюнка (ілюстрація 17), ці пропозиції в частині старшинських знаків розрізнення стосувалися лише сотенних старшин.

На основі зазначених пропозицій був виданий Наказ Військам від 11 липня 1919 р. ч. 106, яким було дозволено носити «полеві відзнаки» зі зеленого сукна на підкладках кольору відповідного роду зброї. Для старшин це мали бути пружки визначеної довжини з «поширенням в формі звїздки» на кінці (у хорунжих — без «звїздки»). Підстаршини «для скорого розрізнення» мали носити «паски приписаної Д.С.В.С. ширини й форми о половину коротші»¹⁵⁰. Золотий кант на петлицях дозволялося замінити жовтим. При цьому зауважувалося: «Сі відзнаки однак лише тоді переводити, коли не

буде дійсно інших — приписаних матеріалів, а Начальна Команда звертає увагу, щоби такі случаї обмежити до найстрогішої кінечности»¹⁵¹.

Проте навіть у таких складних умовах вище командування в особі НКГА не залишало поза увагою питання подальшого розвитку системи знаків розрізнення. В доповіді Диктатору від 24 червня 1919 р. ч. оп. 3515 Начальна команда прохала про затвердження «слідуючих старшинських відзнак». Для старшин, «які повнять службу після штату при Н.К.Г.А. і при Диктаторі З.О.У.Н.Р. згл. при відділах безпосередно тому-ж підчинених, а не з приділені до ніякої частини фронтової згл. Запілля з виїмкою старшин спеціальних родів оружжя: Генерального Штаба, артилерійських, кавалерійських, технічних, обозних, інженірських, ветеринарних, правничих, інтендантських, рахункових, харчевих і військових урядників», пропонувалося встановити петлиці білого кольору. Також передбачалося доповнити опис петлиць генеральних старшин: срібна на золотому підкладі «зубчатка» мала бути обрублена сукном кольору роду зброї. На кольорових підкладках за родом зброї повинні були розміститися також нарукавні знаки генеральських степенів¹⁵². Ці пропозиції (на наш погляд, цілком слушні) Диктатор не схвалив: «Теперішню хвилю вважаю невідповідною для переводження дальших змін старшинських відзнак. Належить їх задержати аж до покінчення війни, тому дальших внесень більше не предккладати»¹⁵³.

З огляду на неможливість повністю забезпечити вояків формою одягу та всіма знаками розрізнення встановленого зразка, надати потрібно було вдаватися до інших засобів, щоб чітко відрізнити власні війська від ворожих. Згідно з наказом Команди І Галицького корпусу від 26 червня 1919 р. ч. 26, для «відрізнення нашого війська від польських» належало розмістити на шапках білі «опаски», при цьому зазначалося, що вони можуть бути зроблені з паперу¹⁵⁴. В наказі 4-й Золочівській бригаді від 27 червня 1919 р. ч. 139 містилося покликання на наказ вищого військового керівництва: «Начальний

* Те, що артилерії був наданий не просто червоний, а вишнево-червоний колір, на наш погляд, несуттєво.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 126.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 191.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 191 — 191 зв.

¹⁵² Там само. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 36.

¹⁵³ Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Арк. 35 зв.

¹⁵⁴ Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 78.

Вожд наказав, щоби всі війська на фронті уживали для відрізнєння від Поляків білої опаски»¹⁵⁵.

Станом на 24 червня фронт проходив уже за 40 км від Львова. Одначе закріпити воєнний успіх було неможливо — українським військам катастрофічно бракувало боєприпасів. 28 червня 1919 р. Галицька армія почала відступати. 13 липня надійшло рішення Вищої Ради Антанти, за яким Польща отримала право окупувати українські землі аж до р. Збруч¹⁵⁶.

Не маючи більше сил протистояти полякам, 16—17 липня 1919 р. Галицька армія перейшла на терени Наддніпрянщини.

Документи свідчать, що вище державне та військове керівництво ЗОУНР приділяло в той час особливу увагу збереженню належного рівня дисципліни в армії, намагалось не допустити її розкладу.

Наказом Військам від 19 липня 1919 р. ч. 112 був оголошений наказ Диктатора, спрямований на підтримання дисципліни. Пунктом 2 цього наказу констатовалося, що багато старшин та підстаршин і далі не носять знаків розрізнєння. Тому НКГА наказувала Команді етапу армії та «всім боєвим Начальствам» затримувати кожного старшину без знаків розрізнєння та доповідати його прізвище і місце служби Начальній команді¹⁵⁷.

У Постанові Диктатора ЗОУНР від 20 липня 1919 р. ч. 550 (оголошена старшинам довірочним — таємним — наказом НКГА від 22 липня 1919 р. ч. 6) відверто висловлювалося побоювання, що «З причини побуту на території східної Области Української Народної Республіки [...] армія може в стичности й товаришенні зі східно-українськими Військами здеморалізувати ся»¹⁵⁸. Відповідно, приписувалося вжити всіх заходів для збереження дисципліни, заборонялося «під жадним зглядом нарушувати устави нашої Армії, як на примір: старшинські степені, рід відзнак і систем поборів»¹⁵⁹. Згідно з Постановою Диктатора від 20 липня 1919 р. ч. 551 (оголошена Наказом Військам від 21 липня 1919 р. ч. 114), Диктатору під-

¹⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 2 зв.

¹⁵⁶ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. — Вінніпег, 1954. — С. 95.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 13 — 13 зв.

¹⁵⁸ Там само. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 8.

¹⁵⁹ Там само. — Арк. 8.

лягала «вся уоружена сила, від Вожда аж до останнього стрільця». НКГА визнавалася найвищою військовою командою, що цілком самостійно проводить військові операції, попередньо погоджуючи з Диктатором дії, які можуть вплинути на внутрішню чи зовнішню політику. Начальна команда отримала право заміщувати командні посади «після свого зрозуміння» та підвищувати військовиків до степеня хорунжого. За Диктатором залишалось право присвоювати всі старшинські степені та вносити зміни до «дисципліни, однострою, виєквіповання та належностей»¹⁶⁰. Тож подальший розвиток уніформи і знаків розрізнєння Галицької армії мав проходити під контролем Диктатора.

У становищі, в якому опинилися збройні сили ЗОУНР після переходу Збруча, вони вкрай потребували допомоги від наддніпрянської армії. Так, за телефонограмою помічника Головного начальника постачання Армії УНР від 28 липня 1919 р. ч. 7409, Головний інтендант мав надати для Галицької армії 700 кашкетів, 1000 сорочок та 500 підштаників¹⁶¹. Звісно, що такі масштаби допомоги не могли задовольнити потреб. Про це йшлося у листі Начальної інтендантури Галицької армії при Команді етапу до Головного начальника постачання від 1 серпня 1919 р. В цьому листі також було висловлено прохання забезпечити майстерні одностроїв сукном, полотном і нитками, оскільки запаси, привезені з Галичини, вичерпалися¹⁶². Відповідно до накладної від 6 серпня 1919 р. ч. 248, речовий відділ Проскурівського інтендантського закладу за нарядами Головного інтенданта ч. 2673 та 2655 і Управи закладу ч. 4081 видав Інтендантурі Галицької армії 1700 нових кашкетів і 1000 натільних сорочок¹⁶³. Усього за період до 1 жовтня 1919 р., за даними Начальної інтендантури, Галицька армія отримала 900 гімнастерок, 2800 штанів, 600 пар білизни, 92300 кашкетів і 1500 аршинів* сукна.

Як бачимо, в нових умовах збройні сили ЗОУНР мусили задовольнятися тими предметами уніформи, які можна було отримати від наддніпрянської армії, зокрема й кашкетами. Стало зрозумілим,

¹⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 17.

¹⁶¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 158.

¹⁶² Там само. — Арк. 233.

¹⁶³ Там само. — Арк. 159.

* 1 аршин = 72,12 см.

що в найближчій перспективі від шапки-«мазепинки» доведеться відмовитися.

«Э конечно із дисциплінарних причин, щоби могли виразно розрізняти стрільця і старшині нашої Армії», — так обґрунтував необхідність запровадити додаткові знаки розрізнення начальник Штабу Армії полковник А. Шаманек у доповіді Диктатору від 28 липня 1919 р. ч. оп. 4292. Суть пропозицій НКГА, викладених у доповіді, була такою. По-перше, «загально маючіся впровадити шапки англійського покрою» (тобто кашкети) належало доповнити «обвідкою» (околишем) кольору роду зброї. По-друге, замість «приписаних, не всюди однак ще введених, відзнак на рукавах, котрі густо-часто э подібні до таких самих Армії Петлюри», розмістити на обох рукавах «велике “Г”», рівнож краски дотичного роду оружжя. У приналежних до трох Корпусів понадто перед “Г” арабська цифра “1”, “2” або “3”, так що приналежність до котрогось з Корпусів можна буде скоро розрізнити». По-третє, чітко виділити польову та етапну жандармерію червоними («як австрійська артілерія») петлицями, кашкетом, а також червоними погонами, причому для старшин — плетеними зі шнурів. По-четверте, оскільки наявні відзнаки генералів «э дещо за скромні», пропонувалося ввести для них шкарлатно-червоні лампаси; подібні лампаси мали носити й старшини Генерального штабу, але «в приписаній для Генерального Штабу красці»¹⁶⁴.

Стосовно заміни «мазепинки» на кашкет варто зауважити, що, за даними І. Боберського, окремі старшини Галицької армії всупереч вимогам XLVI Розпоряду ДСВС носили кашкети російського зразка ще в Галичині¹⁶⁵. На фотографії, датованій 4 серпня 1919 р., що вміщена в «Історії українського війська» міжвоєнного видання, більшість зображених старшин Галицької армії в кашкетах¹⁶⁶.

На пропозиції НКГА замінити «мазепинки» та встановити нові нарукавні знаки вкрай негативно відреагував І. Боберський. У доповіді на ім'я Диктатора від 31 липня 1919 р. ч. 1076 референт Письменничого відділу вказав на роль головного убору як характерної риси війська, що мусить відображати самобутність

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 312.

¹⁶⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 25 зв.

¹⁶⁶ Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 553.

національної культури. На думку І. Боберського, наслідування головних уборів збройних сил інших країн свідчить про вбогість культури та неспроможність народу на власну думку. Саме тому він пропонував залишити шапку-«мазепинку». Якщо ж її скасування є конче необхідним, провадив далі І. Боберський, слід оголосити конкурс на створення українського кашкета, а поки що запровадити «петлюрівку», тобто кашкет англійського крою, який носили «київські» Січові Стрільці. (Відзначмо, що проблема відображення в однострої національної самобутності, порушена в доповіді І. Боберського, вельми актуальна і в наш час.) Недоцільним І. Боберський вважав запровадження нарукавних знаків у вигляді літери «Г». За його словами, це «побільшить еще більше латкастість однострою, викликану заведеними вже дотепер нашивками по рукавах»¹⁶⁷.

Однак усі аргументи на користь збереження шапки-«мазепинки» розбилися об сувору дійсність.

Відповідно до LXXIV Розпоряду Диктатора від 18 серпня 1919 р. було частково змінено і доповнено XLVI Розпоряд ДСВС.

Скасовувалася шапка-«мазепинка», а замість неї встановлювалася шапка-«київлянка», або ж «петлюрівка»¹⁶⁸. Вона складалася з околища («обруча»), тулії («головача»), козирка («дашка»), підборідного ремінця («підбородку») та шапкового знака («відзнаки»). Околиш (4,5 см заввишки) мала прикрашати нашивка з сукна кольору роду зброї 3 см завширшки. Тулія складалася з денця, що виходило на 3 см поза околиш, та «приверха» 5 см завширшки для сполучення тулії з околишем. Підборідний ремінь — сукняний, 12 мм завширшки — мав кріпитися до околища за допомогою металевих гудзиків (сірого металу для «мужви», жовтого — для старшин). У військовиків піхоти, артилерії, кінноти, технічних військ та обозу на гудзиках шапки повинен був розміщуватися номер частини (полку), в інших родах зброї вони мали бути гладенькі. Для генералів встановлювався золотистий ремінець. «Відзнака» на околиш приписувалася така ж, як для «мазепинки» за XLVI Розпорядом ДСВС. Як бачимо, новий головний убір подавав ту саму інформацію

¹⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 25 — 25 зв.

¹⁶⁸ Мигнович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 7-8. — С. 6.

(державна належність, рід зброї, частково — номер частини та категорія військовика), що й попередній.

Низка положень LXXIV Розпоряду була спрямована на чіткіше вирізнення генералів, старшин Генеральної булави та старшин, «приділених до генеральної булави»¹⁶⁹. Так, для генералів запроваджувалися підкладки під петлиці та пружки на рукавах, що виходили на 3 мм поза їхні краї, дворянні лампаси (4 см завширшки) та нашивка на околиці кашкета зі шкарлатно-червоного сукна. Старшини Генеральної булави отримали однорядні лампаси малиново-червоного сукна 5 см завширшки, — в цьому відчувається наслідування німецького досвіду¹⁷⁰. Аналогічно, у збройних силах Української Держави для старшин Корпусу Генерального штабу були встановлені малинові лампаси, щоправда дворянні¹⁷¹. Старшини, приділені до Генеральної булави, мали носити петлиці, підкладки до пружків на рукавах та околиці із сукна кольору свого роду зброї, але з додатковою «випусткою» з малинового сукна 2 мм завширшки. Крім того, було встановлено окремий колір для припільної (етапної) сторожі (жандармерії) — кармазиново-червоний — та погони: для стрільців — з нашивками із кармазиново-червоного сукна, для старшин — «з плетінки кармазиново-червоної». Нарешті, уточнювалося відтінки червоного сукна для розрізнення родів зброї: «генераліція» (генерали) — шкарлатно-червоний (шарляхрот), Генеральна, Інженерна та Артилерійська булави — малиновий в оксамиті (гімбееррот), інтендантські старшини — «бордо-червоний» (бордо-рот) не в оксамиті, польова жандармерія — кармазиновий (кармезін-рот). Інші кольори родів зброї, встановлені XLVI Розпорядом ДСВС, залишалися без змін¹⁷². Запровадження для генералів Галицької армії знаків розрізнення шкарлатно-червоного кольору (sharlachrot) було прямим наслідуванням Австро-Угорської армії¹⁷³.

¹⁶⁹ Відповідно до Наказу Військам від 27 серпня 1919 р. ч. 128, до Генеральної булави Галицької армії входили всі старшини, які в колишній австрійській або російській арміях належали до Генерального штабу, а також усі старшини, «яких виразно іменовано старшинами Генеральної Булави Галицької Армії». Старшинами, «приділеними до Генеральної Булави» вважали всіх тих старшин, «які в австрійській армії укінчили курс аспірантів на Военну Академію» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 15).

¹⁷⁰ Фостен Д. Германская армия. 1914—1918. — Москва, 2003. — С. 38—39.

¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 451.

¹⁷² Там само. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 58.

¹⁷³ Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen... — S. 4.

Отож, LXXIV Розпоряд Диктатора базувався на пропозиціях НКГА, викладених у доповіді від 28 липня 1919 р. ч. оп. 4292. Встановлені ним додаткові знаки розрізнення давали змогу на тлі решти вояків чітко виділити генералів, старшин Генеральної булави, старшин, приділених до Генеральної булави, військовиків припільної (етапної) сторожі. Разом із тим, було взято до уваги думку І. Боберського щодо фасону кашкета й нарукавних знаків. Прикметним також є той факт, що Диктатор змінив свою думку стосовно доцільності запроваджувати нові знаки розрізнення у воєнний час. Нагадаємо, що відповідні пропозиції НКГА, подані у червні 1919 р., було відкинуто. Можливо, на рішення глави ЗОУНР вплинув успішний наступ об'єднаних українських армій.

У літературі є відомості про те, що під час спільних бойових дій Армії УНР та Галицької армії на території Наддніпрянщини з'явилась ідея запровадити єдину для обох армій форму одягу, але несприятливі обставини завадили це зробити¹⁷⁴. Наразі нам не вдалося знайти достовірного підтвердження такого наміру. Архівні документи свідчать, що розвиток одностроїв та знаків розрізнення Армії УНР і Галицької армії у липні—листопаді 1919 р. відбувався незалежно. Втім, була спроба встановити спільний для обох українських армій розпізнавальний знак, причому ініціатива належала галичанам. 20 серпня 1919 р. отаман-квартирмейстер генерал-четар В. Курманович підписав розпорядження оперативного відділу Штабу Головного отамана (ШГО)¹⁷⁵ ч. 51 такого змісту:

«Тому, що під час боїв незвичайно трудно, а часом і зовсім неможливо, відрізнити власні частини від большевицьких установляється як відрізняючий знак білу, полотняну перепаску довкола шапки.

Таку білу перепаску мають сейчас наложити всі бойові формування ПРИДНІПРЯНСЬКОЇ та ГАЛИЦЬКОЇ Армії.

Іде до обох команд Армій»¹⁷⁶.

Носіння білої «перепаски» військовикам Галицької армії приписував Наказ Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127. Його текст

¹⁷⁴ Ленкий Л. Про однострій нашої Армії // Календар Червоної Калини на 1923 р. — Львів, 1922. — С. 140.

¹⁷⁵ Штаб Головного отамана було створено 11 серпня 1919 р. Очолив його отаман М. Юнаків (Армія УНР), квартирмейстером (начальником оперативного відділу) став генерал-четар В. Курманович (Галицька армія).

¹⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 172.

практично нічим не відрізнявся від тексту розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51¹⁷⁷. Водночас, відсутні будь-які згадки про введення білої пов'язки в Армії УНР. Причини цього не зовсім зрозумілі — чи то розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51 не було доведено до її командування, чи то його просто проігнорували.

Отже, для військовиків бойових частин Галицької армії черговий раз запровадили в якості розпізнавального знака білу пов'язку. Без сумніву, і цього разу її колір не мав символічного значення. Проте на теренах Наддніпрянщини він його несподівано набув. У Наказі Військам від 12 вересня 1919 р. ч. 132 зазначалося, що білі пов'язки справляють на місцевих селян «прикре вражіння, бо большевицькі провокатори кажуть, що це відзнака білогвардейців, які приїхали захищати буржуазію»¹⁷⁸. Командування констатувало, що на запитання селян стрільці часто не знають, як і що відповісти. Тому наказом приписувалося роз'яснити військам, що біла пов'язка — це відзнака, яка служить винятково для розрізнення частин у бою, і що «білий цвіт не має ніякого політичного значіння та вибраний лиш з огляду на легке заосмотрення наших частин в біле полотно»¹⁷⁹.

Зауважмо, що на той час білий колір у Галицькій армії застосовували як розпізнавальний досить широко. Так, відповідно до Наказу Військам від 22 серпня 1919 р. ч. 126, з огляду на ненадійний зв'язок із корпусами та необхідність з'ясувати бойову ситуацію за допомогою літаків, кожна сотня мала після сигналу з літака розстелити білу «хоругву» якомога більшого розміру (за відсутності полотна можна було використати газети), «щоби вказати літакови, чи дані відділи належать до власних військ». Білі смуги 1,5 м завдовжки мали бути нанесені на панцирні поїзди та автомобілі; телефонні та телеграфні станції повинні були позначатися білою таблицею розміром 50x75 см із чорною літерою «Т»¹⁸⁰.

Інше тлумачення кольору пов'язок на шапках військовиків Галицької армії давала російська антибільшовицька преса. Зокрема, в київській газеті «Вечерние огни» було вміщено повідомлення,

¹⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 32. — Арк. 9. Фотографію, що підтверджує носіння білих пов'язок, див. у: Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 12. — С. 15.

¹⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 237.

¹⁷⁹ Там само. — Арк. 237 зв.

¹⁸⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 219; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 152 зв.

нібито галицьке командування оголосило нейтралітет у боротьбі «петлюрівців» проти Добровольчої армії. При цьому відзначалося, що всі галицькі солдати нацепили білі пов'язки «на знак свого нейтралітету»¹⁸¹. Щоби спростувати цю та інші провокаційні чутки, газета Галицької армії «Козацький голос» опублікувала статтю, в якій роз'яснювала, що білі пов'язки — «це потреба для відрізнення своїх від ворогів. В теперішніх боях тяжко приходиться ся зверхним виглядом відрізнити себе від неприятельського боевика, тим більше, що він майже завжди так само убраний, як і наш стрілець. Такі самі опаски носили ми також і в Галичині, в борбі з Поляками»¹⁸².

Судячи з документів, Наказ Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127 щодо носіння білих пов'язок був виконаний далеко не одразу. Так, у наказі Команди 3-ї бригади від 1 жовтня 1919 р. ч. 163 зазначалося, що згаданий Наказ Військам «не всюди ще переведений»¹⁸³.

Актуальною залишалася проблема виконання наказів щодо знаків розрізнення. Так, у § 7 Наказу Військам від 17 серпня 1919 р. ч. 124 відзначалося, що почастишали випадки, коли старшини не носять знаків розрізнення. А тому «будуть від тепер як найострійше карані не тільки такі старшини, але й їх безпосередні настоятелі будуть потягнені до відповідальності»¹⁸⁴. Як впливає з наказу НКГА оп. ч. 5610 від 10 вересня 1919 р., сподівання Начальної команди на те, що в умовах близькості до великих міст приписів щодо однострою дотримуватимуться хоча б старшини, не справдилося — саме вони виявляли в цьому плані «найбільшу різноманітність і фантазію»¹⁸⁵. Зокрема, багато старшин мали на шапках-«київлянках» золоті паски, які належалося носити лише генералам, натомість ніхто не носив «нашивок» на комірці гімнастерки (очевидно, йшлося про петлиці). Не всі старшини мали й нарукавні знаки. Крім того, траплялося, що старшини вдягали плащі «фантастичних форм», пошиті на замовлення. Тож командири мали вжити заходів, «щоби старшини ділали хоч подумці обов'язуючих приписів а не пускали волю

¹⁸¹ Добрармія, Галиційське командованіи и Петлюра // Вечерние огни. — 1919. — 30 августа (12 сентября).

¹⁸² Чорносотенним клеветникам у відповідь // Козацький голос. — 1919. — 20 вересня.

¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 13.

¹⁸⁴ Там само. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 216 зв.

¹⁸⁵ Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 12.

окремим модам і приподобанням»¹⁸⁶. У Наказі Військам від 10 жовтня 1919 р. ч. 137 мовилося, що багато підстаршин та старшин, незважаючи на вимоги наказів, не носять знаків розрізнення взагалі або носять такі, що не відповідають приписам. Аби виправити ситуацію, було розіслано «Взори відзнак для старшин і підстаршин» (очевидно, йдеться про знаки розрізнення степенів), причому в усіх командах один їх примірник належало вивісити на стіні. На старшин та підстаршини, котрі б і після цього не нашили відзнак, чекало суворе покарання¹⁸⁷.

Жорстокий режим, встановлений Головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії генерал-лейтенантом А. Денікіним на окупованих українських землях призвів до розгортання повстанського руху. Перед українським урядом постало завдання дати окупантам відсіч, хоча сил для цього бракувало — українські війська значно поступалися в озброєнні й оснащенні російським, які підтримували Велика Британія і Франція.

24 вересня 1919 р. Збройним силам Півдня Росії було офіційно оголошено війну. До 10 жовтня 1919 р. бої точилися з перемінним успіхом для обох сторін, але після цього відбувся перелом і вже 15 жовтня 1919 р. на всьому фронті перевага була на боці росіян. Несприятливі погодні умови (холоди та сніг) зробили ґрунтові дороги непридатними для використання, що позбавило українські війська можливості ефективно маневрувати. В обох українських арміях лютував тиф¹⁸⁸.

За таких умов командування збройних сил ЗОУНР пішло на сепаратні переговори з росіянами. Відповідно до угоди, підписаної 5 листопада 1919 р., Галицька армія в повному складі перейшла на бік Збройних сил Півдня Росії в розпорядження їхнього Головнокомандувача (через командувача військами Новоросійської області) з умовою, що її не буде використано проти Армії УНР. Галицький уряд переходив «під опіку» російського командування і мав виїхати до Одеси¹⁸⁹. Однострій та знаки розрізнення Галицької армії періоду

¹⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 12.

¹⁸⁷ Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 55.

¹⁸⁸ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — Київ, 1999. — С. 808.

¹⁸⁹ Там само. — С. 810–811.

перебування у складі Збройних сил Півдня Росії, а згодом — Червоної армії заслуговують на окреме дослідження.

Отже, в розвитку однострою та знаків розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) можна умовно виділити три періоди: листопад 1918 — квітень 1919 р., тобто від початку творення збройних сил до запровадження власного однострою; квітень — середина липня 1919 р., тобто від запровадження власного однострою до переходу на територію Наддніпрянської України; середина липня — початок листопада 1919 р., тобто до переходу на бік Збройних сил Півдня Росії.

Військовики збройних сил ЗУНР попервах використовували форму одягу Австро-Угорської армії. Стихійно поширилося носіння на головних уборах синьо-жовтих стрічок (часто у вигляді кокард), пропагандистських нагрудних знаків із зображенням архістратига Михаїла та лева. З огляду на потребу чітко відрізнити українських вояків від польських під час бою, на фронті почали практикувати носіння білих пов'язок на шапках. Пов'язки виконували суто розпізнавальну функцію, і їхній колір не мав символічного значення. Довгий час військове керівництво ЗУНР не приділяло належної уваги однострою та знакам розрізнення. Тому мали місце спроби регламентації знаків розрізнення державної належності на рівні місцевих органів військового управління. Збройні сили ЗУНР відчували гостру нестачу військового одягу та взуття. Постачі російської форми з Наддніпрянської України частково задовольнили потреби галичан, але й стали причиною надмірного розмаїття в одностроях.

Питання про створення власної форми одягу та знаків розрізнення було порушено лише в кінці січня 1919 р. Процес розробки виявився затяжним. Зрештою за основу було взято досвід військової формації УСС. На наш погляд, розробники однострою і знаків розрізнення Галицької армії знайшли вдале поєднання практичності з історичними традиціями українського військового одягу. Що ж до знаків розрізнення, то розробники намагалися максимально відійти від традицій Австро-Угорської армії.

Реалізація вимог XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. виявилася справою непростю. Це було пов'язано з несприятливими воєнними обставинами, зокрема з неможливістю налагодити виробництво одностроїв, які б докладно відповідали описові. Тому нові знаки розрізнення зазвичай носили на наявних мундирах, при

цьому їх могли виготовляти з відхиленнями від офіційних малюнків. Уніфікувати однострої Галицької армії так і не вдалося.

Під час Чортківської офензиви (8—28 червня 1919 р.) було вжито заходів, щоби забезпечити носіння нових знаків розрізнення. Воднораз, оскільки не було можливості обмундирувати армію відповідно до вимог XLVI Розпоряду ДСВС, було встановлено систему нарукавних знаків для позначення приналежності до органів військового управління, з'єднань та окремих родів зброї, дозволено носити спрощені знаки розрізнення степенів. Також довелося повернутися до білих пов'язок на шапках.

У період перебування Галицької армії на території Наддніпрянської України вище державне та військове керівництво передовсім намагалося не допустити її розкладу. Зважаючи на необхідність зміцнити дисципліну та з огляду на доступні матеріальні ресурси, LXXIV Розпоряд Диктатора від 18 серпня 1919 р. вніс зміни та доповнення до XLVI Розпоряду ДСВС. Наказом Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127 знову було запроваджено носіння білих пов'язок на головних уборах.

Варто також зазначити, що проведенне дослідження змушує взяти під сумнів поширене в літературі твердження про високу дисциплінованість Галицької армії порівняно з Армією УНР. Документи свідчать про непоодинокі випадки, коли вояки не виконували наказів щодо носіння встановлених знаків розрізнення.

Наостанок додамо: використання в українських військових формуваннях часів Другої світової війни таких характерних елементів однострою збройних сил ЗОУНР як шапка-«мазепинка» та петлиці-«зубчатки», на нашу думку, дає підстави говорити про певну традицію, яка повинна знайти продовження й у формі одягу сучасних Збройних сил України.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Порівняльна таблиця степенів Українського легіону та збройних сил ЗОУНР (ЗОУНР)

Степені Австро-Угорської армії на 1918 р. (лінійна піхота)	Легіоновий приказ від 27.12.1916 р. ч. 167	Приказ по Кошу 19 полку укр. стрільців від 05.11.1918 р. ч. 2	Приказ Окружної військової команди Станіславів від 12.11.1918 р. ч. 2	IX Розпоряд ДСВС від 13.11.1918 р.	XLVI Розпоряд ДСВС від 22.04.1919 р. ч. 39 (зі змінами)	Наказ Військам від 21.06.1919 р. ч. 39 (зі змінами)
Feldmarschall	-	-	-	-	-	-
Generaloberst	-	-	-	-	-	-
General der Infanterie	-	-	-	-	Генеральний сотник	Генерал-сотник
Feldmarschalleutnant	-	-	-	-	Генеральний поручник	Генерал-поручник
Generalmajor	-	-	-	-	Генеральний четар	Генерал-четар
Oberst	Полковник	-	Полковник	Полковник	Полковник	Полковник
Oberstleutnant	Підполковник	-	Підполковник	Осаул	Підполковник	Підполковник
Major	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман
Hauptmann	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник
Oberleutnant	Поручник	Півсотенний	Поручник	Поручник	Поручник	Поручник
Leutnant	Четар	Четар	Четар	Четар	Четар	Четар
Fähnrich	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий
Offizierstellvertreter	-	Бунчужний	Бунчужний	-	-	Булавний десятник
Stabsfeldwebel	-	-	Булавний десятник	Бул. ст. десятник	Булавний десятник	Булавний десятник
Feldwebel/Kadett-Aspirant	Старший десятник / підхорунжий	Старший десятник	Старший десятник	Ст. десятник	Старший десятник / підхорунжий	Старший десятник
Zugführer	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник
Korporal	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун
Gefreiter	Старший стрілець	Старший стрілець	Старший стрілець	Ст. стрілець	Старший стрілець	Старший стрілець
Soldat	-	Стрілець	-	Стрілець	-	Стрілець

Додаток 2

ВВк 123. – ДСВС 7930.Вд.3.22.IV.19. Однострій.

XLVI. Розпоряд

з 22. цвітня 1919.

Однострій для Українського Війська Західної Области Української Народної Республіки має виглядати після залученого опису.

Вигляд описаного тут однострою обов'язує від дня 1. мая 1919.

По виношенню одностроїв дотеперішних кроїв вільно виготовляти і носити лише однострій, затверджений нинішнім розпорядком.

Станиславів, дня 22 цвітня 1919.

Державний Секретаріят Військових Справ.
Товариш Державного Секретаря Військових Справ:

П. Бубела, отаман в. р.

Опис однострою.

Всі стяги і заснови обов'язує описаний тут польовий однострій, так в полю, як і при празничних виступах аж до дальшого зарядження.

Старшинні відзнаки належить перевести як найскорше.

Поки сукно приписаної краски не буде стояти до розпорядимости, можна уживати сукна і матерії іншої полевої краски.

Краска сукна.

Приписаною краскою вовняного сукна на однострій є зеленавоземлиста краска.

Шапка.

Шапка «Мазепинка» складається з головача, обкладу, дашка, відзнаки на переді головача і гузика, який спинає обклад на переді.

Головач зішитий з 8 клинців, зігнутих під майже простим кутом так, що творить плоске дно шапки, яка в горі є в промірі 10—20 мм ширша, чим в долі. Вершки клинців сходяться точно по середині

дна шапки. З причини браку ниток і матеріялу шити можна шапку з одностайним дном.

Висота головача з переду від долини до верху 6—7 см, з заду низша о 10 мм. Довкола головача йде обклад, пришитий долом до головача, тої самої висоти, що головач, але на переді розтятий так, що оба кінці обкладу творять над дашком, по середині клинець. Горішні кути обкладу віддалені від себе на 5 ½ до 6 см.

Долішні кути обкладу зішиті разом і на тім місці нашитий металевий тьмавий гузик, 14 мм в промірі.

Дашок шапки по середині широкий на 5 см, довжини долішним краєм 26 см, лукастий, в долину вигнаний.

Шапка, зроблена з тої самої тканини, що однострій, горішні береги шапки обрублені сукном тої краски, яка вибрана є на означення роду оружжя.

Обкладовий гузик має у піхоти, артилерії, кінноти, технічних стяг, обозу витиснене число частини (полку), у інших формацій є цілком гладкий.

Відзнака, припята на переді головача в клинці обкладу, є металевий кружок 2 ½ см в промірі, сріблитої краски для рядовиків і підстаршин, а золотистої краски для старшин. Підшевка шапки з парусинового полотна. Кругом долішнього берега підшевки йде пружок 4 см широкий, з тонкої шкіри або з цераги.

Блюза.

Права передна часть блюзи сягає 5·7 см, а ліва передна часть 1·5 см поза кінець ковніра.

Обі передні части мають по дві кишен з клаптями. Горішні кишені, 16—17 см ширини а 17—18 см довжини, є нашиті на верху з закладками по середині, широкими на 4 см. Обі долішні кишені йдуть сподом. Всі чотири кишені йдуть поземо, а накриті з гори клаптями, які заціпаються на гузик і є так само широкі, як кишеня. Горішня границя клаптів творить просту лінію, а низше тої простої лінії замкнені є клапті п'ятьма простими лініями. Дві бічні, що йдуть прямо з гори в долину, мають по 4 см. Середна позема так довга, як ширинна закладки на кишені, се є 4 см. Здовжка клаптя, се є його розмір з гори в долину, виносить 8 см.

Обі передні части блюзи спяті 6 гузиками, які виходять на верх.

Перший гузик з гори віддалений від горішнього берега о 2·5 см, а послідний уміщений в самім стані.

ґузики гладкі, тьмаві, металеві.

Між горішною а долішною кишенею одної передної часті і до половини горішньої кишені попід спід лати, яка нашита верхом, пробігає шев, званий «рибкою», щоби блюза була до стану.

Другий шев пробігає від пахи під долішну кишеню.

З заду крій блюзи такий, що плечі скроєні з одного кусника. Лінії, які обмежують плечі з двох боків, пробігають від пахи прямо в долину.

На обох барках знаходяться барчики з того самого сукна, що блюза, вшиті в шев рукава, ширини 3 см.

На кождім барку пришитий є ґузик 2 см від ковніра, який служить до запинання барчиків. Правий барчик має три дірки й є на 24 см довгий, а лівий дві дірки і має 18 см довжини.

У старшин від хорунжого включно кінчаться барчики при ковнірі круглаво з одною діркою.

На правім барку, 5 см від рукавного шва, знаходиться сілька з того самого сукна, що блюза. При блюзі для рядовиків і підстаршин на правім барку є поріжок, зроблений з сукна, 3 см довгий, а 3 см в промірі, і з сількою, широкою на 13 см. Поріжок закладається сількою в гору на правий барчик, барчик перетягається через барчикову сільку і зашпилюється на ґузик. Поріжок має прийти на блюзу, коли виходиться з крісом. Хто одітий в плащ, у того приходиться поріжок на плащ. Без поріжка припинається правий барчик блюзи на обі, зложені над собою дірки, а третя дірка схована через се під спід.

Стоячо-викладаний ковнір, висоти 4 см, зішпилюється двома чорними гафтками.

Довжина блюзи є така, що сягає до половини сидження. Довжина рукава така, що при опущених раменах сягають рукави до половини насади великого пальця.

Пахи від середини обрублені полотном на 5 см широким.

ґузики, які заціплюють блюзу, клапті і барчики, є металеві, круглі, гладкі, тьмаві і мають 20 мм в промірі.

Штани.

Штани доколінні (доколінки) широкі, свобідні для бедер і колін.

Штани мають дві кишені на переді, з поземим отвором, замикані на ґузики, ушиті з полотна. До спинання штанів нашиті є 4 ґузики. Трем долішнім відповідають дірки в підшевці, найвисший ґузик заціплюється на дірку в сукні. До ношення штанів на шлійках

пришиті на переднім краю 4 ґузики, в заді 2 ґузики. Щоби можна штани носити також на ремени, знаходиться в підшевці, нашитий на горішнім березі штанів, просув на ремінь. До переховання виказки зладжена є в середині правої кишені при передній стороні низше ґузикової дірки кишенька з полотна. На литках прилягають штани тісніше. В долині має кожда ногавка на зовні розпір до зашпилювання на 2 ґузики.

Довгі штани з чорного сукна дозволені поза службою з випусткою з сукна краски роду оружжя для старшин, підстаршин від старшого десятника включно почавши. Ремінь до штанів має 2,5 см ширини а дві ріжні довжини: Рід ч. 1. довгий на 1 м 10 см, рід ч. 2 має довжину 1 м. Ремінь закладається в просув в сей спосіб, щоби пряжка прийшла на лівий бік а кінець ременя з дірками на правий бік. Коли ремінь застягнений, закладається кінець ременя в просув.

Плащ.

Плащ має такі розміри, щоби під ним змістилася блюза, та щоби сягав до половини лідки, для кінноти на 10 см довший.

Ліва передна часть заходить на праву та заціпляється тут на 6 ґузиків, які розміщені є в трох місцях по два побіч себе. Дірки поміщені на язичках, пришитих до лівої передної часті. Найвисший ґузик уміщений від ковніра на 3 см, послідний ґузик з долини приходиться 3 см висше стану. ґузики, які творять пари, віддалені від себе на 2 см.

Язички острокінчасті. Язичок має в цілості 6 см довжини а 2 ½ ширини, виходить на 5 см поза лінію лівої передної часті, до котрої є пришитий. ґузики мають 20 мм в промірі.

Оден шев біжить від пахи через клуб до середини клаптя кишені.

Задна часть плаща скраяна з двох клинів. По середині, де оба клини зшиті зі собою, в горі в горі від ковніра вшиті є плечі на 1 см під ковнір, щоби ковнір тримався безпечніше. Від того місця йде протизморщка до самої долини. Щоби сю протизморщку отримати, треба до обему стану, міреного на блюзі додати 20 см. В долині лишаються оба клини у піхотнім плащі на 40 см не зішиті, а спинані 2 ґузиками, в кіннотнім і пушкарськім плащі на 60 см, спинані 4 ґузиками.

На висоті стану знаходиться скобель (драгон), 28 см довгий а 6 см широкий, з дірками на обох кінцях до приціплювання на плащ.

Гузики до приціплення скобля (драгона) пришиті на листівках 22 см довгих, широких в долині 6 см, в горі 4 см, нашитих на плечах так, щоби горішний берег листівки приходив о 3 см висше стану. Гузики пришиті на листівках 4 см низше горішнього берега листівок. Кінці скобля заокруглені. Ковнір по середині має 16 см ширини при кінцях 12 см.

Під ковніром на лівім кінці знаходиться кляпка довжини 10 см, ширини 5 см, пришита до ковніра кінцем, зверненим до переду. Конець кляпки, звернений назад має дірку до заціплювання її на гузик, який тут пришитий, щоби кляпка лежала при ковнірі. На правім кінці ковніра знаходиться у відповідній віддалі гузик, щоби кляпкою зіщипити оба кінці піднесеного ковніра.

На барках уміщені є барчики 5 см широкі, вшиті в шев рукава, які заціплюються на гузики віддалені від ковніра на 2 см. барчик правий 27 см довжини заосмотрений в 3 дірки, лівий 21 см з 2 дірками.

У старшин від хорунжого включно барчики з одною діркою. Кінчаються круглаво.

Рукави мають закладки на 17 см широкі.

Духовний жупан.

Духовники носять духовний жупан по коліна, в часі війни зі сукна полевой краски, в часі мира з чорного сукна, шапка, сподні і плащ так як у старшин.

Відзнаки степеня як у старшин з узглядненням сукна фіолетової краски.

Обув.

Черевики зі шкіри сягають понад кістки, застягаються скіряними волоками через 6 дірок по обох боках.

Підшва є з переду заокруглена і сягає о 0 2 см поза верх.

Підшва набита 40 зелізними підшововими цвяхами.

На підп'яток йде 3 до 4 пластинки і підкова виповнена пластинкою з підшовової шкіри.

Черевики для всіх, що їздять верхом, для пушкарів і наколесників не мають цвяхів в підшвах.

Черевики для осіб ліпше одітих не мають цвяхів в підшвах ані підков.

Чоботи виконані так як черевики. Пришви протягаються заокругленим язичком в гору. Холяви м'яккі, закінчені поземо, з двома скіряними ухами.

Черевики і чоботи носяться почорнені і як найстаранніше вищипені.

Обмотки ширини 7 см, довжини 2 м — 250 м при однім кінці з гапником, при другім зі спряжкою, зроблені з тканини такої самої краски і якости, що штани.

Шалик.

Шалик під ковнір, широкий на 12 см з полотна краски однострою, довгий на 50 см носиться під ковніром, щоби утримати ковнір в чистоті.

Білля.

Сорочка з полотна «каліко» запинається на малі металеві гузички. На грудях 1 гузичок, при ковнірці оден гузичок, на рукавах по однім гузичку.

Ногавиці з полотна «каліко», мають горішнім берегом зарублену льняну крайочку, якої кінці на переді звязується.

Онучки з полотна «каліко», крайні в виді прямокутника в двох величинах, 1. величина 49 см довга, 2. величина 44 см довга. Ширинна виносить 41 см.

Скарпитки з сірої бавовни зі зміцненим кінцем і п'ятою.

Пояс.

Пояс з жовтого ремня. однаковий для всіх, зі звичайною зелізною спряжкою, ширини 5 см в 2 довжинах, 113 см і 106 см з 5 дірками. Спряжка 5 см широка і довга.

Сильце на багнет з жовтої шкіри 22 см довге, в горі, де засилюється його на ремінь, 3 5 см широке, при отворі, куди вкладається на нього багнет, ширини 5 5 см.

Багнет, довга шабля.

Рядовики, підстаршини і старшини всіх стег і заснув носять в службі і поза службою багнет без ніякої привіски.

Довгу шаблю присилує кіннота при передній, лівій сховці (пакташі) коли вирушає в полевім прибранню а також, коли виступає до провожанья (асистенції).

Револьвер.

Старшини і підстаршини, ст. десятники включно, носять в службі револьвер в торбині. Торбина присилюється при правім клубі до пояса на ухо ширини 4 см, пришите до відвортної сторони торбини.

Рукавиці.

Сірі, шкіряні рукавиці з овечої шкіри з розпором при долішнім березі на 6 — 6 5 см.

Розпір замикається плоским гузичком 1 см в промірі, на обрублену шкірою дірку.

Верх окрашений 3 швами з шовку.

Вовняні рукавиці, ткани з сірої бавовни, з гумовою застязкою.

Скіряні рукавиці носять підстаршини і старшини в службі і при торжественних виступах. Вовняні, сірі рукавиці дозволені на студінь для всіх. Місто шкіряних рукавиць вільно одягати нитяні, з виімкою торжественних виступів.

Остроги.

Остроги носять тоті, що дійсно в службі їздять верхом.

Прикутні остроги з заліза, на зовні вигладжені. Шийка, загнена в гору, кінчиться кульковато. Кінець розтягтий розділом, де на осі обертається зубате сталеве колісце з 10 тупавими зубцями. Вісь уміщена більше в горі, щоби зубці не виставали поза шийку. Рамена і приставка по середині рамен в долині заосмотрені дірками, щоби остроги прищрібовати до підпятків.

Причепні остроги з заліза, на зовні вигладжені. Шийка розділена при кінці. Зубате, сталеве колісце 2-9 см в промірі, з 8 тупавими зубцями, уміщене в розділі в сей спосіб, що зубці виступають в горі і в долині рівномірно.

Рамена заосмотрені при кінцях чопиками до присилення ремінців.

На чопики присилюється підстоповий ремінець, який приходить між підпятком і підшву, спряжковий ремінець і язичковий, які переходять через підбиття і спинаються з боку.

Припнята острога знаходиться в половині зап'ятка. Для сильного прикріплення опирається вона о полицку, прибиту з кусника твердої шкіри до зап'ятка.

Старшинні відзнаки.

Вилоги на ковнір.

Вилоги носяться на ковнірі блюзи і плаща. Служать вони до відрізнення чотирох груп: 1. Рядовиків і підстаршин, 2. сотенних старшин, 3. полковних старшин, 4. генеральних старшин.

У рядовиків і підстаршин нашиті на ковнірі зубчасті вилоги краски роду оружжя, довжини 7 см 2 мм. В нашивці витяті є зуби з долини і з гори в числі трох. Підстава одного зуба довга на 24 мм.

Віддаль кутів, що зближаються до себе, виносить 10 мм, а віддаль кутів, що віддаляються від себе має 24 мм.

У сотенних старшин від хорунжого до сотника виключно такі самі зубчасті вилоги, як у рядовиків, але зубчики нашивки горою і долиною обрублені золотою крапочкою, 3 мм. широкою. На обох кінцях нема золотого рубця.

У полкових старшин від отамана до полковника включно, вилоги з сукна краски роду оружжя ті самі, що у рядовиків, але вирізи зубів виповнені золотою тканею, яка о 3 мм іде понад кінці зубів, а цілий виліг творить через се форму прямокутника, широкого на 3 см, а довгого на 7 см 2 мм.

У генеральних старшин вилоги подібні як у булавних старшин з тою різницею, що замість сукна краски роду оружжя уживається на зубчатку срібної ткани, а вирізи зуб в виповнені золотою тканею. Зубчатка широка на 3 см. Золота ткань виповнює зуби, а йде понад верхом зубів лише о 1 мм.

Золота ткань і срібна нашивка держані у відповідних взірцях. Всі золоті трикутники закінчені є при підставі золотими заокругленими виступами, які виходять на 2 мм поза лінію прямокутника.

Пружки на рукавах.

Рядовики і підстаршини.

На долішній частині обох рукавів, 7—8 см від краю рукава, поміщені пружки на підкладці зі сукна краски роду оружжя до означення степеня у підстаршин і старшин.

Відзнакою для старшого стрільця є срібний пружок 6 мм., довжини 12 см, наколи мірється нашитий вже пружок від шва на суконній підкладці краски оружжя.

Кінець пружка, звернений до переду, кінчається простим кутом.

Підкладка для пружка, широка на 12 мм а довга на 12 см 3 мм, щоби виставала на 3 мм поза всі лінії пружка крім того кінця, який є вшитий в шев рукава.

Старший стрілець 1 пружок, вістун 2 пружки, десятник 3 пружки. Підкладки пружків у відступі від себе на 5 мм.

Старший десятник (підхорунжий) носить пружок ширини 15 мм, довжини 12 ст. Суконна підкладка краски роду оружжя виступає на 3 мм поза всі береги пружка, крім берега того кінця, що є вшитий в шев рукава.

Булавний десятник, як старший десятник, з тим, що біля широкого срібного пружка нашитий є пружок вузенький, як у старшого стрільця з відступом між підкладками на 5 мм.

Старшини.

Відзнакою для хорунжого є один шовковий пружок краски однострою, ширини 6 мм, на суконній підкладці краски роду оружжя. Ширина підкладки 12 мм, довжина 12 см. Підкладка нашита як у підстаршин, що відступає на 3 мм поза бічні береги пружка, але на переднім кінці сягає лише до рожечки.

Четар має 1 золотий пружок, поручник 2 золоті пружки, сотник 3 золоті пружки. Кінець золотих пружків, окрашений золотою чотиригранною рожечкою, яка має в промірі 18 мм. Підкладки, нашиті в сей сам спосіб, що у хорунжого, а віддалені від себе на 5 мм.

Для булавних старшин від отамана до полковника включно є відзнакою золота плетінка з трох шнурків ширини 14 мм. Підкладка з сукна краски роду оружжя. Довжина, відступ і спосію нашиття підкладки і рожечки як у сотенних старшин, лише що підкладка виступає поза бічні береги плетінки на 2 мм.

Отаман 1 плетінка, підполковник 2 плетінки, полковник 3 плетінки.

Відзнакою генеральних старшин (генералів) є срібний пружок, 3 см широкий з одною золотою рожечкою. Біля рожечки уміщені навхрест дві золоті булавки. Довжина пружка і місце пришиття як в інших старшин але без підкладки. Генеральний четар 1 широкий пружок з булавами і рожечкою, генеральний поручник 1 широкий пружок з булавами і рожечкою і один вузший пружок 15 мм широкий без рожечки у відступі 1 ½ см понизше широкого пружка. Пружок без рожечки закінчений простим кутом. Генеральний сотник один широкий пружок на 3 см з булавами по середині між двома пружками по 15 мм ширини у відступі між собою по 1 ½ см.

Відзнаки нашиті на рукавах в сей спосіб, що кінець без рожечки зачинається від шва.

Пружки носить на рукавах блюзи і плаща.

Краски вилогів.

Поодинокі стяги і засновки ріжняються краскою сукна на вилогах і підкладках.

Звіздка в тексті при назві означає, що дотична стяга чи заснова носить на лівім рукаві позначку окремішности.

Генеральна Булава, Артилерійна Булава, Інженерська Булава	Краска малинова в оксаміті
Піхота	темно-синя
Артилерія, Мінометці*	вишнево-червона
Кіннота	жовта
Технічна стяга: Сапери,* Піоніри,* Зелізничники*, Телеграфці*, Радіовці*, Летуни*, Самохідці*, Світільці*	попеласта
Обоз	темно-зелена
Лікарі*, Санітети	чорна
Інженерські старшини, Твердинні старшини	темно-жовта
Ветеринарі	кавова
Духовництво	фіолетна
Правничі старшини	сталева
Інтендантські старшини	бордо-червона в оксаміті
Рахункові старшини	ясно-зелена
Харчеві старшини	голуба
Військові урядники: Розчислові урядники, Лікові урядники, Примітні (евіденційні) урядники, Регістратурові урядники, Технічні урядники	ясно-бронзова

Скорострільці* і телефонці* мають краску вилогів як стяга, до котрої належать.

Музиканти* як піхота: темно-синя.

Окремішні позначки на лівім рукаві складаються з двох букв. Мінометці: Мм, Сапери: Сп, Піоніри: Пн, Зелізничники: Зл, Телеграфці: Тг, Радіовці: Рд, Летуни: Лт, Самохідці: Сх, Світільники: Св, Лікарі: Лк, Скорострільці: Сс, Телефонці: Тф, Музиканти: Мз.

Міри до однострою.

	Величина			
	1.	2.	3.	4.
Вимір блюзи				
Передня довжина	Сантіметри			
Довжина кишень	71 ½	69	66 ½	64
Ширина кишень	17-18			
Довжина барчиків	16-17			
Ширина барчиків	правий 24 лівий 18			
	3			

	Величина				
	1	2	3	4	5
Вимір доколінних штанів (доколінків)	Сантіметри				
Довжина кругом бедер	85	82,5	80	77,5	74
Довжина лука через розкročчя	58	55	54	52	50
Довжина литки	30,5	29	29	27,5	17,5

	Величина						
	1	2	3	4	5	6	7
Вимір довгих штанів	Сантіметри						
Довжина бічна	119,4	116,3	113,3	110,2	107,2	104	101
Довжина від розкročка	91	88,3	85,6	83	80,6	77,7	75,1

Вимір плаща	Величина			
	1.	2.	3.	4.
	Сантіметри			
Довжина переду	129	124	118	115
Довжина барчиків	прав. 27, лів. 21			
Ширина барчиків	3			
Довжина скобля (драгона)	28			
Ширина скобля	6			
Довжина клаптів	20			
Ширина клаптів	10			
Ширина закладки на рукаві	17			
Ширина ковніра по середині	16			
Ширина ковніра при кінцях	12			

Вимір сорочки:

Передня довжина від шва ковніра в долину 75 см, висота ковніра 3 см, обем ковніра 42 см, довжина рукавів, мірена на шві 50 см, листовка рукава 4 см.

Вимір нагавиць:

Передня довжина 100 см, обем в поясі 120 см.

Вимір скарпиток	Величина	
	1	2
	Сантіметри	
Довжина литки	50	46
Довжина стопи	29	26

Вимір шкіряних рукавиць	Величина		
	1	2	3
	Сантіметри		
Довжина	26	25,5	24,5
Ширина отвору зашпиленої рукавиці	9	8,3	7,5

Вимір вовняних рукавиць	Величина		
	1	2	3
	Сантіметри		
Довжина	27	25	24
Ширина в долони	10,3	9,5	9

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	
Вимір черевиків; міри копита	Величина відповідає довжині стопи																			
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII												
	30,5 до 32	29,5 до 30	28,5 до 29	27,5 до 28	26,5 до 27	25,5 до 26	24,5 до 25	23,5 до 24												
	сантиметрів і зі згляду на се, чи нога																			
	є розвинена, має слідуєчи міри в сантиметрах																			
	32,5	31,5	30,5	29,5	28,5	27,5	26,5	25,5	24,5	23,5	22,5	21,5	20,5	19,5	18,5	17,5	16,5	15,5	14,5	13,5
	28,1	26,6	28,1	27,1	26,1	27,6	25,6	27,1	26	25	26,5	24,5	26	25	26,5	24,5	24	24,5	23,5	22,5
	28,6	27,1	28,6	27,6	26,6	28,1	27,1	26,1	27,6	26,5	25,5	27	26	25	26,5	24,5	24	24,5	23,5	22,5
	7	6,7	6,7	6,8	6,5	6,3	6,8	6,7	6,6	6,6	6,5	6,3	6,6	6,5	6,4	6,8	6,5	6,3	6,3	6,2
	10,5	10,2	9,9	9,9	9,8	9,6	9,9	9,5	9,3	8,8	9,3	8,9	9,3	9	8,5	8,5	8,1	8,1	7,6	7,1
6,6	6,5	6	6,3	6	5,9	5,7	5,5	6	5,8	5,5	5,9	5,7	5,5	5,9	5,6	5,2	5,5	5,2	4,7	
7,2	7,2	7	7,2	6,9	6,8	6,7	6,6	6,5	6,7	6,6	6,5	6,6	6,4	6,3	6,3	6,2	6,1	6	5,5	
3,9	3,9	3,7	3,9	3,7	3,5	3,9	3,7	3,5	3,9	3,7	3,5	3,9	3,7	3,5	3,7	3,5	3,9	3,5	3,5	
а іменно:																				
Довжина	25,5																			
Обєм через підшву	26,5																			
Обєм на підбиттю	27,5																			
Ширина переднього кінця підшви	28,5																			
Ширина підшви в найширшим місці	29,5																			
Ширина ноги між г'ятою а підшвою.	30,5																			
Ширина п'яти	31,5																			
Висота шпилью черевика	32,5																			

Вимір черевиків I		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
		Величина стопи																			
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII												
		Сантиметрів																			
Волоки	Довжина	95																			
	Ширина	0,4																			
Підп'ятки	високі	2,4																			
	довгі	8,1				8,1				7,8				7,2				7,2			
	широкі	7,8				7,5				7,2				7				6,8			
Підковки	Ширина	1																			
	Середня довжина світла	7,4				7,1				6,8				6,5				6,2			
	Передна ширина світла	5,8				5,5				5,2				5				4,8			

Вимір чобота	Величина				
	1-4	5-8	9-13	14-17	18-20
	Сантиметрів				
Холява, висота вздовж шва	498	49	482	474	466
Холява, обєм горішнім берегом	445	43	415	405	39
Підп'яток, висота	3	3	3	3	3

Вимір прикутних острогів	Величина		
	1	2	3
	Сантиметри		
Шийка, довжина	5,2		
" грубість	0,9		
Рамена, грубість	0,4		
" ширина	2,3		
Колісце, промір	2,6		

Додаток 3

УВВ. 197. Диктатор. Ч. 51/През. Означення
приналежності до поодиноких частин.

LXI. РОЗПОРЯД.

з дня 21. червня 1919.

Щоби означити приналежність старшин, підстаршин і рядовиків до поодиноких частин, заводиться в Українським Війську ЗОУНР на горішній частині правого рукава слідує відзнаки:

1.) Старшини і мужва, приділені до Диктатури ЗОУНР носять тризуб з синього сукна, 5 см високий, 5 см широкий.

2.) Старшини і мужва Начальної Команди Галицької Армії носять тризуб зі сукна жовтої краски, 4 см високий, 5 см широкий.

3.) Числа корпусів означає прямовісний пружок, 5 см довгий, 1 см широкий. Червоний для I-го Корпуса, синій для II-го Корпуса, жовтий для III-го Корпуса, зелений для IV-го Корпуса, білий для V-го Корпуса.

4.) Булави (штаби) корпусів дістають під пружки дотичних корпусів дві на хрест зложені, 5 см великі булави з сукна жовтої краски.

5.) Піхоту означає поземий пружок тої самої величини як і пружок дотичного корпусу пришитий під пружок корпусу. Перша бригада поземий пружок зі сукна червоної краски, друга зі сукна синької краски, третя зі сукна жовтої краски, четверта зі сукна зеленої краски.

Таким чином н.п. четверта бригада III-го Корпуса має: прямовісний жовтий пружок і поземий зелений пружок.

Бригаду Українських Січових Стрільців означається буквами УСС. чорної краски на нашивках, які означають піхоту, артилерію, кінноту.

6.) Артилерію означає кружок під пружком дотичного корпусу, 4 см в промірі, для всіх корпусів зі сукна червоної краски.

7.) Кавалерію означає рівнобічний трикутник о боках, 5 см довгих під пружком дотичного корпусу, одним вершком в діл, для всіх корпусів зі сукна жовтої краски.

8.) Саперські, технічні, будівельні і робітничі частини дістають під пружком дотичного корпусу лопату і сокиру на хрест зложені 5 см довгі, краски дотичного корпусу.

9.) Вишколи корпусів носять лише прямовісні пружки корпусів.

10.) Запілля носить зелений перстень широкий 1 см, якого цілий промір випосить 6 см.

11.) Команди припілля (етапу) армії носять рівнораменний трикутник о боках 5 см довжини, одним вершком в гору зі сукна синької краски.

Зарядженря сі видається тимчасово, з огляду на се, що підтеперішою хвилю не можна перепровадити докладно відзнаки однострою, приписані LXVI. Розпорядом ДСВС з дня 22. цвітня 1919.

Чортків, 21 червня 1919.

Д-р Е в г е н П е т р у ш е в и ч
Диктатор ЗОУНР. в. р.

Вістник Українського Війська. — 1919. — Ч. 17. — С. 1.

ВІТАЛІЙ МАНЗУРЕНКО

ЛИЦАРІ СРІБНОГО ХРЕСТА БОЙОВОЇ ЗАСЛУГИ 1-ГО ТА 2-ГО КЛАСІВ

Поданий матеріал про нагородження Срібним хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів вояків УПА та цивільних осіб, що брали активну участь у національно-визвольній боротьбі, продовжує попередні дві статті, які були надруковані у збірнику «Український визвольний рух»¹.

Як ми вже вказували в попередніх публікаціях, відзначення повстанців Золотим хрестом заслуги, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів та Срібним хрестом заслуги здійснювалося згідно з постановами Української Головної Визвольної Ради (УГВР), на основі яких уже пізніше складав накази четвертий організаційно-персональний відділ Головного військового штабу (ГВШ) УПА, які складали на основі. Тим часом процедура відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів, нагород п'ятого та шостого ступенів відповідно, істотно відрізнялася. Систему надання цих бойових нагород було закладено в наказі ч. 3/44 від 27.01.1944 р., де чітко вказано: «Це відзначення надає Гол[овний] К[оманди]р УПА на внесок Краєвого К[оманди]ра УПА»². Отже, згідно з цим наказом процедура нагородження Срібним хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів у повстанській армії мала бути такою: Головний командир (ГК) УПА отримував від підлеглих йому крайвих командирів внесок (проект) до відзначення нагородами вояків; його зауваження бралися до уваги і в черговому наказі ГВШ УПА вказувалося псевда відзначених повстанців. Проте в дійсності все відбувалось не так, як вказано в нагородотворчому наказі.

На самих початках упровадження нагородної системи в УПА відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу проводили стого за постановами УГВР, на основі яких четвертий організаційно-

¹ Манзуренко В. Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 7. — С. 267–287; Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста заслуги // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 277–301.

² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1989. — Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. — Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. — С. 165.

персональний відділ ГВШ УПА складав накази. Якщо в першому наказі про нагородження ч. 1/45 від 25.04.1945 р. помилково не вказана постанова УГВР*, то вже в наступних трьох — ч. 4/45 від 11.10.1945 р.³, ч. 1/46 від 15.02.1946 р.⁴ та ч. 2/46 від 10.10.1946 р.⁵, де згадується про нагородження Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу, — постанови УГВР про відзначення цією нагородою були вказані, а також подані звання і псевда нагороджених повстанців.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України вдалося відшукати цікаву довідку про відзначення і номінації в УПА, яка, на жаль, не має ні підпису, ні дати⁶. Оскільки в ній згадується інструкція ГВШ від 12.06.1948 р., можна стверджувати, що цей документ був написаний не раніше цієї дати, тобто другої половини 1948 р. В цій довідці стверджується, що право відзначувати Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу до 1946 р. мала тільки УГВР, а Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу — ГВШ. Далі в ній сказано, що від 1947 р. компетенцію відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів має винятковно ГВШ.

Дослідивши всі відомі накази четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА, ми встановили, що нагородження Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу в 1945 та 1946 рр. проходило згідно з постановами УГВР, що відповідає наведеній вище довідці. Водночас, треба зауважити: в наказах ч. 1/50 від 28.07.1950 р.⁷ та ч. 3/52 від 12.10.1952 р.⁸ вказується, що нагородження повстанців Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу проводилося також згідно з постановою УГВР. На нашу думку, в цих двох наказах допущені помилки. Наказ ч. 1/50 від 28.07.1950 р. був першим наказом про номінацію та нагородження повстанців, який підписав Василь

* «[...]в наказі 1/45 постанова УГВР не є вказана, хоч така мала бути. Беручи до уваги, що у наказі 2/45 подається постанова УГВР від 22 квітня 1945 року треба припускати, що це також повинно відноситися до наказу 1/45. "Перебийніс" просто забув це вписати» (приватний лист П. Содоля до автора. Нью-Йорк. 16.12.2005 р.).

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243–245.

⁴ Там само. — Арк. 251–252.

⁵ Там само. — Арк. 253.

⁶ Там само. — Арк. 128.

⁷ Там само. — Арк. 273.

⁸ Там само. — Арк. 281–282.

Кук, перебуваючи на посаді ГК УПА. Можливо, йому не було відомо про розділення компетенції відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу між УГВР та ГВШ, про що сказано у віднайденій довідці. Такої ж помилки припустився ГК УПА Василь Куком і в останньому святочному наказі ч. 3/52 від 12.10.1952 р., присвяченому десятиліттю УПА.

У фонді Петра Потічного бібліотеки Торонтського університету (Канада) зберігається копія рукописного документа «Проект до відзначень вояків УПА з В[ідтинка] — «Лемко»»⁹, де стоїть власноручний підпис командира Закерзонської Воєнної округи (ВО) 6 «Сян» Мирослава Онишкевича — «Зигмунта»*. Документ, у вигляді копії, потрапив до фонду з Архіву Міністерства безпеки Польщі і складається з таблиці, що має такі позиції: «Ступінь і псевдо», «Функція в УПА», «Проект» (тобто подання до нагородження) та «За що [нагороджений]». 5 лютого 1946 р. М. Онишкевич надіслав «Проект до відзначень» ГК УПА Роману Шухевичу, де запропонував серед восьми кандидатів нагородити командирів відділів В. Щигельського — «Бурлаку» та Ярослава Коцьолка — «Крилача» «Срібним Хрестом II ступеня»**. Роман Шухевич, отримавши цей проект та зробивши зауваження, своєю чергою мав би подати це клопотання до УГВР. Досі подібних проектів до відзначень і номінації, правлених та підписаних рукою ГК УПА Романа Шухевича, виявити в архівах нашої країни та за кордоном не вдалося.

У фонді Петра Потічного є копія частково збереженого друкованого документа¹⁰, до якого свого часу невстановлений командир вніс багато рукописних виправлень. Серед широко поданих у ньому проектів номінацій та зірок за поранення знаходимо також проект відзначень нагородами, зокрема Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу. Всі згадані в цьому документі проекти мають рукописні

⁹ The Peter J. Potichnyj. Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Robarts Library, University of Toronto, Canada.

* Командир Закерзонської ВО 6 «Сян» Мирослав Онишкевич мав різні псевда, серед них: «Орест», «Олег», «Богдан» та «Білий». Псевдо «Зигмунт» вживав він порівняно рідко.

** «Сріб[ним] Хрест[ом] II ступ[еня]» — так вказано в оригіналі. В цьому випадку в проекті до визначення командир Закерзонського ВО 6 «Сян» Мирослав Онишкевич — «Зигмунт» не вказав повної назви нагороди. Також тут помилково вжито слово «ступінь» замість «клас».

¹⁰ The Peter J. Potichnyj. Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Robarts Library, University of Toronto, Canada.

виправлення, автора яких встановити не вдалося. Це міг бути як голова Генерального Секретаріату УГВР ГК УПА Роман Шухевич, так і командир Закерзонської ВО 6 «Сян» М. Онишкевич, який підписав цей документ псевдом «Олег». Ці виправлення міг зробити й інший командир, що добре знав відзначених старшин та попередньо отримані ними бойові нагороди.

У документі звертають на себе увагу рукописні виправлення з відзначення командирів відділів: В. Щигельського — «Бурлаки» та Ярослава Коцьолка — «Крилача» — замінити Срібний хрест бойової заслуги 2-го класу Бронзовим хрестом бойової заслуги*. Також треба зауважити, що в документі є рукописне доповнення про нагородження хорунжого Мар'яна Лукашевича — «Ягоди» Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу. В цьому випадку назва нагороди вказана правильно, і згідно з постановою УГВР від 08.02.1946 р. та наказом ч. 1/46 від 15.02.1946 р.¹¹ Мар'ян Лукашевич відзначений нею.

Враховуючи, що «Проект до відзначень вояків УПА з В[ідтинка] — «Лемко»» підписаний 05.02.1946 р., а згадана вище постанова УГВР датується 08.02.1946 р., можна стверджувати, що в цьому випадку шлях від проекту до постанови, включаючи віднайдений проміжний проект із рукописними виправленнями невідомого командира, тривав усього три дні, незважаючи на тяжкі умови підпілля 1946 р.

Подібні проекти відзначень крайові командири надалі подавали до ГК УПА. В архіві СБУ зберігається подання командира Закерзонської ВО 6 «Сян» М. Онишкевича від 28.05.1946 р., підписане цього разу псевдом «Олег»¹². Серед п'яти відзначених тільки двох повстанців, а саме старшого стрільця «Лиса» та булавного «Сокола», було представлено до Срібного хреста I ступеня**. У попередньому проекті відзначень від 05.02.1946 р. М. Онишкевич у колонці «За що» дуже коротко подавав перелік особливих заслуг. Стосовно В. Щигельського —

* Наказом УПА-«Захід» ч.18 від 01.03 1946 р. Володимир Щигельський — «Бурлака» та Ярослав Коцьолка — «Крилач» були нагороджені Бронзовим хрестом бойової заслуги (The Peter J. Potichnyj. Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Robarts Library, University of Toronto, Canada).

¹¹ ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 251—252.

¹² Там само. — Т. 47. — Арк. 6.

** «Сріб[ний] Хрест I ступ[еня]» — так вказано в оригіналі. В цьому випадку в проекті до визначення командиром Закерзонського ВО 6 «Сян» М. Онишкевич — «Олег» не вказав повної назви нагороди. Також, помилково, вжито слово «ступінь» замість «клас».

‘Бурлаки’ було вказано: «за вміле та рішуче кермування в[ід]д[ілом] з три рази переважаючим ворогом. В бою в с[елі] Тисова 06.09.45 р. був ранений і вийшов із нього з добрим вислідом»¹³.

У нововиявленому проекті відзначень вказано, що старшого стрільця бойовика БСБ* ‘Лиса’ представлено «за те, що:

а) 18.II.[19]45 о год[ині] 16-й 3-ох боеків (“Чміль”, “Яструб”, “Бурлака”) в с[елі] Германовичі зліквідували двох членів виселеної комісії (большевики) забрали виселенчі документи та дві пістолі. [Село] Германовичі є [у] віддалені 3 к[іло]м[етрів] від погранзастави в с[елі] Пикуличі, де квартирувало в[ійсько] п[ольське]. Ліквідація була проведена в день.

б) 10.I.[19]46 в с[елі] Станиславчик (с[ело] б[іля] кордону) зловив сам один озброєного енкаведиста та допровадив на місце призначення. Зловлений енкаведист ходив часто на розвідку з відтягнутою ППШ. Мимо цього “Лис” сам один зловив його живим».

Щодо командира БСБ булавного ‘Сокола’ (ім’я та прізвище невідомі) вказано: «за те, що:

а) дня 20.XII.[19]45 о год[ині] 16[-й] 3[-ма] боеків в с[елі] Лучах розброїв 3[-х] вояків в[ійська] п[ольського], які кількакратно в підміських селах грабили українське населення і які були пограбили церкву в Тиряві. Їх розстріляв.

б) 27.XII.[19]45 в часі акції на [місто] Перемишль “Сокіл” з боеків в числі 9[-ти] осіб перший приступив до водотягових уладжень, які доставляли воду для [міста] Перемишля та порозбивав їх гранатами. В акції палення дворів в с[елах] Лучичі, Горохівці і Германовичі під м[істом] Перемишлем виконав планово і скоро».

У виявлених наказах ГВШ УПА не вдалося відшукати бойовика БСБ ‘Лиса’ та командира БСБ булавного ‘Сокола’, нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу. Це свідчить про те, що подання не дійшло до ГК УПА або заслуги згаданих повстанців не були визнані достатніми для нагородження бойовою нагородою УПА.

Керівництво ОУН і військово командування УПА постійно намагались удосконалити нагородну систему УПА. Про це свідчить наступний документ — лист від 1 жовтня 1946 р. за підписом Ярослава

¹³ The Peter J. Potichnyj. Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Robarts Library, University of Toronto, Canada.

* БСБ – боївка Служби безпеки.

Мельника — ‘Роберта’¹⁴, крайового провідника ОУН Карпатського краю, до ‘Нечая’¹⁵, де наведено зразок проекту-подання для внесення кандидатів на визначення нагородами УПА. Тут ми бачимо чітко розроблений зразок проекту подання з інформативними колонками: «Псевдо кандидата», «Функційне становище», «Округа або к[оманда] В[і]д[тин]ка», «Пропозиція відзнач[ення]», «Факти особливих заслуг». Одночасно цим документом керівництво ОУН прирівнювало членів ОУН до вояків УПА при відзначенні нагородами.

Незважаючи на те, що керівництво розробило зразок проекту-подання для внесення кандидатів на відзначення нагородами, краві командири надалі подавали їх у довільній формі. В архіві СБУ зберігається «Лист учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити», поданий у липні 1950 р., за підписом невстановленого командира з псевдом ‘Харчук’¹⁶. Серед двадцяти кандидатів тільки двох повстанців, а саме старшого вістуна Богдана Пилипчика — ‘Бодая’ та старшого вістуна ‘Вихора’ (ім’я та прізвище невідомі), було представлено до Срібного хреста бойової заслуги (без зазначення класу нагороди).

Ось як це подано в клопотанні щодо старшого вістуна Богдана Пилипчика — ‘Бодая’: «Старший вістун Бодай учасник УПА, а по розчленуванню відділів працює на теренов[і]й роботі. Відзначається надзвичайною боевістю та орієнтацією в критичних моментах. За час свого перебування в рядах визвольного підпілля звів цілий ряд переможних боїв, а також вийшов сам і вивів людей з кількох дуже критичних ситуацій. Останній його бій відбувся в часі Великодних Свят, де він був застуканий разом з друзями в невеличкому ліску, большевицькою опергрупою в числі 9 чол[овік]. Большевики витиснули д[руга] Бодая разом з 2-ма друзями з ліска на поле і переслідували чистим полем на протязі 9 к[іло]м[етрів]. Завдяки боевій поставі (на протязі цих 9 к[іло]м[етрів] друзі пляново відступали постійно відстрілюючись) і [в] дружності вони щасливо вийшли, крім одного підпільника, який будучи раненим в ногу першими стрілами,

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 12.

¹⁵ Лист ‘Роберта’ адресований одному з безпосередньо підлеглих теренових провідників. На той час у крайового провідника ОУН Карпатського краю дійсно був безпосередній підлеглий ‘Нечай’ – окружний провідник Дрогобищини Іван Лаврів. З приватного листа В. Мороза до автора. Львів. 01.09.2003 р.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 73–77.

розірвався гранатой. Д[руг] Бодай нагороджений вже Б[ронзовим] Х[рестом] Б[ойової] З[аслуги]».

Щодо старшого вістуну 'Вихора' подано таке: «Ст[арший] віст[ун] Вихор, член юнацтва за першої більшовицької окупації. За німецької окупації член ОУН та учасник підстаршинської школи УПА. По закінченню школи в 1944 р[оці] стає командантом курінної жандармерії. Через хворобу звільнений з УПА і переходить на теренову роботу до СБ. Відзначається боєвістю та орієнтацією в критичних моментах, а також холонокровністю. Завдяки тому вже кілька разів вийшов з своїми людьми з критичних ситуацій. Крім того звів з власної ініціативи кілька переможних боїв та засідок здобуваючи зброю та ліквідовуючи чільних представників МВД—МГБ. Останній його бій був разом з д[ругом] Бодаєм при заскочені в часі Великодних Свят [в] 1950 р[оці], де вони в двійку відбивалися чистим полем від більшовицької опергрупи на протязі 9 к[іло]м[етрів]».

Наведений вище «Лист учасників УПА...» дає можливість встановити, що за бій «в часі Великодних Свят в 1950 році», в якому брали участь районний провідник Перемищини, старший вістун Богдан Пилипчик — 'Бодай', старший вістун 'Вихор' й «підпільник, який будучи раненим в ногу першими стрілами, розірвався гранатой». Двоє перших були представлені до відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу. Чи було представлено до відзначення бойовою нагородою УПА третього підпільника, не знаємо, оскільки в «Листі учасників УПА...» не вказано його псевда.

Це подання дійшло до командування УПА, і в наказі ч. 2/50 від 30.07.1950 р.¹⁷ серед нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу було вказано старшого вістуну Богдана Пилипчика — 'Бодай' та старшого вістуну 'Вихора'. Враховуючи, що «Лист учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити» був датований липнем 1950 р. (не вказано, якого саме дня), рішення УГВР про нагородження — 25 липня цього ж року, а наказ ГВШ УПА був складений 30 липня, можна стверджувати, що від представлення до оголошення в наказі про відзначення минуло не більше 30 днів. Це свідчить про те, з якою відповідальністю ставилося командування УПА, а зокрема ГК УПА Василь Кук — 'Василь Коваль', до своєчасного відзначення повстанців бойовими нагородами.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 274—275.

Привертає увагу ще один машинописний документ, знайдений у ГДА СБУ. Це «Проект листи до номінації і відзначень»¹⁸ за підписом Івана Литвинчука* — 'М. Дубового', датований листопадом 1947 р. (числа не вказано). Згідно з цим проектом, до відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу, було представлено 11 повстанців (один із них, а саме старший булавний 'Шворний', викреслений зі списку), а до відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу — 21 повстанця. Всі вояки, представлені до Срібного хреста бойової заслуги 2-го класу, отримали цю нагороду за наказом 3/48 від 23.10.1948 р.¹⁹ Щодо 11 повстанців, нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу, ситуація склалась по-іншому. Старший булавний 'Дубовий' ('Дмитро') на підставі рукописної правки відзначений вищеступеневою нагородою — Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу згідно з тим самим наказом ч. 3/48 від 23.10.1948 р.²⁰ Біля псевд трьох повстанців, а саме старшого булавного 'Маяка' (ім'я та прізвище невідомі), старшого булавного 'Оріха' (ім'я та прізвище невідомі) та старшого булавного Павла Сули — 'Черешні' теж зроблені рукописні правки рукою нествановленого командира УПА, можливо І. Литвинчука — 'М. Дубового'. В цьому випадку в друкованому представленні до відзначення Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу знаходимо рукописне виправлення до нижчеступеневого відзначення цією ж нагородою, тільки вже 2-го класу. Згідно з наказом ч. 3/48 від 23.10.1948 р.²¹, названі повстанці були нагороджені Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу. Цього разу, що є нетиповим випадком для повстанської нагородної системи, пройшов майже рік від часу включення нагороджуваного в проект відзначень та до оголошення його в наказі.

¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 65—68.

* Литвинчук Іван — 'М. Дубовий' ('Давид', 'Корній'; 1917—19.01.1951) Народився в с. Дермань (зараз Устенське) Здолбунівського р-ну Рівненської обл. З родини православного священника. Студент православної духовної семінарії в Кремінці, член ОУН, політв'язень польських тюрем (1937—1939), член організаційної референтури ОУН у Кракові (1940—1941). Провідник Сарненської округи ОУН, організатор військових вишколів та перших відділів УПА на ПЗУЗ (1942—1943), командир ВО УПА-«Північ» «Заграва» (1943—1944), командир з'єднаної групи «Завихост» (1944—1946), провідник Західного краю «Дніпро» на ПЗУЗ (1944—1952), заступник провідника ОУН на ПЗУЗ (1949—1952). Полковник УПА від 19.01.1951. Лицар Золотого хреста заслуги. Загинув у криївці, заскочений спецгрупою МГБ.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 267—269.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

Отже, ми бачимо, що часовий термін від представлення повстанця в проєкті до відзначення та до його нагородження бойовою нагородою в наказі був різним. Він міг тривати від трьох днів, як це було в випадку з «Проектом до відзначень вояків УПА з В[ідтинка] — “Лемко”», що його склав М. Онишкевич — ‘Зигмунт’ 5 лютого 1946 р., і до року — в випадку з «Проектом листи до номінації і відзначень», який склав І. Литвинчук — ‘М. Дубовий’ у листопаді 1947 р. Встановлено, що в проєктах до номінації та відзначення старші командири УПА робили власноручні виправлення, коли вважали, що повстанець заслуговував іншої нагороди. Зазвичай рукописні виправлення робили в бік зменшення ступеня нагороди, і лише у виняткових випадках, як це було зі старшим булавним ‘Дубовим’ (‘Дмитром’), — у бік збільшення.

На питання, чому в «Проекту листи до номінації і відзначень» старший булавний Михайло Середя — ‘Шворний’, поручник СБ, референт СБ Ковельської округи²² був викреслений зі списку представлених до нагород, дає відповідь наступний документ, знайдений в архіві СБУ. Він, підписаний у квітні 1948 р. (числа не вказано) крайовим провідником Миколою Козаком* — ‘555’, має назву «Мої зауваги до поданої М. Дубовим листи до номінації й відзначення»²³. Привертає увагу третій пункт цього документа, де вказано: «[Дру]г Шворний [...] подані в проєкті до відзначення СРІБНИМ ХРЕСТОМ БОЙОВОЇ ЗАСЛУГИ 1-ОЇ КЛЯСИ, були нагороджені Наказом ГВШ № 4/45 з дня 11 жовтня 1945 р. СРІБНИМ ХРЕСТОМ ЗАСЛУГИ. Це подаю інформативно [...]

Відносно сл[авної] п[ам’яті] др[уга] Шворного, то вважаю, що нагородження вдруге по смерті було би зайве»²⁴.

²² Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста заслуги... — С. 296–297.

²³ ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 71.

* Козак Микола — ‘Смок’ (‘Вівчар’, ‘555’, ‘Чупринка’, ‘Богдан’, ‘Петро’; 1914–08.02.1949). Народився в с. Рахня Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Член ОУН від 1934 р., політичний в’язень польських тюрем (1937–1939), повітовий провідник ОУН на Лемківщині (1940–1941), член похідних груп ОУН (літо 1941), окружний провідник ОУН у Хмельницькій обл. (1941–1942), організаційний референт і обласний провідник ОУН Вінницької обл. (1942–1943), крайовий референт СБ Осередньо-Східних Українських земель (ОСУЗ; 1944), крайовий референт СБ Південно-Західних Українських земель (ПЗУЗ; 1945), крайовий провідник ОУН ПЗУЗ (1948–1949). Майор СБ, Лицар Золотого хреста заслуги. Загинув біля с. Пітушків Млинівського р-ну Рівенської обл. в бою зі спецгрупою МГБ.

²⁴ ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 71.

Напевно, подані зауваження взяв до відома І. Литвинчук і власноручно (?) викреслив Михайла Середу — ‘Шворного’ зі списку представлених до Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу.

Аналізуючи список нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу (Таблиця 1), вдалося встановити, що згідно з виявленими наказами четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА цією високою нагородою було відзначено 76 повстанців. Їхнє нагородження проведено, починаючи від наказу ч. 1/45 від 25.04.1945 р.²⁵. Першим Лицарем у списку відзначених Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу, згідно з цим наказом за підписом ГК УПА Романа Шухевича — ‘Тараса Чупринки’, стоїть хорунжий Григорій Котельницький* — ‘Шугай’, командир ТВ 15 «Яструб» ВО «Буг». Наступні нагороджені — це старший булавний Михайло Хвалібота** — ‘Лис’, командир ТВ 12 «Климів» ВО «Буг» та старший булавний Іван Паньків*** — ‘Явір’, командир сотні на Миколаївщині. Останнім у когорті Лицарів, нагороджених Срібним хрестом заслуги 1-го класу, згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р. за підписом останнього ГК УПА Василя Кука — ‘Василя Коваля’, став хорунжий ‘Славко’ (ім’я та прізвище невідомі), член відділу зв’язку ГК УПА.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26 — 32.

* Котельницький Григорій — ‘Шугай’ (1907–26.01.1946). Народився в с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. З родини селян. Член ОУН від 1934(?) р. Служив у польській армії, де отримав підстаршинське звання. Повітовий організаційно-мобілізаційний референт Золочивщині (1942) Організовує вишкільні і перші бойові відділи УПА (1943–1944), очолює підстаршинську школу ВО «Буг» (1944–1945). Командир ТВ 11 «Плінісько» ВО «Буг» (лютий 1945). Командир ТВ 15 «Яструб» ВО «Буг» (вересень 1945). Поручник з датою старшинства від 15.04.1945 р. Лицар Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу. Загинув у кривці під час зимової блокади біля с. Кривня Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

** Хвалібота Михайло — ‘Лис’ (1920/?/–?). Народився в с. Реклинець Сокальського р-ну Львівської обл. Організатор і перший командир сотні «Перебийніс» (весна 1944). Командир ТВ 12 «Климів» ВО «Буг» (лютий 1945). Лицар Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу. Обставини смерті невідомі.

*** Паньків Іван — ‘Явір’ (1913/?/–03.05.1950/?/). Народився в Миколаївському р-ні Львівської обл. За належність до ОУН засуджений поляками на вісім років ув’язнення (15.03.1936). В УПА з весни 1943 р. Командир сотні, пізніше підвідділу на Миколаївщині (1944–1946). Почет штабу ВО «Буг», старшина для окремих доручень (після 1946). Кур’єр через Чехословаччину на Захід від ГК УПА Р. Шухевича (літо 1948). Десантувався в Україну з поштою від ЗП УГВР і ЗЧ ОУН (вересень 1949). Підвищений ГВШ до поручника (22.01.1946). Лицар Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу та Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу. Загинув у Львівській обл. Обставини смерті невідомі.

Детальний аналіз осіб Лицарів, нагороджених Срібним хрестом заслуги 1-го класу показав, що з 76 повстанців ідентифіковано 37 вояків, тобто 49% від загальної кількості.

Серед вояків, нагороджених Срібним хрестом заслуги 1-го класу, четверо мали звання майора, дев'ятеро — сотника, 16 — поручника, 14 — хорунжого. Підстаршинські військові ступені мали 15 осіб. 18 повстанців могли бути як цивільними особами, так і військовими — чиїх ступенів у наказах не було подано з різних причин.

Потрібно зауважити, що на початках, згідно з наказом ч. 3/44 від 27.01.1944 р., Срібний хрест бойової заслуги 1-го та 2-го класів міг «одержати кожний вояк УПА без різниці в ранзі і функції за бойові заслуги підчас своєї служби в рядах УПА»²⁶. Це доводить, що хрести бойової заслуги, а зокрема Срібні, надавали до червня 1947 р., винятково військовикам. Натомість у наказі ч. 1/47 від 05.06.1947 р. вже вказано: «[...] з огляду на це, що багато членів ОУН та інших цивільних осіб, що беруть чинну участь в українським визвольно-революційнім русі, відзначилося героїзмом в боях, та повною посвятою в праці для визвольної справи, рішенням УГВР від дня 30.[0]5.47 р. поширюється надавання усіх відзначень УПА теж на ці особи»²⁷. Після цього наказу бойовими нагородами УПА стали відзначати і військовиків, і цивільних осіб, що простежується в наступних наказах ГВШ.

Срібний хрест заслуги 1-го класу надавали повстанцям у виняткових випадках. Порівняно з іншими нагородами УПА, це відзначення отримала невелика кількість повстанців. ГК УПА Роман Шухевич за шість років відзначив Срібним хрестом заслуги 1-го класу 53 повстанців, останній ГК УПА Василь Кук за три роки — 22 повстанців. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 18 осіб, 1946 — 8, 1947 — 2, 1948 — 19, 1949 — 6, 1950 — 7, 1951 — 7, 1952 — 8. Останнє нагородження Срібним хрестом заслуги 1-го класу, згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р.²⁸, було приурочене до святкування десятиріччя УПА. За цим наказом троє повстанських старшин: поручник 'Шум' (ім'я та прізвище невідомі), командир сотні зв'язку УПА-«Південь», хорунжий Микола Гошовський — 'Спартак', керів-

²⁶ Літонис УПА. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 165.

²⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 254 — 254 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 281—282.

ник відділу зв'язку ГК УПА, та хорунжий 'Славко' (ім'я та прізвище невідомі), член відділу зв'язку ГК УПА, отримали високу нагороду.

Потрібно зауважити, що відзначення Срібним хрестом заслуги 1-го класу майора Павла Вацика — 'Прута', командира куреня «Підкарпатський» ВО 4 «Говерля», було проведено згідно з наказом УПА-«Захід» ч. 20 від 15.08.1946 р. У цей час нагорода надавалася наказом четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА на основі постанови УГВР, згідно з представленням ГК УПА. Тож, крайовий командир УПА-«Захід» Василь Сидор — 'Шелест' перевищив свої повноваження, відзначивши цією нагородою. Проте майор Павло Вацик — 'Прут' внесений до таблиці нагороджених Срібним хрестом заслуги 1-го класу як поодинокий виняток.

У слідчій справі друкарки Жовківського надрайонного проводу ОУН Софії Лагодич — 'Ліди' є «Загальний звіт по Жовківському районі», який не має ні підпису, ні дати²⁹. В переліку повстанців, які загинули, подається, що один із них був відзначений бойовою нагородою УПА, а саме:

«'Німії' — "Влодко" — Яворський Василь, ур[оджений] 1924 р[оку] в с[елі] Передриміхи, с[іль]рада Блищиводи, Куликівського р[айо]ну, селянин, член ОУН, булавний, Лицар Срібного Хреста Бойової заслуги.

В численних боях з ворогом був 12 разів ранений. В останньому бою зістав ранений 13-ий раз, причому розірвався гранатою. За великі заслуги на відтинку боевості нагороджено його в 1949 р[оці] Срібним Хрестом Бойової Заслуги»*.

Серед нагороджених Срібним Хрестом Бойової заслуги 1-го та 2-го класів в 1949 році згідно з наказом ГВШ не вдалося виявити повстанця з псевдом 'Німії', тому до поданих таблиць його не включено.

Аналіз даних щодо нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу (Таблиця 2) показав, що згідно з наказами четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА цією бойовою нагородою було відзначено 128 повстанців. За наказом ч. 1/45 від 25.04.1945 р.³⁰ першим Лицарем Срібного хреста бойової заслуги

²⁹ Губка І. Дорогою боротьби. — Львів, 2005. — Т. 4. — С. 334—335.

* «Срібним Хрестом Бойової Заслуги» — так в оригіналі. У звіті не вказано повної назви нагороди, тобто не зазначено, якого вона класу.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.

2-го класу став сотенний (так зазначено в наказі) Микола Дутко* — ‘Осип’, командир сотні ВО «Сян», обласний референт СБ. Наступні за ним: булавний ‘Готур’ (ім’я та прізвище невідомі), чотовий сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня», та булавний ‘Підступний’ (ім’я та прізвище невідомі), ройовий сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня». Останнім нагородженим Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу, згідно з наказом ч. 1/52 від 20.06.1952 р., став невідомий повстанець — ‘Лопух’, УПА-«Південь».

Серед 128 нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу вдалось ідентифікувати тільки 31 повстанця, тобто 24% від загальної кількості. Така мала частка ідентифікованих пов’язана з тим, що цією нагородою був відзначений здебільшого підстаршинський склад УПА. Якщо прізвища та імена відомих повстанських командирів були знані широкому загалу, то підстаршини були відомі переважно за псевдами, — цього вимагала суворя конспірація.

З поміж 128 нагороджених Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу повстанців двоє мали звання майора, 11 — звання сотника, 8 — поручника, 9 — хорунжого. Підстаршинські військові ступені серед відзначених мали 55 вояків. 43 повстанці могли бути як цивільними особами, так і військовими — їхні ступені не були подані в наказах із різних причин.

Срібний хрест бойової заслуги 2-го класу, як і Срібний хрест бойової заслуги 1-го класу повстанцям надавали у виняткових випадках. ГК УПА Р. Шухевич за шість років відзначив цією нагородою 106 повстанців, останній ГК УПА В. Кук за три роки — 18 повстанців. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 33 особи, 1946 — 3, 1947 — 6, 1948 — 54, 1949 — 10, 1950 — 5, 1951 — 5, 1952 — 8.

Серед відзначених Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу тільки один повстанець був нагороджений двічі, а саме хорунжий Василь Панас — ‘Сивий’ (Таблиця 2. п. 66). Щодо його подвійного

відзначення жодних сумнівів у нас немає. Першого Срібного хреста бойової заслуги 2-го класу йому було надано згідно з наказом ч. 1/46 від 15.02.1946 р., за підписом ГК УПА Р. Шухевича. Другого — згідно з наказом ч. 3/49 від 15.10.1949 р., також за підписом Р. Шухевича. У цьому випадку можна стверджувати, що подвійне нагородження відбулося згідно зі встановленим порядком нагородження бойовими нагородами УПА.

Представлень до нагород середнього класу, а саме Срібного хреста заслуги та Срібного хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів, було зроблено досить мало. Від часу запровадження нагород наказом ч. 3/44 від 27.01.1944 р. і до останнього наказу з нагородженнями ч. 3/52 від 12.10.1952 р., тобто протягом восьми років, Срібним хрестом заслуги було відзначено 150 повстанців, Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу — 76 повстанців, а Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу — 128. Отже, на сьогодні вдалося встановити, що тільки 354 вояки повстанської армії за вісім років активної боротьби за незалежність України стали Лицарями Срібних хрестів. Така мала кількість відзначених свідчить про високий статус повстанських нагород. Треба зауважити, що після 1952 р. жодними бойовими нагородами УПА ні в Україні, ні за кордоном не нагороджували.

Щоб мати вичерпну інформацію про формування та функціонування нагородної системи УПА, необхідно надалі провести аналогічне дослідження щодо нагороджених Бронзовими хрестами заслуги та Бронзовими хрестами бойової заслуги. Більшість повстанців, відзначених цими нагородами, мали підстаршинські й рядові військові ступені, а також були цивільними особами, що ускладнює їхню ідентифікацію.

Р. С. Автор буде вдячний за будь-які уточнення та доповнення до наведених таблиць, які можна надіслати на адресу редакції.

* Дутко Микола — ‘Осип’ (‘Соловій’; ?—19.10.1944). Народився в с. Цвітова Калуського р-ну Івано-Франківської обл. Член ОУН. Працює в дирекції Маслосоюзу в Перемишлі (1943—1944), обласний референт СБ (від 1943), командир сотні (серпень—вересень 1944). В загоні «Лемківщина» бере участь у Карпатському рейді (від 15.09.1944). З Перемиським куренем брав участь у зворотньому рейді зі Станіславщини на Перемишчину (з 01.10.1944). Загинув біля с. Лопушанка Турківського р-ну Львівської обл. під час сутички з військами НКВД. Посмертно нагороджений Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу.

Табл. 1.
Відзначені Срібним хрестом бойової заслуги 1-го класу

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
1		'Андрій', 'Муха'	УПА-«Північ»
2		'Атака'	заступник командира сотні «Холодноярці-2» ВО «Буг»
3	Баканчук Петро	'Булка'	командир сотні куреня «Сторчана» УПА-«Південь»
4		'Балабан'	командир куреня, ймовірно командир з'єднання «Донбас» УПА-«Південь» ****
5	Бобанич Михайло	'Трясило', 'Бродяга'	командир куреня «Бойки» у ВО «Говерля»
6		'Богдан'	бойовик з Рівненської округи ПЗУЗ*
7		'Боз'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
8		'Бойовий'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
9		'Боярин'	керівник Копичинецького надрайону Подільського краю *
10		'Буря'	командир бригади ЗГ «33» * УПА-«Північ»
11	Бучко Дмитро	'Барвінок'	районовий провідник (Болевівщина; Сарнищина)
12	Вацик Павло	'Прут'	командир куреня «Підкарпатський» ВО «Говерля»
13		'Вихор'	член підпілля Львівського краю
14		'Водяник'	стрілець сотні «Ударник-5» ВО «Сян» *
15		'Володимир'	член підпілля Подільського краю
16	Воскрес Григорій	'Мирон'	працівник Головного осередку пропаганди ОУН
17		'Гай'	бойовик з Чортківської округи
18	Гах Дмитро	'Скуба'	командир куреня «Гайдамаки» ВО «Говерля»
19	Горчин Михайло	'Грузин'	командир сотні «ім. Хмельницького» ВО «Говерля»
20	Гошовський Микола	'Спартак'	керівник відділу зв'язку ГК УПА
21	Гресько Мирослава	'Уляна'	референт УЧХ Комарівського району Городоцької округи
22	Гудзик Василь	'Оріх'	командир сотні «Басейн» ТВ 24 «Маківка», пізніше член кур'єрської групи УТВР на Захід

Звання	УТВР	ГВШ /ГК	Джерело	№
булавний		ч.2 /50 від 30.07.1950	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 274–275.	1
ст. вістун	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	2
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	3
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	4
хорунжий		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	5
		ч.2 /50 від 30.07.1950	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 274–275.	6
хорунжий		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	7
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	8
поручник		ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. – Арк. 276.	9
хорунжий		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	10
		ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. – Арк. 277–278.	11
майор	наказ УПА-«Захід» ч. 20 від 15.08.1946		Там само. – Ф. 6. – Спр. 74268 – ФП. Т. 2. – Арк. 25–27.	12
ст. вістун		ч.2 /50 від 30.07.1950	Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 274–275.	13
вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	Там само. – Арк. 264–265.	14
ст. вістун		ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. – Арк. 276.	15
ст. вістун		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	16
		ч. 1/49 від 07.05.1949	Там само. – Арк. 270.	17
майор		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	18
хорунжий		ч. 3/49 від 15.10.1949	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 272.	19
хорунжий	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. – Арк. 281–282.	20
		ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. – Арк. 254–254 об.	21
хорунжий	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Там само. – Арк. 273.	22

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
23	Гуль Володимир	'Глухий', 'Чугайстер'	командир куреня «Холодноярці»
24	Гудзоватий Петро	'Очеретенко'	шеф штабу групи «Тютюник», ЗГ «44» УПА-«Північ»
25		'Доброволець'	почот ГВШ
26	Ждан Ярослав	'Острий'	командир загону ім. Б. Хмельницького (загін «Прилуцький») УПА-«Північ»
27		'Гармаш'	командир з групи Докса УПА-«Південь»
28		'Залісний'	УПА-«Північ»
29		'Захар'	СБ-Південь
30		'Зіна'	р-н Клевань, УПА-«Північ»
31	Зінчук Тихін	'Кубик', 'Ромб'	командир бригади ЗГ «33» (УПА-«Північ») * УПА-«Північ»
32		'Ігор'	командир сотні «Галайда І» ВО «Буг»
33	Ільків Василь	'Горинь'	старшина для доручень при крайовому проводі ЗУЗ, командир підстаршинської школи ВО «Буг»
34		'Канюка'	член підпілля Городоцької округи
35		'Карпо'	кулеметник СКВ, бойовик СБ в Чортківській округі
36	Коваль Степан	'Косач'	командир сотні УПА «Сіроманці» ВО «Лисоня»
37		'Колос'	УПА-«Південь»
38	Котельницький Григорій	'Шугай'	командир ТВ 11 «Пліснисько» ВО «Буг», пізніше командир ТВ 15 «Яструб» ВО «Буг»
39		'Кравець'	член осередку пропаганди Дрогобицької округи
40		'Крук'	почет ГВШ
41		'Левадний'	командир сотні ЗГ «44» * УПА-«Північ»
42	Лукасевич Мар'ян	'Ягода', 'Черник'	командир Холмського ТВ ВО «Буг»
43		'Маруся'	зв'язковий при пункті «Сухого» УПА-«Південь»
44	Мельник Олексій*	'Чорноморець'	командир куреня ЗГ «33», пізніше командир ВОП УПА-«Північ»
45	Мельник Петро	'Хмара'	командир ТВ 21 «Гуцульщина» ВО 4 «Говерля»
46	Мигаль Степан***	'Гонта'	командир СКВ в Бродівському районі Золочівської округи ОУН***
47	Микитюк Павло****	'Нерозлучний'	командир сотні загону ім. І. Богуня, загону бригади «Пилявці» (ім. Лисого) УПА-«Північ»
48		'Модест'	ймовірно керівник Подільського краю*

Звання	УТВР	ГВШ /ГК	Джерело	№
хорунжий	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	23
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	24
		ч. 1/49 від 07.05.1949	Там само. – Арк. 270.	25
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	26
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	27
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	28
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	29
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	30
хорунжий		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	31
поручник	08.02.1946	ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	32
сотник	08.02.1946	ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	33
		ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. – Арк. 276.	34
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	35
поручник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	36
хорунжий		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60. – Арк. 259–261.	37
сотник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	38
ст. вістун		ч. 2/51 від 20.10.1951	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60. – Арк. 277–278.	39
		ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. – Арк. 255.	40
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	41
майор	08.02.1946	ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	42
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	43
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	44
сотник	08.02.1946	ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	45
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	46
поручник		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	47
сотник-політвиховник		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	48

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
49		'Нестор'	УПА-«Північ»
50	Никон Петро	'Гриненко'	стрілець СКВ Трієцького куща Радехівського надрайону
51	Паньків Іван	'Явір'	командир сотні на Миколаївщині
52		'Пас'	член почту командира ТВ 24 «Маківка»
53	Пилипчук Богдан	'Бодай' 'Свист'	районний провідник Перемишнщини**
54	Присяжнюк Ананій	'Гарасим'	командир підвідділу з'єднання «Холодний Яр» УПА-«Південь»
55		'Пшеничний'	командир відділу УПА-«Південь»
56	Сенюк Василь	'Летун'	командир куреня у ВО «Буг»
57		'Середній'	командир сотні «Летуни» ВО «Говерла»
58	Сидор Василь	'Шелест'	крайовий командир УПА-«Захід»
59	Сколоздра Василь (він же Ніновський Микола)	'Грабенко'	командир Городоцького ТВ 14 «Асфальт», зв'язковий із Проводом ЗЧ ОУН
60		'Славко'	член відділу зв'язку ГК УПА *
61	Смарж Іван	'Помста'	провідник групи зв'язку Проводу ЗЧ ОУН
62		'Сметана'	командир відділу охорони командира бригади «Кори»
63	Сорока Мирослав	'Босвір', 'Птах'	особистий охоронець / зв'язковий крайового провідника ПЗУЗ Василя Галаси
64		'Сталевий', 'Орел'	командир сотні УПА-«Південь»
65		'Степовий'	член Головного осередку пропаганди ОУН
66		'Сурмач'	член підпілля на теренах Житомирської/Київської областей *
67	Троцьок Григорій	'Верховинець'	командир бригади, ШВШ ЗГ «Хмельницький», організаційний та військовий референт ПЗК «Ліс» («Москва») УПА-«Північ»
68	Хамчук Петро	'Бистрий'	командир ТВ 18 «Стрипа»
69	Хвалібота Михайло**	'Ліс'	командир ТВ 12 «Климів» ВО «Буг»
70	Хіменець Олександра	'Благий'	командир куреня «Смертоносці» ВО «Говерля»
71	Шерстюк Василь	'Гірчиця'	командир сотні, куреня з'єднання «Холодний Яр», УПА-«Південь»
72	Шишка Василь	'Громовий'	заступник кущового, господарчий-референт Трієцького куща Лопатинського району Сокальської округи

Звання	УТВР	ГВШ /ГК	Джерело	№
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	49
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	50
поручник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	51
ст. булавний	20.07.1950	ч.1/50 від	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 273.	52
хорунжий		ч.2 /50 від 30.07.1950	Там само. – Арк. 274–275.	53
поручник		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	54
поручник		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	55
хорунжий		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	56
поручник		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 259–261.	57
майор		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	58
хорунжий		ч. 3/49 від 15.10.1949	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 272.	59
хорунжий	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. – Арк. 281–282.	60
	20.07.1950	ч.1/50 від 28.07.1950	Там само. – Арк. 273.	61
поручник		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	62
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	63
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	64
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	65
		ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. – Арк. 277–278.	66
сотник		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	67
поручник	07.10.1946	ч. 2/46 від 10.10.1946	Там само. – Арк. 253.	68
хорунжий		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	69
поручник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. Ф.3838. Оп.1. Спр.14. Арк. 26–32.	70
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – П. 60.. – Арк. 243–245.	71
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	72

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
73		'Шум'	командир сотні зв'язку УПА-«Південь» *
74		юнак	с. Велицьк, р-н Голоби, Волинська обл.
75		'Юрко', 'Морозенко'	член підпілля на теренах Житомирської/Київської областей *
76		'Юрко'	член СБ Львівського краю

* Інформацію отримано від дослідника українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. П. Содоля (Нью-Йорк, США).

** Інформацію отримано від дослідника українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. В. Мороза (Львів, Україна).

Табл. 2.

Відзначені Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
1		'Артем'	член підпілля Буковинської округи Карпатського краю
2		'Б'	член підпілля Городоцької округи Львівського краю
3		'Барабан'	член підпілля Щирецького надрайону Городоцької округи Львівського краю
4	Басюк Євген	'Чорноморець'	шеф штабу ВО «Холодний Яр» УПА-«Південь»
5		'Берест'	кулеметник сотні «Ударник-8» ВО «Сян»*
6		'Боз'	член СБ Подільського краю
7		'Борис'	кулеметник сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
8	Брилевський Василь	'Боровий'	начальник вишкільного відділу КВШ УПА-«Захід»
9		'Бук'	член підпілля Чортківської округи Подільського краю
10	Василяшко Василь	'Перемога'	командир ТВ 12 «Клімів» ВО «Буг»
11		'Вишня'	ймовірно командир сотні ЗГ «33»* УПА-«Північ»

Звання	УТВР	ГВШ /ГК	Джерело	№
поручник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. – Арк. 281–282.	73
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	74
		ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. – Арк. 277–278.	75
булавний	08.02.1946	ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	76

*** Інформацію отримано від дослідника українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. М. Романюка (Львів, Україна).

**** Інформацію отримано від дослідника українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. О. Вовка (Київ, Україна).

Звання	Наказ КВШ чи інше джерело	ГВШ /ГК	Джерело	№
		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк.259–261.	1
		ч. 1/49 від 07.05.1949	Там само. – Арк. 270.	2
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	3
поручник		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	4
вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	Там само. – Арк. 264–265.	5
ст.булавний СБ		ч. 1/51 від 25.05.1951	Там само. – Арк. 276.	6
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	7
майор		ч. 1/45 від 25.04.1945	Там само. – Арк. 26–32.	8
		ч. 2/47 від 02.09.1947	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 255.	9
сотник		ч. 3/45 від 10.10.1945	Там само. – Арк. 240–241.	10
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	11

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
12		'Влодко'	член підпілля Тернопільської округи Подільського краю
13		'Вовк'	ройовий сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
14		'Воля'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
15		'Гірський'	ймовірно обслуга однієї з головних зв'язкових ліній або охорона одного з керівництва на ЗУЗ*
16		'Гонта'	зв'язковий надрайону (Півд.)
17	Гончаренко Іван*	'Наливайко'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
18		'Гордій'	працівник технічного осередку при районі в УПА-«Південь»
19		'Граніт'	командир чоти у бригаді «Помста Базару» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
20	Гречанюк Федір	'Іскра'	командир куреня «Сивуля» ВО «Говерля»
21		'Григор'	командир чоти у ЗГ «33» * УПА-«Північ»
22		'Гріх'	кулеметник з сотні «Ударник-5» ВО «Сян»
23		'Готур'	чотовий сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
24		'Довбуш'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
25	Дуда Михайло	'Громенко'	командир сотні «Ударник-2» ТВ 26 «Лемко»
26	Дусик Іван	'Марцигель'	командир роя ВПЖ сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
27	Дутко Микола	'Осип'	командир сотні ВО «Сян», обласний референт СБ
28		'Журавель'	гармаш сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
29		'Заяць'	ройовий у сотні «Ударник-5» ВО «Сян»*
30		'Зенко'	член підпілля Львівського краю
31		'Гор'	УПА-«Південь»
32		'Ірко'	член СБ Городоцької округи Львівського краю
33		'Капелюх'	кулеметник сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
34		'Карась'	бойовик (УПА-«Південь»)
35		'Кармелюк'	командир сотні УНС (1943 р.), пізніше командир сотні «Вовки», військовий інструктор ТВ 24 «Маківка»

Звання	Наказ...	ГВШ /ГК	Джерело	№
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	12
ст. стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	13
поручник		ч. 4/45 від 11.10.1945	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 243–245.	14
ст. вістун		ч.2/50 від 30.07.1950	Там само. – Арк. 274–275.	15
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	16
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	17
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	18
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	19
сотник			Журнал «Чорний Ліс». – Ч. 1 (видання ТВ–22 ВО «Говерля»). – Арк. 3.	20
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 267–269.	21
вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	Там само. – Арк. 264–265.	22
булавний		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	23
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 267–269.	24
сотник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	25
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	Там само. – Арк. 26–32.	26
		ч. 1/45 від 25.04.1945	Там само. – Арк. 26–32.	27
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	Там само. – Арк. 26–32.	28
вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 264–265.	29
ст. вістун		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	30
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	31
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	32
ройовий		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	33
		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 259–261.	34
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	35

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
36	Кирик-Петрук Володимир	'Деркач'	командир кавалерійського підрозділу, почоту командира ЗГ «44» УПА-«Північ»
37	Кисіль Іван*	'Ігор'	командир бригади «Пилявці» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
38		'Кірик'	УПА-«Південь»
39		'Когут'	член підпілля Буковинської округи Карпатського краю
40		'Комар'	кулеметник у сотні «Ударник-8» ВО «Сян»*
41	Косарчин Ярослав	'Байрак'	командир ТВ 23 «Магура» ВО «Говерля», пізніше крайовий провідник Карпатського краю
42		'Костенко'	сотенний ТВ 18 ВО «Лисоня»
43		'Коханий'	член підпілля Дрогобицької округи Карпатського краю
44		'Крук'	командир відділу у ЗГ «33» * УПА-«Північ»
45		'Лебідь'	з відділу «Бойка» УПА-«Північ»
46		'Липа'	член підпілля Подільського краю
47		'Лис'	УПА-«Північ»
48		'Лис'	підстаршина у ТВ «Розточчя» ВО «Буг»
49	Лисий Яків*	'Ярослав'	командир відділу ЗГ «33» * УПА-«Північ»
50		'Лом'	ймовірно командир сотні ВО-1 «Заграва» * УПА-«Північ»
51		'Лопух'	УПА-«Північ»
52		'Максим'	ймовірно охоронець/зв'язковий у почоті ГВП*
53		'Маяк'	командир диверсійної групи у бригаді «Соборна Україна» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
54		'Микола'	охоронець «Смока» (Миколи Козака) СБ УПА-«Північ»
55		'Мирон'	член підпілля Подільського краю
56	Михайлечко Михайло	'Куцін'	командир кур'єрської групи (Турківський район) Проводу ОУН
57		'Мікула'	ймовірно командир чоти ЗГ «33» * УПА-«Північ»
58		'Місько'	організаційний надрайоновий референт Городоцької округи Львівського краю
59		'Мітка'	шеф контррозвідки СБ ПЗУЗ* УПА-«Південь»
60		'Олекса'	зв'язковий УПА-«Північ»
61		'Омелько'	військово-польова жандармерія сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»

Звання	Наказ...	ГВП/ГК	Джерело	№
хорунжий		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	36
хорунжий		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	37
хорунжий		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	38
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	39
вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	Там само. – Арк. 264–265.	40
сотник	наказ УПА-«Захід» ч. 20 від 15.08.1946		Там само. – Ф. 6. – Спр.74268. – ФП. – Т. 2. – Арк. 25–27.	41
		ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 255.	42
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	43
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	44
стрілець		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	45
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	46
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	47
булавний		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	48
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	49
хорунжий		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	50
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	51
		ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. – Арк. 255.	52
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	53
стрілець		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	54
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	55
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	56
ст. вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	57
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	58
хорунжий		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	59
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	60
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	61

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
62		'Оріх'	командир підвідділу ЗГ «33»* УПА-«Північ»
63		'Орленко'	УПА-«Північ»
64		'Остап'	санітар сотні «Бурлаки» ВО «Лисоня»
65		'Павленко'	командир сотні «Витязі» ВО «Буг»
66	Панас Василь**	'Сивий'	сотенний у курені «Галайда» ТВ «Климів», пізніше районний провідник Брюховиччини**
67		'Панько'	командир сотні УПА-«Південь»
68		'Петро'	кулеметник з охорони «Герасима» УПА-«Північ»
69		'Підступний'	ройовий сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
70		'Полин'	УПА-«Південь»
71		'Полтавець'	член осередку пропаганди Калуської округи Карпатського краю
72		'Понос'	командир сотні бригади «Холмська» ЗГ «33»* УПА-«Північ»
73		'Пшеничний'	член підпілля Північно-західного краю ПЗУЗ* УПА-«Північ»
74	Решетило Григорій*	'Галайда'	командир бригади «Жовті Води» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
75		'Роман'	кур'єр ЗЧ ОУН*
76		'Роман'	член підпілля ПЗУЗ/УПА-«Північ»
77		'Роман', 'Сірко'	член підпілля Північно-західного краю ПЗУЗ/УПА-«Північ»
78	Рудак Данило	'Чорний'	командир куреня «Смертоносці»
79		'Руденко'	член підпілля Кам'янець-Подільської округи Подільського краю
80		'Сидор'	член інтендатури штабу ЗГ «33» * УПА-«Північ»
81		'Сірий'	СБ Південь
82		'Сірко'	командир сотні ЗГ «33» * УПА-«Північ»
83		'Скорий'	воєк з ВО «Буг»
84		'Славко'	кур'єр ЗЧ ОУН*
85		'Славко'	член підпілля Рогатинської округи Львівського краю
86		'Славко'	УПА-«Північ»
87		'Степан'	член підпілля Тернопільської округи Подільського краю
88	Суль Павло*	'Черешня', 'Наум'	командир чоти у ЗГ «33», * пізніше районний провідник (імовірно, Рожищенського району)**

Звання	Наказ...	ГВШ/ГК	Джерело	№
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 267–269.	62
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	63
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	64
поручник		ч.1/46 від 15.02.1946	Там само. – Арк. 251–252.	65
хорунжий		ч.1/46 від 15.02.1946 ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 251–252. Там само. – Арк. 272.	66
поручник		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	67
стрілець		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	68
булавний		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	69
хорунжий		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 259–261.	70
ст. булавний		ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. – Арк. 277–278.	71
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	72
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	73
поручник		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	74
		ч. 1/50 від 28.07.1950	Там само. – Арк. 273.	75
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	76
булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	77
сотник	наказ УПА-«Захід» ч. 20 від 15.08.1946		Там само. – Ф. 6. – Спр. 74268. – ФП. – Т. 2. Арк. 25–27.	78
ст. вістун		ч. 1/51 від 25.05.1951	Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 276.	79
булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	80
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	81
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	82
ст. стрілець		ч.2/46 від 10.10.1946	Там само. – Арк. 253.	83
		ч. 1/50 від 28.07.1950	Там само. – Арк. 273.	84
вістун		ч. 1/51 від 25.05.1951	Там само. – Арк. 276.	85
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	86
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	87
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	88

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
89		'Темрязний'	командир бойвки Ковельської округи ПЗУЗ* УПА-«Північ»
90		'Тигр'	кулеметник сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня»
91		'Тигр'	командир бригади «Помста Базару» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
92		'Тихий'	працівник технічного осередку при районі в УПА-«Південь»
93	Ткачук Тим-офій*	'Калина'	командир сотні УПА - Південь
94		'Тополя'	ймовірно обслуга однієї з головних зв'язкових ліній або охорона одного з керівництва на ЗУЗ*
95	Тхір Микола*	'Шварний'	ланковий у сотні «Ударник-5» ВО «Сян»*
96	Урхин Андрій*	'Сірко', 'Урхан'	політвиховник сотні, пізніше надрайоновий провідник Північно-західного краю ПЗУЗ* УПА-«Північ»
97	Федик Богдан	'Крук'	командир ТВ 18 «Стрипа» ВО «Лисоня»
98		'Федь', 'Кость'	УПА-«Північ»
99	Хащівський Василь	'Рубань'	чотовий в сотні «Басейн» ТВ 24 «Маківка»
100		'Хвильовий'	надрайоновий провідник Чортківської округи Подільського краю
101	Хіменець Олекса	'Благий'	командир куреня «Смертоносці» ВО «Говерля»
102		'Хмара'	член підпілля Городоцької округи Львівського краю
103		'Холодний'	член підпілля Чортківської округи Подільського краю
104		'Циган'	член підпілля Дрогобицької округи Карпатського краю
105		'Циган'	член підпілля Львівського краю
106	Чав'як Володимир	'Чорнота'	командир куреня «Дзвони» ВО «Говерля»
107		'Чайка'	чотовий сотні «Бурлаки» ВО «Лисоня»
108		'Черемош'	член підпілля Рогатинської округи Львівського краю
109	Чижевський Василь	'Демид'	військовий інспектор КВШ УПА-«Захід», пізніше старшина для доручень ГВШ
110		'Чорний'	член підпілля Городоцької округи Львівського краю

Звання	Наказ...	ГВШ/ГК	Джерело	№
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	89
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	90
хорунжий		ч.3/48 від 23.10.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 267–269.	91
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	92
хорунжий		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	93
булавний		ч.2 /50 від 30.07.1950	Там само. – Арк. 274–275.	94
ст. вістун		ч.2/48 від 02.09.1948	Там само. – Арк. 264–265.	95
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	96
поручник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	97
булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 267–269.	98
ст. булавний		ч. 1/50 від 28.07.1950	Там само. – Арк. 273.	99
		ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. – Арк. 255.	100
сотник			Журнал «Чорний Ліс». – Ч. 1 (видання ТВ-22 ВО «Говерля»). – Арк. 3.	101
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	102
		ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. – Арк. 255.	103
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	104
		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	105
сотник	наказ УПА-«Захід» ч. 20 від 15.08.1946		Там само. – Ф. 6. – Спр. 74268. – ФП. – Т. 2. Арк. 25–27.	106
вістун		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	107
вістун		ч. 1/51 від 25.05.1951	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 276.	108
сотник		ч. 3/45 від 10.10.1945	Там само. – Арк. 240–241.	109
ст.вістун		ч. 3/49 від 15.10.1949	Там само. – Арк. 272.	110

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
111		'Чорногора'	командир сотні УПА-«Південь»
112		'Чудак'	працівник технічного осередку при районі в УПА-«Південь»
113		'Чумак'	ройовий сотні «Риболовці» ВО «Лисоня»
114		'Чумак'	член підпілля Дрогобицької округи Карпатського краю
115	Шарко Антін	'Гірка'	кулеметник сотні «Кочовики» ТВ 12 «Климів» ВО «Буг»
116		'Шлях'	член підпілля Тернопільської округи Подільського краю
117		'Шпак'	кулеметник сотні «Бурлаки» ВО «Лисоня»
118	Шпонтак Іван	'Залізник', 'Дубровник'	командир Любачівського ТВ ВО «Буг», пізніше командир ТВ «Бастіон» ВО «Сян» і шеф штабу ВО «Сян»
119		'Шугай'	член підпілля Чортківської округи Подільського краю
120	Юсип Ярослав	'Журавель'	командир куреня «Промінь», пізніше заступник командира ТВ 24 «Маківка»
121		'Явір'	працівник надрайону Південь
122		'Явір'	УПА-«Північ»
123	Яворський Казімір	'Бей'	командир куреня ТВ «Магура» ВО «Говерля»
124	Яворський Микола	'Козак'	командир ТВ 21 «Гуцульщина»
125		'Якір'	працівник технічного осередку при районі в УПА-«Південь»
126	Яковлів Яків	'Кватиренко'	командир куреня ЗГ «44» * УПА-«Північ»
127		'Яр'	командир сотні у бригаді «Помста Базару» ЗГ «33» * УПА-«Північ»
128		'Ярема'	УПА-«Північ»

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

Звання	Наказ...	ГВШ/ГК	Джерело	№
поручник		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	111
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	112
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. Ф.3838. Оп.1. Спр.14. Арк. 26–32.	113
		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 259–261.	114
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	115
		ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. – Арк. 279–280.	116
стрілець		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	117
сотник		ч. 1/45 від 25.04.1945	Там само. – Арк. 26–32.	118
		ч. 2/47 від 02.09.1947	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 255.	119
сотник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	120
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	121
		ч.1/48 від 12.06.1948	Там само. – Арк. 259–261.	122
сотник		ч. 3/45 від 10.10.1945	Там само. – Арк. 240–241.	123
майор		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.	124
		ч.1/48 від 12.06.1948	ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 259–261.	125
поручник		ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. – Арк. 243–245.	126
ст. булавний		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	127
вістун		ч.3/48 від 23.10.1948	Там само. – Арк. 267–269.	128

** Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху В. Мороза (Львів, Україна).

ІСТОРИОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

РОМАН ГРИЦЬКІВ

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
(ПЕРІОД ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ)**

Необхідною умовою розвитку сучасних досліджень українсько-визвольного руху 1940-х—1950-х рр. є узагальнення і переосмислення вже накопиченого в ході вивчення проблеми досвіду. Важливим елементом цього процесу є аналіз досягнень наших іноземних колег.

За кордоном чи не найбільший доробок у дослідженні проблематики Української Повстанської Армії належить польській історіографії. Діяльність українського національного підпілля, що тісно пов'язана з важливими подіями в історії Польщі, викликає у польських дослідників особливий інтерес, адже має виняткове політичне значення.

Переломним моментом у розвитку польської історіографії стало падіння наприкінці 1980-х рр. комуністичного режиму Польської народної республіки (ПНР). Нові політичні умови дали змогу історикам переосмислити складні епізоди українсько-польських стосунків. Було порушено раніше замовчувані теми, спростовано фальсифікації комуністичної пропаганди, а до наукового обігу введено раніше невідомі джерела. Проте становлення сучасної польської історіографії не означало заперечення здобутків комуністичного періоду. Навпаки, тривалі традиції польської академічної науки не перервалися й в умовах тоталітарного режиму, тож сучасні історики, відкинувши ідеологічні нашарування, змогли скористатися фактографічними напрацюваннями своїх попередників.

Діяльність Української Повстанської Армії була однією з найактуальніших проблем у польській комуністичній історіографії. Впродовж 1950-х—1980-х рр. польські дослідження про ОУН і УПА перебували під постійним ідеологічним та політичним тиском керівництва ПНР. Їх використовували як один із засобів

пропагандистської боротьби комуністичної партії з проявами «буржуазного націоналізму» та інакодумства.

Перші наукові роботи про УПА з'явилися у Польщі наприкінці 1950-х рр. Їхня поява була зумовлена політичною ситуацією в країні. Після 1956 р., коли Польщу охопили страйки і заворушення, нове керівництво держави на чолі з Владиславом Гомулкою під гаслом десталінізації здійснило низку ліберальних перетворень. Однак проведені зміни виявилися недостатніми для того, щоб здобути належну підтримку суспільства. Тому влада вдалася до кроків у сфері інтелектуального життя, які мали б угамувати надмірне вільнодумство у середовищі науковців та інтелігенції, а отже й вплинути на ситуацію в суспільстві. Критикуючи «ревізіонізм» (підтримку активної демократизації партійного життя та поступової лібералізації комуністичного режиму з одночасним засудженням усіх дій, які відповідають духові сталінізму) всередині Польської робітничої партії, керівники ПНР вирішили також опанувати небезпечні для себе та устрою «тенденції» в історичній науці¹. З цієї метою поряд із розширенням сфери історичних досліджень (яке відбувалось у контексті декларованого «звільнення» історіографії від пресингу політики та ідеології²) перед істориками як проблему, що потребує першочергового вивчення, було поставлено питання про утвердження в Польщі народної (комуністичної) влади³. У руслі тогочасних суспільно-політичних процесів розпочалася історична аргументація і легітимація панівного режиму.

Важливим аспектом започаткованих у такий спосіб досліджень було вивчення боротьби народної влади з «реакційним» (антикомуністичним) підпіллям у 1944—1948 рр. Праці, в яких порушувалася ця тема мали на меті, по-перше, підбити підсумки збройного

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів, 2002. — С. 572—574.

² Зашкільняк Л. *Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40—60-ті роки)*. — Львів, 1992. — С. 40—55; Korzec P. *Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne*. — 1972. — Z. 22. — S. 6—7; Stobiecki R. *Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej // Metodologiczne problemy syntezy historii i historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego*. — Rzeszów, 1998. — S. 275—277.

³ Зашкільняк Л. *Польська історіографія після Другої світової війни*. — С. 54; Korzec P. *Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne*. — 1972. — Z. 22. — S. 18—20.

протистояння у Польщі в другій половині 1940-х рр. — як важливого етапу становлення комуністичного режиму, його війська та силових структур, а по-друге, підкреслити заслуги народної влади перед польським суспільством у захисті національних інтересів та створенні умов для мирного життя. З огляду на переважно мілітарний характер висвітлюваних подій, провідну роль у вивченні тематики взяли на себе військовики — спершу учасники цієї боротьби, а згодом і професійні історики. У рамках дослідження боротьби народної влади з антикомуністичним підпіллям польські історики зверталися й до проблеми ОУН та УПА, перетворюючи її на своєрідний подразник та додатковий аргумент на свою користь.

Уперше в наукових колах Польщі питання ОУН і УПА було порушено 5 жовтня 1958 р. — на науковій сесії, присвяченій визвольній боротьбі польського народу в 1939—1945 рр. На цьому науковому форумі, який провели Польська академія наук (ПАН) та Міністерством національної оборони, генерал Ігнаці Блюм виступив із доповіддю про участь Війська польського (ВП) у захисті національних і суспільних інтересів польського народу та укріпленні народної влади в 1945—1948 рр. Доповідач зробив загальний огляд історії та структури українського націоналістичного підпілля, а також боротьби з ним частин польської армії на території Південно-Східної Польщі⁴.

У 1960 р. І. Блюм видав працю «З історії Війська Польського у 1945—1948 роках» (перевидана 1968). У цій роботі історик окремий розділ присвятив боротьбі ВП з відділами УПА в Південно-Східній Польщі.

Щоб проблема набула відповідного ідеологічного забарвлення, а водночас, щоб дати читачеві цілісне уявлення про неї, І. Блюм коротко зупинився на діяльності УПА в роки Другої світової війни. Насамперед дослідник наголосив на колабораціонізмі українських націоналістів. Він підкреслив, що утворена 1943 р. «бандерівцями» УПА лише на словах боролася з гітлерівцями. Насправді ж ця сила, часто за безпосередніми вказівками німців, поборювала в тилу Вермахту радянський та польський рухи опору⁵.

⁴ Sova A. Akcja «Wista» w polskiej historiografii: aktualne problemy badawcze // Akcja «Wista» / Pod red. J. Pisulinskiego. — Warszawa, 2003. — S. 14; Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947 / Pod. red. M. Turlejskiej. — Warszawa, 1966. — S. 5.

⁵ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948. — Warszawa, 1968. — S. 72–78.

В основній частині розділу І. Блюм зосередився на діяльності ОУН і УПА у Закерзонні. Вивчаючи становлення та розвиток українського збройного підпілля на території сучасної Польщі, автор звернув увагу на тактику українського підпілля. На його думку, УПА поряд із рисами регулярної армії мала й типово партизанські ознаки. Брак спеціально підготовленого командного складу українське підпілля компенсувало вдалим використанням конкретних обставин для проведення бойових акцій, а також дотриманням жорсткої організаційної конспірації.

У роботі генерала І. Блюма особливу увагу було приділено проблемі ліквідації українського підпілля в Польщі. На його думку, лише після квітня 1946 р., коли було створено Оперативну групу (ОГ) ВП «Жещув», частинам польської армії вдалося досягнути певних успіхів у боротьбі з українським підпіллям (завдяки вдосконаленню своєї тактики та концентрації значних сил). Однак польським силовикам не вдалося покласти край активній діяльності ОУН і УПА через постійну допомогу їм з боку українського населення. Саме тому, щоб нарешті розв'язати проблему антикомуністичного опору, було проведено операцію «Вісла» — ліквідацію «банд» українських націоналістів із одночасним переселенням українських мешканців краю. Як вважає історик, такі дії щодо цивільних дуже важко виправдати з погляду гуманізму, проте на той час вони були дійсно необхідними, адже лише це гарантувало припинення збройного протистояння та початок нормального життя в регіоні.

Загалом, І. Блюм переконаний, що діяльність УПА в Польщі, порівняно з Радянською Україною — тільки невеличкий фрагмент українського антикомуністичного опору. Але, незважаючи на це, розгром українського підпілля в Закерзонні був дуже важливим для розгрому ОУН і УПА в Західній Україні⁶.

Робота І. Блюма була першим значним польським дослідженням про УПА. Попри наявні в ній ідеологічні упередження, праця стала прикладом професійного військового висвітлення проблеми безпосереднім учасником подій. Вона не лише декларувала заслуги Війська польського у захисті «народної» системи, але й подала значний, здебільшого невідомий, фактичний і документальний матеріал

⁶ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948. — S. 91–112.

про противників комуністичного ладу, — і зокрема про українське збройне підпілля⁷.

Поряд з роботою І. Блюма в ПНР з'явилися також статті про УПА інших військовиків: Яна Герхарда, Болеслава Швейгерта і Рішарда Галяби⁸. Однак, на відміну від розглянутої монографії, вони переважно були спрямовані не на висвітлення конкретних питань, а на критику робіт інших авторів.

Так, полковник Я. Герхард, на основі власних спогадів і архівних матеріалів, критикував дослідження Петра Мірчука про УПА⁹. Зосередившись на боротьбі «народної» влади з українським підпіллям у Бескидах, він в емоційній формі наголошував, що вояки УПА насправді були підступними злочинцями і садистами, котрі знищували все комуністичне та польське, а не героями як це впливає з праці П. Мірчука¹⁰.

Р. Галяба і Б. Швейгерт зосередилися на критиці публікацій І. Блюма. У своїх статтях ці автори закидали генералові недотримання базового принципу військових досліджень — подання детальної інформації про ворога. На їхню думку, істориком треба було докладніше описати та проаналізувати структуру українського антикомуністичного підпілля¹¹.

Праці цих двох авторів засвідчили зміни у вивченні боротьби «народної» влади з «реакційним» підпіллям пов'язані з тим, що на початку 1960-х рр. апогею сягнули ліберальні перетворення у поль-

⁷ Робота ґрунтується на великій кількості джерел, крім того, в додатках наведено низку важливих документів, зокрема, опубліковано протоколи допитів командира Военної округи «Сян» Мирослава Онишкевича — «Ореста» і референта Служби безпеки ОУН «Закерзонського краю» Петра Федорова — «Дальника». (Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948. — S. 324–357).

⁸ Gerhard J. Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1959. — Nr. 4. — S. 304–335; Halaba R., Szejgiert B. Jeszcze o walkach z bandami UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1960.

⁹ Motyka G. Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej // Polska — Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stegnera. — Gdańsk, 1997. — S. 105; Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947. — Warszawa, 1966. — S. 6.

¹⁰ Mędrzecki W. Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. — Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). — С. 354.

¹¹ Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947. — S. 7.

ській історичній науці — це так званий період «великої наукової активності»¹². Як і перед тим, дослідження мали відповідний політичний підтекст, однак тепер, на відміну від зламу 1950-х/1960-х рр., історіографічний процес було поставлено на засади системності та фаховості. Проблематикою займалися вже не аматори, а спеціально підготовлені фахівці.

Провідною установою, в якій розпочалося вивчення проблеми на новому етапі, стала Військово-політична академія ім. Ф. Дзержинського (ВПА). У 1960—1961 рр. при кафедрі історії Польщі цього навчального закладу під керівництвом відомого дослідника польської історії 1939—1947 рр. Марії Турлейської розпочав роботу магістерський семінар, присвячений тематиці боротьби з антикомуністичним підпіллям¹³.

Через вузьку спеціалізованість і обмежене поширення, роботи магістрів історії ВПА відзначалися використанням великого комплексу архівних джерел і поданням обширного фактичного матеріалу.

Одним із характерних прикладів застосування нового підходу була стаття Яна Чаплі «Боротьба з ОУН-УПА в 1944—1947 роках (курінь “Залізняка”)¹⁴. Польський дослідник намагався висвітлити ключові аспекти діяльності та розгрому українського підпілля на Закерзонні. Як об'єкт він обрав курінь Івана Шпонтака — ‘Залізняка’.

Насамперед, Я. Чапля висловив глибоке переконання, що боротьба УПА в Закерзонні була частиною реалізації державницької

¹² Korzec P. Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne. — 1973. — Z. 23. — S. 31–32.

¹³ Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947. — S. 7. Упродовж 1961–1967 рр. випускники ВПА захистили низку магістерських робіт, у яких розглядали діяльність УПА та боротьбу з нею «народної» влади, наприклад: Czapla J. Działalność terrorystyczna kurenia «Żelazniaka» i jego likwidacja (kwiecień 1944 – listopad 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1961; Kominek J. Działalność propagandowa aparatu politycznego wojska i jej skuteczność podczas walk z UPA. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1967; Redziński M. 8 DP w walce z bandami UPA na południowo-wschodnim obszarze Polski (lipiec 1944 – lipiec 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1966; Tyliczszak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z UPA i polskiem podziemiu zbrojnym (maj 1945 – listopad 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1966; Wiśniowski E. Organizacja i walka 8 Rzeszowskiego Oddziału WOP z ukraińskim nacjonalistycznym podziemiem (X. 1945 – VII. 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1964.

¹⁴ Czapla J. Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Żelazniaka») // Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947 / Pod. red. M. Turlejskiej. — Warszawa, 1966. — S. 359–424.

концепції ОУН. На його думку, українці трактували територію Південно-Східної Польщі як необхідний для боротьби з СРСР політичний та військовий плацдарм¹⁵.

Висвітлюючи центральну проблему свого дослідження, вчений зауважив, що специфікою куреня 'Залізняка' було те, що він охороняв керівника ОУН Закерзонського краю Ярослава Старуха — 'Стяга'. Це завдання відбилося на особливостях діяльності підрозділу, бійці якого вирізнялися високою політично-ідеологічною свідомістю.

На думку дослідника, 'Залізник' значною мірою долучився до реалізації основного завдання УПА в Польщі — дезорганізації чинного устрою і зменшення престижу народної влади. Сотні його куреня постійно протистояли «добровільній» репатріації, здійснювали численні диверсії, застосовували терор проти польського населення і працівників адміністрації*. Проте у квітні—жовтні 1946 р. силами ОГ «Жешув» таку діяльність вдалося вгамувати. Курінь зазнав важких втрат і пішов у підпілля.

Я. Чапля підкреслив, що труднощі, які виникали в українсько-польському підпіллі у 1946—1947 рр., майже завжди були зумовлені неадекватним сприйняттям політичної ситуації у Польщі. Як вважає дослідник, керівництво українського підпілля не врахувало факту, що після перемоги на парламентських виборах 1946 р. народна влада зможе залучити до боротьби набагато більші, аніж до цього, сили. Крім того, ОУН керувалася вже неактуальним сподіванням на початок Третьої світової війни. Все це у підсумку призвело до ліквідації підпілля в ході операції «Вісла», яка мала посприяти комплексному вирішенню української проблеми в Польщі¹⁶.

Загалом, праця Я. Чаплі була одним із перших у Польщі дійсно фахових досліджень про УПА. Побудована на значному комплексі архівних матеріалів, вона засвідчила прогрес у вивченні проблеми. Поступ, насамперед, виявився у вдосконаленні методології досліджень — фактографічному висвітленні вузьких аспектів питання, а також спробі його наукової інтерпретації.

¹⁵ Czaplą J. Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Zelezniaka»). – S. 367–387.

* Наприклад, 17–18 березня 1945 р. вони знищили у Ярославському і Любачівському повітах 16 відділків міліції.

¹⁶ Czaplą J. Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Zelezniaka»). – S. 387–424.

Поряд з роботами, написаними в рамках фахового вивчення боротьби з антикомуністичним підпіллям, надалі з'являлися дослідження учасників тих подій. Серед них — монографія генерала Генрика Домінічака «Війська прикордонної охорони в 1945—1948 роках»¹⁷.

У цій книзі чимало місця було відведено питанню боротьби Військ прикордонної охорони (ВПО) з УПА. На думку польського автора, УПА виникла внаслідок краху сподівань ОУН(б) на утворення української держави при допомозі німців. Історик вважає, що після поділу України на окупаційні адміністративно-територіальні одиниці українські націоналісти припинили «вислугуватися» перед гітлерівцями і почали формувати підпільний фронт проти них¹⁸.

Польський автор підкреслив, що кордони і прикордонні терени мали стратегічне значення для командування УПА. Саме тут українські підрозділи мали змогу вдало маневрувати і перегруповувати свої сили. Крім цього, через кордони українське підпілля в Польщі підтримувало постійний зв'язок з головними силами в Радянській Україні, а також проводило рейди в Західну Німеччину.

Г. Домінічак детально висвітлив боротьбу польських прикордонників з українськими повстанцями по всій лінії радянсько-польського кордону. На його думку, особливо активно українські націоналісти діяли там у 1945—1946 рр. Для того щоб утримувати під контролем найважливіші відтинки кордону, українці провели низку операцій. Зокрема, впродовж 1945 р. УПА намагалася цілковито опанувати т. зв. «цісненський клин» (невелику частину польської території в Карпатах, яка з півночі і сходу межувала з УРСР, а з півдня — з Чехословаччиною), а також прагнула ізолювати прикордонну смугу від решти території. З цією метою масово нищили комунікації, поступово ліквідували віддалені пункти прикордонної охорони й нападали на бази ВПО (наприклад на Цісну, Балігород, Загорайці, Любачів). Історик зауважив, що ці заходи повсюдно супроводжувались антипереселенською діяльністю і застосуванням тактики «спаленої землі».

Дослідник зауважив, що до середини 1946 р., насамперед через досконалу тактичну підготовку українців, боротьба ВПО з УПА не мала значних успіхів. Однак поступово, разом з іншими частинами

¹⁷ Dominičzak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948. – Warszawa, 1971. – 384 s.

¹⁸ Ibid. – S. 186–196.

польської армії, ВПО змусили українські відділи піти у глибоке підпілля. В 1947 р. польські прикордонники відіграли важливу роль у ліквідації ОУН та УПА в Південно-Східній Польщі, вони надійно перекрили кордони своєї держави, щоб не допустити прориву українських повстанців до УРСР і Чехословаччини¹⁹.

Дослідження Г. Домінічака засвідчило відчутні зміни в підходах до проблеми УПА. Під впливом фахових розробок у польських ветеранів з'явилося помітне прагнення до онаучення та конкретизації своїх історичних пошуків.

У 1970 р. в ПНР відбувся черговий суспільний вибух. Цього разу причинами народного невдоволення стали затяжна соціально-економічна криза і посилення в країні тоталітарних тенденцій. У грудні 1970 р. під тиском масових страйків і демонстрацій новим керівником держави було обрано Едварда Ґерека. Проголосивши побудову «Нової Польщі», лідер Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) розпочав енергійне реформування національної економіки²⁰.

Пильна увага до вирішення актуальних економічних проблем стала причиною помітних змін у сфері наукового життя. Хоча лібералізація, що відбувалась у Польщі впродовж 1971—1973 рр. не мала такого впливу на історичну науку, як подібні процеси 1956 р. (польська історіографія розвивалась у дотеперішньому руслі, виконуючи політичні завдання, позбавлена свободи у виборі тем та в інтерпретаціях)²¹, проте все ж таки вдалося істотно поглибити наукові пошуки й, відповідно, досягнути успіхів у фактологічному висвітленні порушуваних проблем.

У першій половині 1970-х рр. польська комуністична історіографія вивчала діяльність Української Повстанської Армії у двох тематичних напрямках. З одного боку, тривали дослідження військових істориків. Натомість з іншого, в ПАН розпочалося вивчення українсько-німецьких взаємин напередодні та під час Другої світової війни.

Поява другого тематичного напрямку яскраво свідчила про початок нового етапу в розвитку польської історіографії УПА.

Основним завданням, яке стояло перед дослідниками українсько-німецьких взаємин 1930-х—1940-х рр. було наукове доведення

¹⁹ Dominiczak H. *Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948*. – S. 196–280

²⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* – С. 589–591, 602–604.

²¹ Stobiecki R. *Między kontynuacją a dyskontynuacją*. – S. 278.

основоположної тези протиповстанської комуністичної пропаганди про вислужування українських націоналістів перед гітлерівським окупантом. Уперше детально питання про співпрацю між українцями і Третім Райхом порушили наприкінці 1960-х рр. співробітники ПАН Тадеуш Цесьляк та Ришард Тожецький²².

Однак ситуація, що склалася в ПНР на початку 1970-х рр., внесла відчутні зміни у підходи до питання про українсько-німецькі відносини під час Другої світової війни. Зокрема, пріоритетне місце зайняв принцип науковості, натомість ідеологічні нашарування перетворилися на формальну необхідність для таких досліджень.

Роботою, в якій виявилися ці трансформації стало «Українське питання у політиці III Райху 1933 — 1945» Р. Тожецького.

Відаючи належне комуністичним догматам, автор підкреслив, що в 1942—1943 рр. українське підпілля було знаряддям у німецьких руках. Як вважає дослідник, німці не протистояли формуванню УПА, оскільки ця сила створювалася не для боротьби з німцями, а щоб поборювати радянських партизанів і польське національне підпілля²³.

Р. Тожецький одним із перших детально розглянув українсько-польські відносини в роки Другої світової війни. Зокрема, висвітлюючи, антипольський терор українських націоналістів на Волині, він виділив кілька факторів, що впливали на розгортання цих подій. Першим серед них історик назвав винищення гітлерівцями «невигідного» населення — євреїв, циганів та ін. На його думку, німецьку практику добре засвоїла українська поліція, п'ять тисяч бійців якої у березні 1943 р. поповнили лави УПА. Далі автор вказав на особливу роль у розгортанні конфлікту численних гітлерівських провокацій. Найважливішими з них був набір поляків у червні 1943 р. до складу допоміжної поліції, постійне використання польських загонів для пацифікації українських сіл, а також численні випадки забезпечення польських баз самооборони зброєю. Відзначаючи співпрацю поляків з червоними партизанами, Р. Тожецький дав їй виразно позитивну оцінку. Водночас він підкреслив, що до всіх фактів цієї співпраці

²² Див.: Cieślak T. *Hitlerowski sojus z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*. – Warszawa, 1969. – T. V / Red. T. Cieślak. – S. 93–108; Torzecki R. *Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940 – 1944) // Ibid.* – S. 155–160.

²³ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*. – Warszawa, 1972. – S. 273–294.

особливо вороже ставилися українці. Відповідно, третім фактором загострення протистояння був вплив радянської сторони.

Історик стверджує, що українсько-польське протистояння кінця 1943 — першої половини 1944 рр. у Галичині значною мірою було зумовлене антиукраїнською діяльністю польського підпілля. На відміну від Волині, антипольські виступи на галицьких теренах мали на меті вигнати або заблокувати в містах польське населення регіону. Як вважає дослідник, такі дії були спрямовані на створення надійної бази для майбутнього наступу українського підпілля на Львів²⁴.

Висвітлюючи діяльність УПА та її відносини з Третім Райхом у 1944—1945 рр. Р. Тожецький наголосив, що в час, коли поразка Німеччини стала очевидною, ОУН(б) змінила свою політичну стратегію. Керівництво націоналістів проголосило початок «національної революції» для здобуття української державності. Одним із безпосередніх результатів цього кроку було остаточне становлення наприкінці 1943 р. УПА. Ключовою для здійснення національної революції ОУН, на думку вченого, була допомога західних союзників. Проте внаслідок відкриття другого фронту в Нормандії, а не на Балканах, ця допомога відкладалася на пізніший час, а отже, відкладався й початок масового повстання в Україні. Автор переконаний, що саме цей факт чи не найкраще пояснює, чому українці не розпочали боротьби з німцями і навіть вступали з ними в переговори та уклали угоди. В обставинах, що склалися, ця боротьба як з політичної, так і з військової точки зору для українського руху була просто неvigідною. Воднораз, історик зауважив, що УПА не відмовлялася від антигітлерівського опору, особливо тоді, коли контингентами і вивезенням населення на роботу окупанти порушували інтереси українського села²⁵.

Згідно з ідеологічними вимогами, історик у підсумку зазначив: «УПА стала символом руйнування, пожеж і вбивств. У байдужості до свого народу [...] вона щораз більше скочувалася на дно національної зради, куди її зрештою зіштовхнули гітлерівські союзники»²⁶.

²⁴ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. — S. 294–296, 314–315, 328–331.*

²⁵ *Ibid. — S. 323–328, 332–336.*

²⁶ *Ibid. — S. 337.*

Отже, дослідження Р. Тожецького ґрунтовно і комплексно висвітлює діяльність УПА в роки Другої світової війни. Попри величезний пресинг ідеології, польський автор послідовно дотримувався принципів академічної науки. Як результат, він зумів підняти питання, важливі для цілісного розуміння проблеми.

На початку 1970-х рр. також відбулися зміни у дослідженнях військових істориків. Саме тоді, під впливом систематичного вивчення проблематики боротьби народної влади з реакційним підпіллям, вперше було опубліковано спеціальну узагальнюючу працю, присвячену темі діяльності та ліквідації УПА, — монографію співробітників Військового історичного інституту Веслава Шоти та Антоні Щесьняка «Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів та її ліквідація в Польщі» (1973).

Предметом свого дослідження В. Шота й А. Щесьняк визначили політичну та терористичну діяльність українського націоналізму. З'ясування цієї проблеми мало довести, що ОУН і УПА були пронімецькою антикомуністичною та антипольською силою.

Аргументуючи запропоновану тезу, дослідники відзначили, що гітлерівці постійно використовували українських націоналістів для реалізації своїх цілей на Сході Європи. У міжвоєнний період вони стимулювали антипольську діяльність ОУН, а з початком Другої світової війни залучили українців до боротьби проти Польщі й СРСР²⁷.

Попри систематичне повторення основоположної для роботи тези польські історики зосередилися на фактографічному висвітленні теми. Зокрема, детально розглянули процес виникнення УПА та формування її структури. В. Шота й А. Щесьняк вважали, що основною причиною утворення армії стало бажання ОУН(б) опанувати самооборонні партизанські групи, які масово виникали на Волині під впливом німецьких репресій та вивезення людей на роботу.

Дослідники зауважили, що головною метою УПА була ліквідація в Україні всіх неукраїнських та ненаціоналістичних елементів. На їхню думку, українські націоналісти почали з боротьби проти радянських партизанів, а також убивств єврейського та польського населення.

Саме діяльності ОУН проти поляків у 1942—1944 рр. В. Шота і А. Щесьняк відвели в своїй роботі дуже важливе місце.

²⁷ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 5–138.*

Події, що розгорнулись у 1943—1944 рр. на Волині та в Галичині, автори розглядають як своєрідне продовження індивідуального терору проти представників польської влади у 1918—1939 рр. Вони стверджують, що місцеве польське населення систематично і планово винищувалося зі сходу на захід. Учені вважають, що при цьому українські націоналісти фактично були зняряддям у руках німців, які вмiло використовували їх у боротьбі проти радянських партизанів і поляків. Водночас, історики визнають, що українські націоналісти проводили терористичні акції також і у власних інтересах, особливо коли співпраця між поляками та більшовиками набувала загрозливих для ОУН масштабів. Саме так сталося у 1943—1944 рр. у Галичині після рейду партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Тоді, за словами авторів, розгорнулася ціла кампанія з вигнання польського населення у Польщу та прокотилася чергова хвиля протистояння з радянськими партизанами²⁸.

У монографії «Дорога в нікуди» також значну увагу було приділено питанню українсько-німецьких переговорів та політичних орієнтирів ОУН і УПА на завершальному етапі Другої світової війни. Польські автори підкреслили, що 1944 р. військова співпраця між УПА і Третім Райхом визначалася двома обставинами. По-перше, в умовах відступу гітлерівці розраховували використати українське підпілля для розвідки та диверсій у тилах Червоної армії. По-друге, УПА розпочала підготовку до боротьби проти радянського режиму, для чого й вирішила скористатися німецькою допомогою. В момент, коли поразка Німеччини стала очевидною, пишуть далі історики, бандерівці почали налагоджувати контакти з країнами Заходу. Цим вони намагалися забезпечити собі постійну підтримку союзників у диверсійній роботі проти радянської влади²⁹.

Основна частина дослідження В. Шоти і А. Щесьняка була присвячена діяльності та ліквідації українського націоналістичного підпілля у 1944—1948 рр. на території Південно-Східної Польщі.

Історики дуже докладно і прискіпливо розглянули організаційний розвиток та структуру ОУН і УПА в Польщі. На їхню думку, українське збройне підпілля відзначалося дуже високим рівнем організованості та сильною політико-ідеологічною загартованістю.

²⁸ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 162–188.*

²⁹ *Ibid. — S. 193–206.*

Свою діяльність ОУН і УПА базували на великому досвіді партизанської боротьби, масовій пропагандистській роботі, вмiло пристосовуючись до політичних змін у післявоєнному світі.

В. Шота і А. Щесьняк виділили п'ять періодів у діяльності українського підпілля в Південно-Східній Польщі та боротьби з ним «народної» влади*. Вони вважають, що підрозділи ОУН і УПА були найактивнішими між липнем 1945 та липнем 1946 рр. Тоді завершилось оформлення їхньої структури та було здійснено велику кількість саботажно-диверсійних антипереселенських акцій і нападів на підрозділи ВП та ВПО. У цей же період в українському підпіллі виявилися кризові тенденції, які згодом загострилися і поряд з удосконаленими методами протипартизанської боротьби ВП й органів державної безпеки посприяли ліквідації ОУН та УПА в ході операції «Вісла»³⁰.

Також у роботі «Дорога в нікуди» вперше було детально висвітлено переговори й співпрацю між українським та польським національними підпіллями в 1942—1946 рр. Зокрема, було розглянуто двосторонні домовленості про обопільне припинення терору, взаємовизнання незалежності двох держав, боротьбу з єдиним ворогом — СРСР (лютий—березень 1944), а також укладення та реалізацію локальних угод між УПА і ВіН («Вольносць і Незавіслосьць») про сфери впливу в Закерзонні, забезпечення в них громадського порядку та військову співпрацю в боротьбі з комуністичним режимом (квітень—травень 1945).

В. Шота і А. Щесьняк підкреслили, що можливий союз між українськими та польськими «реакційними» силами становив реальну загрозу для народної влади. Проте такий союз не мав шансів бути укладеним, адже примирення між обома підпіллями суперечило насамперед польським політичним інтересам, крім того, його не сприйняло би польське суспільство. Хоча українці, як зазначали дослідники, робили все від себе залежне, щоб укласти таку угоду, в тому числі йшли на значні політичні поступки^{31**}.

* I. серпень 1944 — червень 1945; II. липень 1945 — квітень 1946; III. квітень 1946 — липень 1946; IV. серпень 1946 — березень 1947; V. операція «Вісла» (квітень—вересень 1947).

³⁰ *Ibid. — S. 424–468.*

³¹ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 322–352.*

** Ще одним дуже важливим доробком В. Шоти і А. Щесьняка були поміщені в книзі додатки. На схемах, мапах і в таблицях було відображено всі рівні адміністративних та структурних елементів ОУН і УПА; подано розшифровані імена керівництва

Підсумовуючи, автори книги зауважили, що діяльність ОУН і УПА була виявами антикомуністичного, антирадянського та антипольського українського націоналізму — одного з різновидів фашизму. На їхню думку, ОУН і УПА прагнули до створення незалежної «буржуазної» української держави³².

Безперечно, робота В. Шоти й А. Щесьняка є академічним дослідженням. Ця праця принаймні на двадцять років вичерпала тему діяльності ОУН і УПА в Польщі³³.

Проте відомою книга «Дорога в нікуди» стала не лише завдяки своїй вичерпності, але й також через її вилучення польською цензурою з книгарень і бібліотек. На думку більшості дослідників, з якою варто погодитися, працю після детального аналізу було заборонено за вказівкою радянської сторони. Причиною було те, що поміщений в роботі фактичний матеріал дуже сильно контрастував і суперечив тезам пропаганди (в тому числі й наведеним у книжці)^{34*}.

українського підпілля в Закерзонні; представлено обсяг, склад і втрати залучених до боротьби проти УПА сил; складено хронологію найважливіших «терористичних» і диверсійних акцій УПА впродовж 1945–1946 рр. та багато іншого.

³² *Szczesniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 470–479.*

³³ *Щоправда, її авторам не вдалося заповнити низки прогалів у висвітленні окремих фактів. Див.: Терещук П. Роздуми над однією книжкою. Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів (З приводу однієї «історичної» праці). — Торонто — Нью Йорк, 1979. — 134 с.; Верига В. Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина». — Торонто, 1998. — С. 119–123.; Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Львів, 1992. — 256 с.; Holbersztadt S. Antoni B. Szczesniak, Wieslaw Z. Szota. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973. 596 S. // Przekład Historyczny. — 1977. — Z. 4. — S. 791–796.*

³⁴ *Терещук В. Роздуми над однією книжкою. — С. 132; Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — Київ. — 1993. — Вип. 6. — С. 53; Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. — С. 287; Motyka G. Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej // Polska — Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stegnera. — Gdańsk, 1997. — S. 106; Motyka G., Zajaczkowski M. Jak w PRL historię poprawiano // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych / Pod. red. G. Motyki. — Warszawa, 2005. — S. 270–296.*

* Цікаво, що додатковий тираж цієї книги надрукували в Канаді ветерани УПА, які, очевидно, таким чином намагалися завдати дошкульного удару по комуністичній пропаганді

Схоже, поданим фактажем (вчені зосередилися на подіях у Закерзонні) і вузькоспеціалізованим військовим аналізом польської історики створили враження про ОУН і УПА як про визвольний рух. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що комуністична пропаганда повсюдно наголошувала: кожен пригноблений народ має право на визволення. Отже, українське підпілля, як і всі інші борці за волю, мало повне право боротися проти поневолювачів, — проти Радянського Союзу та «народної» влади в Польщі.

Зрозуміло, що невідповідність догмам одразу викликала реакцію Москви. Адже такий погляд на проблему напевно змусив би засумніватися, наскільки СРСР дотримується колись задекларованого принципу — боротьби за свободу і мир у світі. Крім цього, в деяких країнах соціалістичного табору та в УРСР, праця могла негативно вплинути на внутрішньополітичну ситуацію. Уже сам факт, що проблемі УПА було присвячено спеціальне наукове дослідження, провокував «непотрібні» спогади та розмірковування про роль, яку відіграло українське підпілля.

Унаслідок заборони праці В. Шоти та А. Щесьняка дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля на деякий час у ПНР припинилося. Гальмувало історіографічний процес також те, що в другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. ПОРП, проголошена у новій польській конституції спрямовуючою силою суспільства, прагнула, після спричиненого економічним занепадом виступу опозиції, встановити жорсткий контроль над усіма сферами суспільного життя³⁵. В історичній науці це виявилось в інтенсивнішому, аніж досі, репродукуванні офіційних оцінок і суджень, а також значно суворішому замовчуванні всього, що могло поставити під сумнів спрямовуючу роль компартії³⁶. Саме тому навіть у загальних роботах, присвячених боротьбі з реакційними силами, діяльність УПА на Закерзонні розглядали дуже побіжно, переважно через висвітлення конкретних подій і статистику³⁷.

Повернулися до вивчення проблеми щойно в середині 1980-х рр. Тоді, з огляду на ідеологічні прогріхи книги «Дорога в нікуди» та

³⁵ *Зашикільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... — С. 607–610; 613–616.*

³⁶ *Stobiecki R. Między kontynuacją a dyskontynuacją. — S. 279.*

³⁷ *Див.: Валихновський Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944–1948. — Киев, 1984 (варшавське видання — 1980 р.). — С. 153–155.*

зміну політичної ситуації*, в польську історичну науку, не без втручання радянської сторони, було запроваджено притаманну СРСР публіцистично-пропагандистську методіку дослідження «українського буржуазного націоналізму». Носієм цієї тенденції у польській історіографії став Едвард Прус.

Працею, яка розкривала підходи автора до проблем УПА, була монографія «Герої з-під знаку тризуба. Коновалець—Бандера—Шухевич». У цій роботі через аналіз діяльності трьох провідників українського національного руху, автор намагався показати антинародний та антипольський характер очолюваних ними організацій. Чи не найбільше це прагнення виявилось у розділі, присвяченому Р. Шухевичу та Українській Повстанській Армії.

Зокрема, автор розглянув виникнення і розвиток УПА як втілення задуму бандерівців очистити українську територію від усіх національних меншин і комуністів. Першим етапом т. зв. чисток стала проведена з винятковою жорстокістю «українська різня» польського населення на Волині. Там, щоб об'єднати задля майбутньої боротьби проти більшовиків усі українські збройні сили, було проведено спільні «бандерівсько-бульбівські» напади на польські осередки. Результатом такої діяльності стала здійснена Р. Шухевичем у другій половині 1943 р. системна реформа структури та організації УПА. На переконання Е. Пруса, ОУН і УПА вислугоувалися перед гітлерівцями.

Е. Прус також наголосив на одній особливості взаємин між УПА та німецькими окупантами. На його думку, українське підпілля шантажувало гітлерівців. Воно постійно підкреслювало, що окупаційна адміністрація не була здатна самотужки побороти радянських і польських партизанів, тому українці, в обмін на зброю, пропонували свої послуги карателів. Дослідник вважає, що 1943 р. між українськими націоналістами та німецькими окупантами було укладено угоду про взаємодопомогу. Характерно, що угода між Дмитром Клячковським — 'Климом Савуром' і німцями, на переконання Е. Пруса, передбачала очищення Західної України від поляків³⁸.

* Від 1980 р. країну охопила затяжна соціально-політична криза. Постійні страйки, під егідою опозиції «Солідарність» з гаслами повалення комуністичного режиму спричинили введення в Польщі воєнного стану. ПОРП очолив генерал В. Ярузельський.

³⁸ Prus E. *Herosi spod znaku trysuba: Konowalec—Bandera—Szuchewicz*. — Warszawa, 1985. — S. 247—274.

Подібно до Р. Тожецького, Е. Прус говорить про те, що у зв'язку з очевидною поразкою Німеччини ОУН(б) вирішила розпочати народне повстання. Автор переконаний, що цим повстанням українські націоналісти сподівалися забезпечити собі підтримку західних союзників у подальшій боротьбі проти СРСР. В ході приготувань до цього повстання мало бути усунено польське населення із Західної України. У травні 1944 р. українці, погрожуючи «різнею», висунули перед поляками вимогу покинути українські землі (цікаво, що залізничний транспорт для цього нібито надали німці). Проте Р. Шухевич не наважився на всезагальне повстання, натомість він розпочав антирадянську діяльність у Західній Україні та Південно-Східній Польщі. Е. Прус уперше в польській історіографії, використовуючи в основному праці радянських авторів, подав факти і статистику боротьби радянського режиму проти УПА у 1940-х рр.³⁹

Загалом, робота Е. Пруса має низьку наукову вартість. Своєю публіцистичністю, фальсифікаціями та нав'язливою догматичністю вона виразно засвідчила стан польської історіографії УПА в останні роки існування ПНР.

У Польській народній республіці проблема УПА посідала одне з ключових місць у системі державної пропаганди. Зокрема, вона відігравала дуже важливу роль у процесі історичної легітимації комуністичного режиму. Саме боротьба комуністичних сил з УПА в 1944—1948 рр. мала бути чи не найяскравішим доказом того, що народна влада завжди боронила польські національні інтереси.

Ця обставина була одним із визначальних факторів, які впливали на висвітлення теми УПА в пресі, спогадах, художній літературі та історіографії. Польські журналісти, письменники і мемуаристи витворювали емоційний образ воїна УПА як завжди п'яного та вимазаного кров'ю своїх жертв різуну, жорстокого садиста і підлого боягуза. Поряд із цим, вони завжди звеличували героїчність і самопожертву поляків (учасників волинських і галицьких самооборон, бійців радянських партизанських загонів, воїнів ВП та органів держбезпеки), які боролися з «бандами» українських націоналістів на території Західної України та сучасної Польщі⁴⁰.

³⁹ Prus E. *Herosi spod znaku trysuba...* — S. 296—337.

⁴⁰ Трухан М. *Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі*. — 256 с.; Бородач В. *УПА в польських друкованих джерелах (бібліографічні замітки)*. — 11 с.

Своєю чергою польські історики, опираючись на запропоновані пропагандою факти і погляди, досить часто формували викривлене бачення проблеми⁴¹. В їхніх роботах абсолютизувалися випадки українсько-німецької співпраці, відзначалося, що українці постійно поборювали польські сили та винищували польське населення, зрештою, підкреслювався особливо жорстокий характер дій УПА.

Іншим фактором, що визначав зміст польських наукових публікацій про УПА, були радянсько-польські відносини. Саме з огляду на них у польських дослідженнях постійно фігурували тези про антикомуністичну спрямованість ОУН і УПА, їхню зраду українського народу та співпрацю спершу з гітлерівцями, а згодом — із західними «імперіалістами». З тієї ж причини історики уникали детального аналізу низки важливих питань: українсько-польського конфлікту в Західній Україні, діяльності УПА в роки Другої світової війни, боротьби українського націоналістичного підпілля проти СРСР тощо.

В умовах тоталітарного режиму зміни у польській історичній науці безпосередньо залежали від змін політичної ситуації в країні. Взявши це до уваги та врахувавши загальні тенденції розвитку польської комуністичної історіографії, можна виділити три етапи розвитку досліджень історії УПА в ПНР:

I. Кінець 1950-х — початок 1970-х рр. У цей час у результаті значних суспільно-політичних перетворень у Польщі задля історичної легітимації комуністичного режиму було вперше порушено питання УПА. Вивчати проблему почали військові історики у рамках політично нав'язаної тематики боротьби «народної» влади проти реакційного підпілля у 1944—1948 рр. Характерною рисою цього етапу була поступова систематизація та онаучення досліджень, що зумовлювалося тодішніми тенденціями у розвитку польської історичної науки і політичним курсом керівництва держави.

II. Перша половина 1970-х рр. Тоді під впливом чергових суспільно-політичних змін (які значно послабили ідеологічний

контроль над історичними дослідженнями) було суттєво поглиблено дослідження проблеми. З'явилися перші, спеціально присвячені темі українського визвольного руху 1930-х—1940-х рр. роботи, які, фактично, поставили під сумнів ключові тези комуністичного трактування УПА. Характерними рисами цього етапу були: пріоритетне дотримання принципів академічної науки, фактографічно вичерпне висвітлення порушеної проблеми, а також відверті репресії щодо наукової продукції. Перша половина 1970-х рр. була апогеєм польських комуністичних досліджень про УПА.

III. Кінець 1970-х — друга половина 1980-х рр. Етап деградації під тиском політичних обставин польської історіографії УПА. Ця деградація пройшла дві фази. Перша — замовчування або лише поверхові згадки про українське підпілля (початок 1980-х). Друга — переведення досліджень проблеми у поширений в СРСР жанр пропагандистської публіцистики (друга половина 1980-х). Цей етап засвідчив панування догматичних поглядів на історію УПА.

Вивчення Української Повстанської Армії в ПНР було ідеологічно, політично та національно упередженим процесом, який не виходив за межі основних наукових принципів. З огляду на панівні підходи, дослідження питання відбувалося в межах вигідної для комуністичного режиму тематики та відзначалося систематичним відтворенням офіційного бачення проблеми. В комуністичний період проблема УПА була важливим елементом у системі державної пропаганди, вона відігравала одну з ключових ролей в процесі легітимації політичного режиму. В цей час у свідомості польського суспільства було вкорінено велику кількість стереотипних уявлень про український визвольний рух. Основні серед них — переконання про його колабораційний, антипольський та злочинний характер. В утвердженні цих стереотипів провідну роль відіграла преса, художня і мемуарна література, а наукові роботи намагалися їх фактографічно обґрунтувати. Разом із цим, сповідуючи принцип наукової об'єктивності, завдяки створеним під впливом політичних змін та загальних тенденцій у розвитку історичної науки умовам польської історики подали ґрунтовний фактичний матеріал про діяльність українського підпілля на території Закарпаття. Тож польська комуністична історіографія надала вагомі підстави та заклала міцне підґрунтя для подальшого перегляду створених у період Польської Народної Республіки уявлень про УПА.

// Архів видавництва «Літопис УПА»; Krwawy W. *Антологія польської антицивільської історичної белетристики доби Польської Народної Республіки* // Вісник Закарпаття. — 2002. — № 7-8-9. — С. 135–168; Mędrzecki W. *Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej* // Волинь і Холмищина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. — С. 353–355; Motyka G. «Luny w Bieszczadach» Jana Gerharda a prawda historyczna // *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej, Gdańsk, 8–9 maja 1992 r.* / Pod. red. T. Stegnera. — Gdańsk, 1993. — S. 174–185.

⁴¹ Motyka G. *Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej*. — S. 104–112.

ІСТОРІЯ НА ЗАМОВЛЕННЯ? (ІВАНЕНКО В., ЯКУНІН В. ОУН І УПА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ. — ДНІПРОПЕТРОВСЬК: АРТ-ПРЕС, 2006. — 423 С.)

Якось до наших рук потрапила вельми цікава книжка в суперобкладинці із закладкою, пришитою до корінця, під назвою «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології». Написали її два професори Дніпропетровського національного університету: проректор із науково-педагогічної роботи Валентин Іваненко та завідувач кафедри української історії й етнополітики Віктор Якунін.

Але привабливе оформлення книжки, яку автори назвали монографією, приховує, на жаль, не такий привабливий зміст. Пояснимо чому. Перше враження від прочитаного — начебто монографію написано в часи застою, років 25 тому. Насамперед неприємно вражає читача наявність заїдеологізованих кліше в «кращих» традиціях радянської доби. Наприклад, «у битві з розрухою

українці спиралися на братерську підтримку народів СРСР» (с. 16), «українці спиралися на братню підтримку народів» (с. 16), «широкі верстви українських трудящих» (с. 23), «допомога братніх народів, особливо російського» (с. 49), «період нищення оунівцями братів-українців» (с. 95), «оунівці з радістю зустріли вістку про напад

фашистської Німеччини на СРСР» (с. 145) і т. д. Це тільки деякі з ужитих тут «історичних термінів».

А чого вартий такий пасаж шановних професорів: «[...] наш моральний і громадський обов'язок — зробити максимум можливого, щоби священна пам'ять загиблих від рук німецько-фашистських найманців не була розтоптана “брудним чоботом” бандерівців та їх сучасних адвокатів, які б посади вони не обіймали» (с. 147)! В цьому реченні «науковці» щиро висловили свою громадську і моральну позицію. А де ж позиція науковця, який прагне пізнати істину, дати об'єктивну оцінку минулому, донести її до свідомості громадян. Це значно важче, ніж мати просто «моральний і громадський обов'язок», бо треба переступити через свої симпатії чи антипатії до минулого і відсторонено, з позиції спостерігача відобразити реальні події — настільки добре, наскільки вистачить таланту й хисту.

Що ж спонукало авторів узятися за перо? Це Указ Президента від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення». Сюди ще, мабуть, додалась особиста образа «моральних почуттів» науковців та їхніх прихильників, бо Указ Президента та інші заходи вони називають провокацією. За їхніми словами: «[...]не оунівці винесли на своїх плечах основний тягар історичних битв за визволення Києва і за Дніпро у 1943 р., а воїни Червоної армії, серед яких була значна частина українців. Їм допомагали радянські партизани, а от саме з ними й вели бойові дії вояки ОУН-УПА, фактично захищаючи комунікації німецьких військ» (с. 4). У цих словах за банальним популізмом не бачимо жодного раціонального зерна, як, зрештою, і в усій монографії. Шановні колеги, а як же бути з об'єктивністю? Чи не написана книга на замовлення національно-демократичних «угруповань», до яких зараховуєте комуністів і прогресивних соціалістів?

Отже, з мотивами написання монографії ніби все зрозуміло. На цьому можна було б зупинитись, проте перейдімо до її структури. Складається вона з чотирьох розділів, які становлять менше половини її обсягу, та додатків у вигляді раніше публікованих документів і матеріалів. Деякі документи мають заголовки, які свідчать про позицію їхніх упорядників: «Вітання голови української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького німецько-фашистським окупантам та їх буржуазно-націоналістичним пособникам»

(документ № 3), «З листа керівника української буржуазно-націоналістичної ради Волині Скрипника рейхскомісару України про бажання націоналістів брати участь в управлінні окупованою територією і тісно співробітничати з фашистськими загарбниками у війні проти СРСР» (документ № 20), «З послання главарів уніатської церкви і українських буржуазних націоналістів Гітлеру про форми співробітництва з німецько-фашистськими загарбниками» (документ № 27) та ін.

Власне, щодо розділів монографії, то перший з них взагалі не відповідає, на нашу думку, темі. Він називається «Україна воєнної доби у дзеркалі сучасної концептуальної трансформації» і присвячений розмірковуванню над термінами «Велика Вітчизняна війна» та «німецько-радянська війна», полеміці навколо них з канадським істориком Романом Сербиним, аналізові багатотомного видання «Політична історія України». Гадаємо, ці терміни до проблеми ОУН-УПА безпосереднього стосунку не мають. Їх треба розглядати в контексті всієї історії України періоду війни. У вживанні терміна «німецько-радянська війна» В. Іваненко та В. Яқунін вбачають «неконструктивну спробу всупереч історичним фактам відмежувати історію України від історії Росії» (с. 26). У такому разі нам не зрозуміло, яким чином, наприклад, бойові дії на Карельському фронті чи під час оборони Заполяр'я пов'язані з подіями в Україні в ході війни. Не бачимо тут ніякої логіки, хіба що «спільну історію двох братніх народів», у якій немає місця українській визвольній боротьбі. Адже ж автори твердять, що жодної окупації, і то чомусь тільки західноукраїнських земель, у 1943—1944 рр. не було. А було звільнення. Бо якщо, мовляв, іде мова про окупацію України, то в кого її Червона армія загарбала, кому вона раніше належала? (с. 29). Визнаємо, що в 1943—1944 рр. дійсно ніякого загарбання не сталося. Це сталося на два десятки років раніше, коли радянська Росія внаслідок прямої агресії проти визнаної західними державами Української Народної Республіки встановила свій окупаційний режим. А в 1943—1944 рр. відбулася тільки заміна німецької окупаційної системи на попередню радянську. Те, що в Червоній армії у «звільненні» брали участь українці, не є аргументом, здатним розв'язати проблему, бо Червона армія була інструментом окупаційної системи. Радянська ідеологія так змінила свідомість українців, що частина з них ототожнювала себе не з Батьківщиною, а з окупаційною системою і щиро

вірила в те, що робила. Російський історик В'ячеслав Боярський зазначає, що встановлення окупаційного режиму і його функціонування можливі тоді, коли він має підтримку 10% населення, причому з часом цей відсоток буде зростати¹. Досягти такої підтримки можна достатньо широким спектром засобів — від збройної сили до спокусливих обіцянок. Як пояснити те, що Радянський Союз — «визволитель» — створив у державах Центрально-Східної Європи маріонеткові комуністичні уряди? Хіба це не окупаційна політика? Ніхто нікому і ніколи ціною власного життя без особистої вигоди не приніс свободи. Це прописна істина.

Нерозуміння, або й небажання зрозуміти сказане вище призвело до того, що В. Іваненко та В. Яқунін до сьогодні сприймають історію України свідомістю «радянської людини». Через це вони, очевидно, не здатні збагнути сутність визвольної боротьби в цілому та діяльності ОУН-УПА зокрема. Ці науковці минуле сприймають через призму нинішніх політичних інсинуацій навколо ОУН-УПА. Вони неодноразово наголошують, що влада спеціально замовляє історикам роботи позитивного характеру про визвольну боротьбу. І тому третій розділ монографії називається: «Огляд спеціальних досліджень про ОУН та УПА». «Спеціальним дослідженням» В. Іваненко та В. Яқунін називають колективну монографію групи істориків, що працювала при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси». У монографії аналіз історіографії праць, присвячених ОУН-УПА, як такий відсутній. Він зводиться до рецензії на два розділи А. Кентія та І. Патриляка зі згаданої колективної монографії, хоча там також поміщені розділи таких істориків, як І. Іллюшин, Г. Касьянов. Окрім цього, якщо йдеться про історіографію ОУН-УПА, слід було би хоч побіжно згадати праці А. Русначенка, В. Сергійчука, Ю. Шаповала, Г. Стародубець та ін. Не можемо збагнути, чому автори монографії спочатку оцінюють власне науковців, а тоді вже їхні історичні праці. М. Ковалю вони називають то «неперевершеним знавцем Вітчизняної війни» (с. 56), то «маститим фахівцем» (с. 57), хоча М. Коваль припустився грубої помилки, на яку не має права висококваліфікований науковець. Він ствердив, що 1946 р. за кордон перейшло 50 тис. повстанців, тим

¹ Боярський В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. — Москва, 2003. — С. 12.

часом як на піку розвитку УПА на зламі 1944/1945 рр. такою була її загальна чисельність. То якщо цих 50 тис. повстанців відійшли за кордон, хто ж тоді вів боротьбу в Україні до середини 1950-х рр.? І взагалі, як можна було перейти кілька кордонів такої маси озброєних людей непоміченими, без великих бойових зіткнень, про які збереглися б якщо не документи, то згадки в західній пресі. Науковці давно встановили, що в американську зону окупації перейшло до і після акції «Вісла» не більше кількох сотень повстанців, переважно із Закерзоння. Не ставимо собі за мету підірвати цим зауваженням науковий авторитет відомого дослідника, адже кожна людина так чи інакше помиляється. Зазначмо тільки, що В. Іваненко та В. Якунін як автори монографії повинні були б уникати таких пафосних титуляцій. Мають вони двоє ставлення до Анатолія Кентія. Називають його «висококваліфікованим і досвідченим фахівцем», бо надрукував він 1991 р. в кількох номерах газети «Радянська Україна» статтю «Катам не бути героями. “Двофротнова боротьба” ОУН-УПА: легенди і дійсність», у якій поділяв сучасні погляди дніпропетровських істориків, роблячи «цілком аргументовані, правдиві висновки». Пізніше він став, як зауважують В. Іваненко і В. Якунін, виразно заангажованим і тепер пише на замовлення влади — протилежно до того, що писав 15 років тому.

Щодо Івана Патриляка, то його автори скромно називають «дослідником», без титуляцій, адже він намагається «будь-що обілити оунівців» (с. 89). Автори погоджуються з багатьма тезами І. Патриляка, але висувають проти нього, на нашу думку, досить таки серйозне звинувачення: «Цікава метаморфоза відбувається в манері авторського підходу до оцінки описуваних подій: коли взагалі йдеться про налаштованість і готовність певної частини українських націоналістів до антиурядових, протиправних (читай: злочинних) дій під впливом оунівської пропаганди, тим паче підкріплених документально свідченнями очевидців, — це через силу визнається. А от тільки-но мова заходить про конкретні факти злочинів, то тут наш дослідник заперечує причетність до них і ОУН, і “Нахтігалю”, все звалюючи на нацистів» (с. 103).

Отже, сучасні історики В. Іваненка та В. Якуніна мало влаштовують, або не влаштовують зовсім. В союзники собі для доведення злочинності ОУН-УПА, що є для них головним завданням, автори беруть В. Замлинського, «знаного українського історика», який

написав 1969 р. «незаслужено призабуту монографію “Шлях чорної зради”», якогось В. Довганя з його газетною статейкою початку 1990-х рр. «Кем был Бандера? Штрихи к политическому портрету», Віктора Поліщука з його низькопробною писаниною «Гірка правда: Злочинність ОУН-УПА» та деяких інших.

В останньому розділі монографії ведеться полеміка навколо тез документа, виготовленого для Уряду, різних гілок влади і широкої громадськості під назвою «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА». «Фаховий висновок...», на нашу думку, не є документом «останньої інстанції» і не розставляє всіх крапок над «і». Навпаки, він акцентує увагу на питаннях, які ще потребують ґрунтовного дослідження і далеко не вичерпали своєї актуальності та наукової цінності. У кожному разі, в розв'язанні складного вузла проблем із визначенням природи визвольного руху останнє слово залишається не за Урядовими комісіями, а за істориками. Проте автори розглядають 14 рубрик документа не з позицій історичної об'єктивності, а з позицій політичних сентиментів до радянського минулого.

Звернімо увагу на те, що автори не зовсім володіють фактологічним матеріалом загального характеру. Не зосереджуватимемо уваги на всіх нюансах, а торкнемося головного, тобто того, про що переважно йдеться в монографії. А йдеться, наприклад, про «дивізію СС “Галичина”» і власне у такому формулюванні. Очевидно В. Іваненко і В. Якунін, як і чимало інших дослідників, не знають того, що дивізія «Галичина» ніколи есесівською не була і не могла бути такою в принципі. Пояснимо чому. Війська СС почали формуватися в квітні 1923 р. як охоронні загони (Schutzstaffeln) націонал-соціалістичної партії. В СС відбирали найкращий елемент з точки зору «расової чистоти». В 1925 р. СС стали особистою охороною Гітлера, елітою, окремою армією, яка весь час була суперником Вермахту². За «расовою чистотою» рядів СС слідкував особисто Генріх Гімmlер та спеціальні відомства. Правда, 1942 р., через проблеми на фронті, до СС призивали німців-фольксдойче з окупованих країн. Що ж до ненордичних народів (українців, росіян, білорусів, албанців, французів, голландців та ін.), то з їхніх представників-добровольців

² Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП. — Москва, 2004. — С. 498.

формували не **війська СС**, а **дивізії військ СС**, які ніколи не могли бути елітарними через національне походження вояків. Тому для істориків є неприпустимою помилкою ототожнювати дивізії військ СС із власне військами СС. Визначення **дивізії військ СС** означає, що вони підпорядковувалися головному відомству армійських СС (не поліцейних і охоронних), фінансувалися з цього ж відомства, проходили підготовку на рівні вищому, ніж Вермахт, краще забезпечувалися. В таких дивізіях на вищих офіцерських постах стояли саме кадрові есесівці-німці, які мали здійснювати контроль над підлеглими, щоб ті не збунтувалися. Щодо «Галичини», то вона називалася «14 гренадерська дивізія військ СС» (14. Waffen-Grenadier-Division der SS).

Те, що вітчизняні історики не знають «тонкощів» організації та історії військових частин німецької армії, породжує бездумні спекуляції навколо складного питання з дивізією, які перетягуються в політичну площину, нагнітають пристрасті в суспільстві. Хоча без особливих зусиль можна заглянути в літературу авторитетних зарубіжних дослідників (К. Бішоп, Ж. Бернаж та ін.) і з'ясувати ці «нюанси», вітчизняні історики й далі послуговуються традиційною термінологією, створеною в радянські часи, що грубо і однозначно ототожнювала дивізію «Галичина» зі злочинною системою СС. Думаємо, треба оцінювати злочинність дивізії через дослідження день за днем її бойового шляху, а не через ототожнення назв, а відтак беззастережно визнання її злочинності *de jure*.

Також не обізнані автори зі специфікою батальйону «Нахтігаль», якому будь-що стараються приписати злочин розстрілу польської інтелігенції у Львові на початку війни. Річ у тому, що він формувався не як **каральний підрозділ**, а як підпорядкований Абверу **розвідувально-диверсійний**. Карально-репресивна діяльність належала до компетенції СД (Sicherheitsdienst) — служби безпеки. Ніхто, окрім СД, не мав права займатися цим «видом діяльності».

Батальйон «Нахтігаль» входив до складу полку «Бранденбург». У складі цього полку були й інші підрозділи — укомплектовані бельгійцями, французами, голландцями. А 1942 р. з'явилися роти, сформовані з індійців, персів і арабів. Підрозділи полку комплектувалися з представників національностей імовірного противника, на території якого передбачалося вести бойові дії. Всі підрозділи призначалися для ведення диверсій у тилу ворога напередодні

наступу регулярних військ, захоплення стратегічних пунктів. У ході навчання солдати засвоювали техніку розмінування важливих об'єктів, утримання їх до підходу основних сил, ведення розвідки перед початком операцій. Колишній офіцер-спецназівець Анатолій Тарас під псевдонімом Дон Міллер пише про те, що до полку добирали кандидатів, схильних до ризику, фізично сильних. Їх навчали користуватися різними видами стрілецької зброї, орієнтуватися на місцевості, робити тривалі марш-кидки, маскуватися тощо³. А Тарасу як фахівцеві є підстави довіряти у визначенні завдань і ролі «Нахтігалью». Тим паче не будемо вважати педантичних німців настільки нерозумними, щоб у розпал боїв підрозділові спеціального призначення давати завдання або просто дозволити виконувати невластиву «роботу» карального характеру.

Про причетність батальйону «Нахтігаль» до злочину у Львові нема ніяких документів, не піднімалося це питання в ході Нюрнберзького процесу. Справу «розкрутили» радянські «компетентні органи», як доводить професор Володимир Косик, уже після війни. Автори про це, очевидно, добре знають, але їм дуже хочеться, щоб було навпаки.

Щодо історії ОУН та УПА автори обстоюють тези радянської історіографії, які давно вже спростовані у численних публікаціях та окремих монографіях українських істориків. Більше того, вони спростовуються солідною опублікованою документальною базою в збірниках В. Сергійчука, новій серії «Літопису УПА» за редакцією О. Вовка та ін. Наприклад, у дослідженні В. Іваненка та В. Якуніна сказано: «Чи висловлювала ОУН хоч якийсь протест німецьким окупантам, а тим більше — чи вела збройну боротьбу на захист населення? Документів щодо цієї проблеми не виявлено, бо нічого було документувати» (с. 132). Проте чимало повстанських документів, опублікованих у другому томі «Літопису УПА» (нова серія) говорять про боротьбу з німецькими окупантами в 1943—1944 рр., окрім цього, підтверджують її радянські компартійні документи, що вийшли в цій серії та в збірниках документів В. Сергійчука. Автори зігнорували, очевидно, ці видання, бо в бібліографію до відповідного розділу свого дослідження їх не включили.

³ Міллер Д. Командос: формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. — Минск, 1997. — С. 36.

Дослідники, аналізуючи втрати радянської сторони в боротьбі з підпіллям — 30676 загиблих, — говорять про те, що з вини повстанців загинуло близько 75% від загальних втрат мирного населення (с. 139). Очевидно, що до «мирного населення», яке загинуло в 1944—1953 рр. вони зарахували представників органів радянської влади на місцях (секретарів партійних комітетів різних рівнів, голів сільських рад), голів колгоспів та активних колгоспників, бійців винищувальних батальйонів та ін. Зрозуміло, що ці категорії населення не могли загинути безневинно, оскільки були учасниками й інструментом у насаджуванні тоталітаризму та колгоспної системи на селі, а отже підпіллям однозначно сприймали їх як ворогів. Боротьба точилася жорстока й кривава. І як у будь-якій боротьбі, були невинні жертви, бо війни чи збройного конфлікту без жертв серед населення, котре не бере участі безпосередньо в бойових діях, не буває.

Загибель 850 «дітей, людей похилого віку, домогосподарок», 15355 селян і т. д. (с. 139) не можна списувати на рахунок підпілля, адже відомо, що діяли під виглядом повстанців санкціоновані радянською владою легендовані групи чекістів, які займалися саме терором проти населення з метою скомпрометувати підпілля та відірвати його від мирних людей. Тож яка частка з наведеної кількості загиблих припадає на ці групи? Автори про це не говорять. Вважаємо, що кожний такий випадок історики мають розслідувати на основі аналізу архівних джерел та опитування свідків. Аж тоді можна буде зробити якийсь об'єктивний висновок про втрати мирного населення.

Загалом же, монографія В. Іваненка та В. Якуніна не знімає з порядку денного болючих і резонансних питань, нічого не спростовує. Навпаки, складається враження, що автори намагаються поглибити протистояння в суспільстві навколо визвольного руху. Вони не дають розгорнутого аналізу історіографії ОУН-УПА за останнє десятиліття. Їхня монографія має однозначно тенденційний, однобічний характер. Історію визвольного руху автори інтерпретують з позицій не історичної достовірності, а політичної доцільності. То де ж тут обстоювання критеріїв наукового пізнання і правди історії? І на завершення: у назву книги винесено, окрім історіографії, проблеми методології досліджень ОУН і УПА, але в жодному з розділів про це не йдеться. Незрозуміло, чому обминули це питання науковці, які вважають себе спеціалістами в теоретико-методологічній галузі історичної науки.

Василь Горинь

**НОВІ СТОРІНКИ ЖИТТЄПИСУ ПОЕТА-УПІВЦЯ.
ВАСИЛЕНКО ПЕТРО
(«ВОЛОШ» — «ГЕТЬМАНЕЦЬ» — «ПОЛТАВЕЦЬ»)
МОЇ ПОВСТАНСЬКІ МАРШІ. ВІД ПОЛТАВИ
ДО ЯРОСЛАВА, ВІД ДНІПРА ПО СЯН.
СПОГАДИ, ВІРШІ, ПІСНІ / УПОРЯД.
М. ПЕТРЕНКО. — ЛЬВІВ: ЛІГА-ПРЕС, 2006. —
142 С.: ФОТО.**

Поетові-упівцю Петрові Василенку (літературні псевдоніми — 'Волош', 'Гетьманець', 'Полтавець') таки пощастило. Його поетична збірка «Мої повстанські марші», що належить до кращих надбань української повстанської поезії 40-х рр. ХХ ст., побачила світ ще за життя автора. Вірші поета з відповідними біографічними довідками про нього були надруковані і в знакомитій антології упівської поезії¹, і у збірнику «Повстанська ліра»². У 1996 р. «Мої повстанські марші» вийшли окремою книжкою, де в другій частині було вміщено біографічні матеріали — переважно мемуарного характеру³.

Народився П. Василенко 1921 р. в с. Віїтівці Яготинського району на Полтавщині (тепер Київська обл.). Із дитинства формувався свідомим українцем, його батько Влас Василенко — колишній моряк Чорноморського флоту — був учасником визвольних змагань часів української революції 1920-х рр. Відтак, 1936 р., він був звинувачений «во вредительстве», арештований органами НКВД і засланий на 10 років до Сибіру. Мати залишилася з дрібними дітьми, найстаршому Петрові судилося стати першим помічником матері в тяжкі роки злиднів та голоду, адже в сім'ї було ще троє молодших. Незважаючи на збиткування над родиною «врага народа», десятирічку майбутній поет закінчив відмінником, та медалі, зрозуміла річ, не одержав. Через цю причину продовжувати навчання не міг.

¹ Слово і зброя. Антологія української поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942-1967 / Упоряд. Л. Полтава. — Торонто, 1968. — С. 176—204.

² Повстанська ліра. — Львів, 1992. — С. 55—83.

³ Див.: Василенко П. Мої повстанські марші / Упоряд. М. Петренко, М. Дубас. — Львів, 1996. — 56 с.

Багато читав, замолоду писав вірші, навіть друкувався в районній газеті.

У часи німецької окупації став підпільником, згодом відійшов на Захід. Там, на Закерзонні, став вояком УПА, політвиховником сотні (далі — куреня) «Месники» й редактором публіцистичного журналу «Лісовик»; редагував інші підпільні видання ОУН і УПА (співредактор збірника документів «Під бойовими прапорами УПА. У боротьбі за волю (репортажі, спогади, звіти, документи з боротьби УПА в 1943–1946 рр.». Писав вірші, що склали підпільну книжечку «Мої повстанські марші» (1945). Крім журналу «Лісовик», друкувався у виданнях Крайового осередку пропаганди, писав оповідання, гуморески. Не дійшла до нас його «Ода вождю», присвячена Євгенові Коновальцю.

Загинув П. Василенко смертю героя 21 травня 1946 р. в бою, оточений польсько-більшовицькими нападниками. За деякими спогадами, на грудях у загиблого була захована друга його поетична збірка «У боротьбі за волю»⁴.

Даючи загальну характеристику поетичному доробкові Петра Василенка, слід зауважити, що його вірші належить до поезії, яка ввійшла в історію нашої літератури під назвою «упівська». Ця поезія, створена в період Другої світової війни, несе на собі відбиток тих часів: за окремими твердженнями, вона небагата жанрами і мотивами — у ній превалювали політична тематика, неприховані гасла, та й самі поети були ніби й непрофесійними, тож їхні твори виглядали не надто вправними. Варто, однак, пам'ятати, що такий тип письменника, який спрямовував творчість на службу народові, боровся за свою волю і визволення нації, сформувався ще в міжвоєнний період (Грицько Чупринка, Євген Маланюк, Богдан Кравців, Тодось Осмачка, Юрій Клен).

Після таких першорядних поетів поезію українського резистансу творила нова плеяда — поети-професіонали (Олена Теліга, Олег Ольжич, Іван Ліпа), а також поети-аматори — самі вояки-упівці, що брали в руку олівець, не відкладаючи карабіна. Це вельми характерне явище: в умовах суворой воєнної дійсності — «на розпутьях хистких неповторних доріг / під грозою шаліючим небом» — народжувалися твори справжньої художньої вартості; такі поети, як

⁴ Див.: *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1987. — Т. 16: Підпільні журнали Закерзонської України. 1945–1947. — С. 13–15, 475–476, 482–483.

Михайло Дяченко — 'Марко Боеслав', Мирослав Кушнір — 'Лунь', Петро Василенко — 'Волош' ('Гетьманець', 'Полтавець'), залишили вірші, якими може пишатись українська література.

Також мусимо усвідомлювати, що поети-упівці переважно були позбавлені безпосереднього спілкування з читачами, не мали можливості збагачуватися мистецькими здобутками й надбаннями теоретичної думки, а тому живилися внутрішніми резервами поетичного слова, багатствами фольклору, народної образності, помноженими на той незначний досвід, який здобули студентами чи навіть школярами. Проте покликання, поетичний талант усе ж забезпечували успіх. Названі троє поетів, які обрали шлях вояка підпілля, властиво, не розокремлювали поняття «боець» і «поет». «Я сам благословив себе на цю путь», — проголошує Петро Василенко і підсилює це одкровення:

... Та я не жалію —
Вільно вибрав собі я цю путь!
Хай умру — далі вітри повіють,
Мого сліду однак не зітруть.

Таким було це покоління поетів, яких Україна «обернула у мистецький бунт, в світлий рокіт крилатої бурі» (П. Василенко), і вони сміливо ступали дорогою боротьби, заявивши про свою готовність «іти незнаними шляхами і нечутні вичувати гами у ступанні пружної ноги...» (М. Кушнір).

Однак тут мову поведемо не про саму поетичну творчість П. Василенка, якого М. Петренко характеризує як «напрочуд талановитого з рано сформованим українолюбним характером, стильовою визначеністю, чіткими світоглядними обріями». Це повинно стати темою окремої розвідки, — звичайно, з покликаннями на дослідження Тараса Салиги, Ірини Роздольської (Яремчук) та ін.⁵ Ми ж

⁵ Салига Т. *Нескорена Муза (Штрихи до поезії УПА) // Салига Т. Імператив (Літературознавчі статті, критика, публіцистика)*. — Львів, 1997. — С. 188–202; Салига Т. *Муза і меч (Літературно-критичні нотатки про упівську поезію) // Салига Т. Вокатив (Літературно-публіцистичні статті)*. — Львів, 2002. — С. 75–110; Салига Т. *Від УСС до УПА: народнопоетична візія національно-визвольних змагань // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: Збірник наукових праць*. — Львів, 2005. — С. 149–161; Роздольська І. *Мотив змєборства в українській поезії резистансу першої половини ХХ ст. // Молода нація: Альманах*. — Київ, 1997. — Вип. 5; Яремчук [Роздольська] І. *Поезія упівська та січова: проблема ідейно-естетичної спорідненості // «Муза і меч»... — С. 64–84. Див. також статтю: Будний В. На сторожі слова (Металітературні аспекти повстанської поезії) // «Муза і меч»... — С. 43–63.*

звертаємося головню до життєпису поета, у висвітленні якого до-недавна залишалося багато нез'ясованого, різночитань щодо низки подій, неточностей у відтворенні окремих фактів. Тепер життєвий шлях талановитого поета і відважного упівського політвиховника дістає ширше насвітлення.

Після виходу в світ 1996 р. книжки П. Василенка «Мої повстанські марші» М. Петренко, один із її упорядників, не припиняв пошуків, щоб зібрати всю доступну інформацію про упівського поета. Зустрічався з тими, хто знав автора «Повстанських маршів», був з ним в одному бункері, йшов у бій. М. Петренко листувався, з окремими соратниками П. Василенка, здійснив поїздку на Полтавщину, де зустрівся з його рідними — сестрою Олімпіадою та її сином Василем Тимофійовичем. Таким чином велика пошукова праця, результати розмов з багатьма людьми доповнили життєпис поета, відомості про його дитинство, підпільну діяльність у мережі ОУН, боротьбу в лавах УПА, виховну і пропагандистську роботу курінного політвиховника, обставини його загибелі.

Усі, що залишилися, — адресати, соратники і побратими — розкидані по світу, але М. Петренко доклав зусиль, щоб зібрати потрібну інформацію. Так, бойовий побратим П. Василенка Микола Кулик, що народився і виріс поблизу Любачева, де точилася боротьба з усіма ворогами, які окупували українську землю — чи то були гітлерівські, чи сталінські орди, а чи шовіністичні польські банди, — ділив з Петром повстанські будні. Вони протидіяли реалізації горезвісної операції «Вісла» у складі куреня «Месники» (командир 'Залізник') Західної ВО «Батури». У Любінецьких лісах Сольської пущі над річкою Танвою відтинок командира «Сталя» прийняв бій, у якому й загинув Петро Василенко 21 травня 1946 р.

Марія Манчин, сестра сотника УПА Володимира Гуля, яка пройшла довгий тернистий шлях, уточнила час появи П. Василенка в Любачеві, — було це десь наприкінці 1943 р., коли він появився в місті разом зі своїм дядьком Дмитром Дзьобою (насправді — Андрієм Дзьобою), інженером-мостобудівником, та його дружиною Марусею. Працювали в Маслосоюзі, жили неподалік церкви, активно долучившись до містечкового культурного життя; очевидно, вони налагоджували зв'язки з націоналістичним підпіллям. Марія Олексіївна, що в 1944 р. була вивезена до Сибіру на довічне поселення, через тюрми і заслання, втечу і повторне заслання зберегла групову фотографію, на якій

третій від краю «юнак з буйною чуприною», що «навкіс прикривала лівий бік чола», — відомий поет-повстанець 'Петро Гетьманець'.

Листувався і зустрічався Микола Петренко з Ярославою Філь — 'Мартою' — активною підпільницею, учасницею визвольної боротьби на теренах Любачівщини і Лемківщини, котра тривалий час контактувала з Петром Василенком, розповсюджувала журнал «Лісовик», що виходив за його редакцією. Молодих людей єднала не лише спільна боротьба з ворогом і відданість національній ідеї, а також щось потаємніше, що відображено у вірші «В нас шлях один...» («Присвячувався він подрузі Марті, а Марта — то я!» — написала із Мюнхена п. Ярослава-Марта Філь у листі до М. Петренка). Про неї, очевидно, йдеться і в диптиху «Відповідь» («Я не знав, що в той вечір осінній / В Тобі пам'ять про себе лишу...»). Я.-М.Філь пише про П. Василенка і у книжці «Оглянувшись в минуле» (Варшава, 2003), з якої дізнаємося, що 'Гетьманець', за її припущенням, був членом ОУН, членом районного проводу Любачівщини.

Із листа Дмитра Кушача, колишнього референта пропаганди та політвиховання ВО «Батури» на Закерзонні, довідуємося про терен маневрування повстанських загонів у лісах Сольської пущі, зустрічі з П. Василенком, деталі бою в лісі над річкою Танвою, що вливається в Сян, — пам'ятного бою, в якому полягли командир 'Сталь', поет-політвиховник 'Волош' і ще два стрільці. Полеглих пізніше перепоховано у братській могилі на цвинтарі в Новому Любінці Перемиського воєводства.

Упорядникові книжки дуже придалися свідчення земляка полтавця Леоніда Осауленка, що проживає в Луцьку. Він уточнив відомості про дядька, рідного брата Петрової матері, Андрія Дзьобу (не Дмитра Дзьобу, яким був карпатець командир 'Сталь', або ж 'Сурмач'). Це той інженер-будівельник 'Чубчик', що пішов у повстанці разом із дружиною, а загинув 1947 р. під час відходу на Захід через Чехословаччину. Леонід Осауленко першим здійснив поїздку до Яготина, зустрівся з сестрою Петра Олімпіадою, племінником Василем Тимофійовичем і згодом про все написав у луцькій газеті «Народна трибуна» та в районній газеті «Яготинські вісті». Зі слів сестри П. Василенка дізнався, що той потрапив до ополчення, а при переході фронту зв'язок із братом обірвався.

І що найсуттєвіше, волинський адресат М. Петренка довідався, що в Яготині діяла підпільна мережа ОУН, яку очолював

перекладач з німецької мови, працівник управи Міхель Пруц, навколо нього гуртувалися місцеві вчителі Гурій Волошенко, Іван і Григорій Гришки, Анатолій Курило, Марія Дворник-Карташова. Стає підпільником, членом ОУН і Петро Василенко.

Інший журналіст із Яготина Іван Шишка в районній газеті «Яготинські вісті» (22 жовтня 1997) надрукував ширшу розвідку «Петро Василенко — поет і воїн», яка, як і стаття в «Полтавському віснику» (9—16 травня 1996) відомого літературознавця Петра Ротача, принесла вістку про поета-упівця на Полтавщину. У публікаціях наголошувалося, що в рядах УПА, яка боролася проти обох тираній — гітлерівської та сталінської, таки були патріоти зі Східної України, і прикладом є повстанський чин Петра Василенка та його земляків-однодумців; наявність підпільної мережі ОУН у Яготині під час гітлерівської окупації засвідчує вплив чільної націоналістичної потуги на всіх українських теренах.

Олег Коломієць, поет, член Національної спілки письменників України, висновує, що Петро Василенко в роки фашистської окупації був одним із керівників Яготинського осередку ОУН, організовував підпільні партизанські групи на Переяславщині, а отже, українська визвольна боротьба мала загальнонаціональний характер і зміст. Показовим є й той факт, що на Переяславщині у 1920-х рр., а згодом 1943 р. на Яготинщині та Переяславщині виходила підпільна газета «Лісовик». А вже в 1945—1946 рр. на Закерзонні Петро Василенко стає редактором підпільного журналу під цією ж назвою! Водночас, використовуючи псевдоніми 'Гетьманець', 'Полтавець', він хотів вказати читачам на свої корені, довести сучасникам, що існує певна традиція визвольних змагань українців. Отож, частина партизанів-самостійників із груп ОУН, які діяли на Лівобережній Україні, при наближенні Червоної армії восени 1943 р. переправилася через Дніпро і рушила на Захід. Там вони продовжили боротьбу в нових умовах.

Друга частина книжки завершується розвідкою самого Миколи Петренка «Батько повстанського поета», де упорядник пише про відвідини рідного краю поета-упівця, про зустрічі з його сестрою та племінником. Там, у Супоївці (так тепер називається перейменоване село Війтівці), «достоює свого віку» хата, де народився і виріс Петро, а в Ничипорівці «доживає свої літа» поетова сестра. Від неї довідався, що її батько, виявляється, не загинув, а після «культівської

відлиги» повернувся на рідні пороги, щоб тут померати і бути похованим біля вірної дружини. На сільському цвинтарі вони дійсно спочивають поряд. А могила сина далеко-далеко на Заході...

У кінці книжки вміщено поетичні посвяти авторові «Моїх поетичних маршів» — вірші сучасних українських поетів. А ще пісенний акорд — пісні на слова Петра Василенка композитора Володимира Парфенюка, а також «Пісня-марш "Месників"» 'Петра Гетьманця' у музичній обробці Ірини Вовк.

Погоджуємося зі співупорядником збірки 1996 р. Миколою Дубасом, що «вже сьогодні можемо говорити про поетичну славу його (Петра Василенка. — В. Г.) ще з повстанських часів, про те велике значення, яке мала його творчість для виховання нових поколінь справжніх борців за Волю і Державність України».

Тож, завдяки ентузіазмові Миколи Петренка, наполегливій збирацькій праці та великим видавничим зусиллям упорядника твори одного з найкращих поетів УПА повертаються в його рідні краї на Полтавщину, повертається творчість Петра Василенка ('Волоша', 'Гетьманця', 'Полтавця') до української літератури, його ім'я вписується в історію національно-визвольної боротьби українського народу.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНТОНОВА Тетяна — магістрант історичного факультету Дніпропетровського національного університету.

В'ЯТРОВИЧ Володимир — кандидат історичних наук, представник Українського інституту національної пам'яті у Львівській області, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директор Центру досліджень визвольного руху.

ГАЛАЙКО Богдан — аспірант Національного університету «Львівська Політехніка».

ГОРИНЬ Василь — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГРИЦЬКІВ Роман — магістр історії, молодший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ЗАБІЛИЙ Руслан — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЩУК Олександр — кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

МАНЗУРЕНКО Віталій — заступник головного редактора часопису «Однострій».

НІКОЛАСВА Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПОСІВНИЧ Микола — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, президент благодійного фонду «Літопис УПА ім. Володимира Макара».

СИЧ Олександр — кандидат історичних наук, директор Центру національного відродження ім. С. Бандери.

СЛОБОДЯНЮК Микола — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту.

СОВА Андрій — аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ТКАЧ Дмитро — магістрант історичного факультету Дніпропетровського національного університету.

ЧМИР Микола — кандидат історичних наук, заступник начальника відділу військової символіки та геральдики Збройних Сил України.

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї кожної держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося тоталітарними режимами. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на ХХ століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії впродовж 1920—1950-х років. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- єдиний спеціалізований науковий центр досліджень проблематики ОУН і УПА;
- центр розробки та впровадження програм популяризації національно-визвольної боротьби ОУН та УПА;
- консультаційна діяльність, надання установам, організаціям та зацікавленим особам інформації, експертних оцінок, що стосуються проблематики визвольного руху;
- унікальний архів документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують проблематику визвольного руху українського та інших народів.

Центр має власне періодичне видання — науковий збірник «Український визвольний рух», публікує наукові розвідки, спогади та документів.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка).

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром Українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою Центр національного відродження ім. С. Бандери).

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

«Євген Коновалець на тлі доби» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження» (спільно з Інститутом суспільних досліджень та Дніпропетровським національним університетом).

«Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією, Львівською обласною радою, Українським інститутом національної пам'яті, Львівським національним університетом ім. І. Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Виставка **«Скрижальми українських теренів»** (спільно з Молодіжним осередком вивчення руху ОУН-УПА при Києво-Могилянській академії).

Виставка **«Українська Повстанська Армія: історія нескорених»** (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією та Світовим комітетом відзначення 65-ї річниці створення УПА).

ВИДАННЯ ЦДВР

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз — Львів: Видавництво «Мс», 2002. — 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. — Київ—Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів: Видавництво «Сполом», 2006. — 144 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 200 с., іл.

В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — 144 с., іл.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1 — 208 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — 194 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Коло», 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — 304 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — Зб. 5. — 240 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 6. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 7. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 9. — 320 с.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. — Львів, 2007. — 352 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 9

Відповідальний редактор
Роман ГРИЦЬКІВ

Літературний редактор
Віктор МАРТИНЮК

Дизайн обкладинки:
Ольга САЛО

Верстка:
Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск
Ярина ЯСИНЕВИЧ

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.
Серія ЛВ №741
Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні
ТзОВ «Дизайн-студія «Папуга»»